

Výběr textů, jen pro studijní potřebu

Ivo Pospíšil

Literatura v soukolí neklidné doby

Jeden český historik vyjádřil v populárních novinách názor, že hrozivý obraz našeho světa je do značné míry dán jeho mediální podobou, takže radí se nezneklidňovat a nový rok přivítat se sklenicí vína v rodinném kruhu a na zlé nemyslet. Ale nechává si otevřená vrátka: kdyby ten obraz byl reálný, nečeká nás lehký rok. Čeští historikové ve svých příběhově pojatých dějinách se také svého času vyjadřovali k výročí cyrilometodějské mise. Neznám půvabnější a původnější vyjádření o Velké Moravě, než je jeden výrok, který jsem jinde uvedl, ale zde přímo neuvedu. Pozorný čtenář mohl nabýt dojmu, že největším a možná jediným výsledkem cyrilometodějské mise u nás jsou zlomky skleněných lampiček spojených s východním Středomořím, a to hlavně proto, že zprávu o nich otiskl prestižní americký časopis věnovaný sklu. Nicméně jde o názor zcela legitimní, dnes nejen častý, ale jednoznačně dominantní, podporovaný u nás tzv. oficiální vědou a ideologií: jde v podstatě o extrapolaci situace v 9. století směrem k naší současnosti, její aktualizaci a tím i vynětí z dobového historického rámce. Tradiční historikové vždy tvrdili, že v historii neplatí žádná „kdyby“: tedy neodvažoval bych se jednoznačně předvídat, kam by se ubíraly naše dějiny (raději neřeknu ani české), kdyby Svatopluk nevyhnal početné (sic!) Metodějovy žáky z Moravy. To bychom se stavěli na pozici oné kouzelné povídky Raye Bradburyho, v níž smrt pravěkého motýlka způsobí změnu v osobě zvoleného amerického prezidenta, i když to samozřejmě nemůžeme zcela vyloučit. Ačkoli je tu badatel opatrný, z jeho vyjádření vyplývá, že význam mise byl vlivný zejména na východě (což z hlediska časové perspektivy nelze popřít), u nás se naopak její význam přeceňuje: ale to je známý *circulus vitiosus*: kdyby Svatopluk Metodějovy početné žáky nevyhnal, byl by tento význam také zanedbatelný? Ale když už je vyhnal, nemohl být pochopitelně jiný, a to je vlastně dobře. Takže misi vytýkáme, že pro nás měla malý význam, a to proto, že Metodějovy žáky vyhnal Svatopluk, což bylo dobře. Další významy se neuvádějí, tedy *summa summarum*: význam mise je spíše pro východní, slovanskou Evropu (naše část je patrně neslovanská a to tváří v tvář tomu, že jsme na tzv. Západě jednoznačně označováni jako východní nebo přinejlepším středovýchodní/Ostmittel- Evropa/Europa – i když pojem středozápadní Evropa existuje, není nijak podrobněji rozpracován; v níž Helsinky jsou na Západě a Praha na Východě – takže se zdá, že ani vyhnání Metodějových žáků Svatoplukem zcela nestačilo

k tomu, abychom byli po 1150 letech v očích skutečných Evropanů pokládáni za evropský Západ).¹

Svět však reflektují nejen masmédiá ve svých zpravodajstvích, která jsou zřetelně ideologicky profilována, takže sliby o médiích veřejné služby se jako vejce vejci podobají slibům předvolebním. Svět reflektují také věda a umění. Ukázalo se, že i tato dvě „médiá“ jsou vlastně součástí těch velkých masových: věda, která není v médiích, vlastně ani není, o umění nemluvě: média určují i cenu obrazů a bestsellerovitost knih. Je to zjevně spojeno s bojem o moc, který je totální a zahrnuje přirozeně i sféru vědy a umění. Dokazovat to by znamenalo vozit sovy do Athén, neboť to všichni vědí, ale málokdo o tom mluví nebo píše. Ale přece jen toto spojení není bezprostřední: umění, pokud chce zůstat uměním, si uchovává něco ze své nezávislosti na moci i penězích, na politice i ideologii, i když do nich zasahuje, neboť nemůže nebýt jejich transcendentující součástí. Význam literatury v dnešní době – oproti blízké i dávné minulosti – nicméně katastrofálně poklesl. Krásná literatura již neslouží tak mohutně jako zdroj obživy, nemá takovou společenskou autoritu, literatury se již vládci nebojí. Vykládat dnešní mladé generaci, že v bývalém SSSR schvalovalo uveřejnění některých povídek celé politbyro komunistické strany, které je také předtím četlo, znamená ocitnout se v podezření z šíření poplašné zprávy; že spisovatelé byli za literární díla v dávné i nedávné minulosti perzekvováni, zavíráni, ba i mučeni, vypadá jako zpráva z jiné planety. Říká se na to obvykle, že nyní je to už normální a tak to má být. Ale společnost dobře nefunguje a jestliže literatura signalizuje normalitu, není něco v pořádku. Někdy je spění k normalitě, normalizace něčím jednoznačně negativním, jindy zase pozitivním, jak se to zrovna hodí. Informace, že se literaturou mohl docela dobře uživit i podprůměrný literát a publicista i v okrajových novinách a časopisech, nebudí důvěru, stejně jako že bylo poměrně značné množství literárních boháčů, nikoli jen ti, kteří píšou triviality nebo výlučné knihy, o nichž se všeobecně tvrdí, že jsou světové. Když se chtěl Dostojevskij ubytovat v Praze, kde chtěl mluvit s Čechy o slovanské otázce, nenašel vhodný byt; nešlo však o nějaký 2+ kk: mohovití Rusové potřebovali celá poschodí, kde by mohli ubytovat nejen sebe, ale i služebnictvo a malý archiv, a proto zakotvil v Drážďanech. V zaostalém Rusku, které bylo podle poslední předválečné statistiky roku 1913 největším producentem pšenice a oceli na světě, vycházelo jen v metropoli nad Něvou 1300 literárních

¹ I. Pospíšil: *Cyrlometodějské výročí a problémy jeho současné recepce (Několik tezí a paradoxů místo úvodního slova)*. Slavica Litteraria 17, 2014, 1, s. 5-24.

periodik; je k neuvěření, že všude fungovaly literární salony. Po Velké válce začíná pozvolný pokles, který se později zrychluje až k dnešnímu stavu. Jako by literatura kopírovala vývoj celé společnosti: spisovatelů, kteří by se literaturou mohli pohodlně užít, je stále méně, ale těch několik zase nezřízeně bohatne, – stejně je tomu v celé společnosti, v níž zmizela střední třída, ale přibýly stamiliony chudáků a desítky tisíc miliardářů. Literatura je spjata se společností – to je tvrzení banální, ale často se mu mnozí literáti posmívali. V různých dobách se objevovaly názory o autonomii umění jako takového, „umění pro umění“, samopohybu struktur, říkalo se, že umění nesmí sloužit politice, nesmí být utilitární, jinak se zašpiní. Ale chtě nechtě literatura bez společnosti žít nemůže: je jejím zrcadlem, i když někdy pokřiveným, současně však je nástrojem, jenž ji může měnit. To jsme si alespoň donedávna mysleli.

Zatím posledním skutečným výronem svobodného literárního ducha byl IV. sjezd československých spisovatelů v roce 1967. Komunisté, nekomunisté i tehdy skrytí antikomunisté mezi spisovateli si s přesvědčením vyprávěli o tom, jak je jejich pozice důležitá – spisovatel byl svědomím národa. Nebylo to trochu namyšlené? Zbytky tohoto přesvědčení žily potom v různých nelegálních edicích, samizdatech anebo v zahraničních vydáních (zde již bylo zřejmější, že literatura je hlavně zboží). Literatura dnes žije díky atraktivní tematice a zejména díky jiným médiím, televizi a filmu. Řada autorů s tím již počítá a snaží se vytvářet spíše filmový scénář než samostatný literární artefakt. Na jedné straně literatura slábne, ztrácí vliv, na straně druhé se řada jevů naopak zliterárňuje: nechtěl bych však říci, že tento proces literaturu ještě více oslabuje, přesněji řečeno, nevím to. Vše se táhne hluboko do minulosti k americkému „novému historismu“, k historii všedního dne: dějiny jsou příběhy, které si každý vypráví, a každý příběh je svůj a každý má právo ho vyprávět a každý příběh je legitimní. Také filozof vypráví svůj příběh o člověku a světě, je to volné a nezávazné: systémy přinesly prý lidstvu jen samé neštěstí, z nich se odvozovaly ideologie a politické režimy... Od německé klasiky a na ni reagujícího přísného pozitivismu, jenž se utápěl ve faktech, které musel vždy verifikovat a nikdy vlastně nebyl hotov, vznikají nyní lehkonožé úvahy postavené na nerozsáhlém materiálu, ale odvážně generalizující, transponující, Tak se od egyptologa dovídáme o starém Egyptě a potažmo o osudech civilizací obecně, a tedy i o té naší. Když si představíme, kolik materiálních a nemateriálních dokladů o této části civilizace se nedochovalo, když si uvědomíme, že i naše dějinná periodizace staroegyptských dějin je pouhou domněnkou založenou na pravdivostní hodnotě několika stél nebo papyrů, kolik textových dokladů je mladší provenience, kolik

jich bylo opravdu přečteno, kolik kriticky editováno a komentováno, musíme takovou odvahu jen obdivovat. Jak někdy říkám studentům rusistiky: kdyby si to ten Nestor všechno vymyslel, učíme se o nejstarších dějinách východních Slovanů pohádky. Jednou předpokládáme, že naši předkové měli bujnou fantazii a rádi si vymýšleli: například s oblibou malovali kosmonauty s přírodním hadičkami, mimozemšťany, podivné křížence zvířat a lidí, ale to jsou přece jen kouzelnické masky nebo halucinační vize pod vlivem starověkých drog nebo sny a fantazie, kdepak realita. A jindy jim zase musíme věřit slovo od slova. Byl jsem jednou na habilitaci jednoho orientalisty, který se mimo jiné zabýval vztahy dvou starověkých despotií (nebudu konkrétní), o nichž je relativně dost dokladů. Tam jsem se dověděl, že vlastně neovládá potřebné jazyky té doby: když se mladíčkovi Jeanu-François Champollionovi (1790-1832) zachtělo rozluštit hieroglyfy podle „Rosetta stone“, desky, na níž, jak se traduje, je 1419 hieroglyfů, jimž odpovídá 486 řeckých slov, učil se ve 13 letech koptštinu, farsí, sánškrť, hebrejštinu, chaldejštinu, syrštinu, etiopštinu, arabštinu a čínštinu, nemluvě o jazycích tak samozřejmých, jako byla tehdy stará řečtina a klasická latina. Když jsem psal hesla do *Slovníku světových literárních děl* (1989), požádal mě Vladimír Macura, abych napsal také něco z orientálních literatur. Když jsem namítal, že tomu nerozumím, řekl mi: oni tomu rozumějí, ale nejsou schopni napsat to heslo – nakonec jsem je samozřejmě nepsal, ale uvědomil jsem si, že rozumět řádu jazyků a řádu literatur je velmi odlišné. Minulost k nám promlouvá, nehledě na veškeré úsilí, velmi zřídka a spoře, takže je obava, že vyvozování obecných věcí z těchto torz zavání spekulací a výmyslem, zvláště když ani dnešní mladí historici nepřipouštějí v pohledu na lidské dějiny žádné zásadní změny, i když se nám tu mezitím nahromadily stovky a tisíce knih, kde se dokazuje něco zcela jiného. Zde literatura faktu na hranici fact and fiction často provokuje vědu kožených křesel a sevřených šiků připomínajících Swiftův portrét vědců z Gulliverových cest.

Zastánci autonomie literatury zdůrazňují jen některé společenské funkce, jiné potlačují. Ať chceme nebo nechceme, podstatnou funkcí zůstává funkce noetická, gnoseologická, epistemologická nebo kognitivní – všechny pojmy znamenají v podstatě totéž, jen bývají spojovány s jinými metodologiemi. Starý G. W. F. Hegel ve svých berlínských přednáškách ukazuje na literaturu jako nejvyšší druh umění právě z důvodu silné poznávací funkce, ačť i z důvodu své absolutní ideje; později jsme ji tak nějak vysunuli na okraj. Nová doba přinesla nová božstva, když pouze funkce v jejich sepětí dávají smysl. Nová literatura přinesla rozmytost, rozptýlenost, nejasné obrysy, neurčitost,

ambivalenci, intencionální meta- a intertextualitu, ovšem také neumění tvořit skutečné umění. Proto se dnes vyskytuje tolik útvarů na pokraji věcné a krásné literatury, na hraně fiction a nonfiction a spíše hodně „friction“. S tím je spojena i pravdivostní a hodnotová nevyhraněnost: málokde se dnes setkáme s oním biblickým „Ať je tedy vaše slovo 'Ano' ano a 'Ne' ne. Co je nad to, je od zlého.“ (Matouš 5, 37). Ve spojitosti s podobou dnešní literatury jsem o tom psal na materiálu memoárů.

Nehledě na to, co bylo uvedeno, literatura byla vždy chápána jako projekce společenského života a dokonce i v metodách, které byly hodně uzavřené do textu, jako byly v podstatě více či méně všechny imanentní metody a fenomenologie, bylo zřejmé, že literatura se společností souvisí, i když se to nekoncepovalo jako odraz nebo jako nadstavba nad společenskou základnou v marxistickém smyslu. Od časů pozitivismu se vždy objevovaly přístupy, které ze společenské struktury vycházely a s literaturou ji spojovaly. Případ Lva Vygotského (1896-1934), jenž spojoval psychologii s formalismem (psychologie uměleckého tvaru), Luciena Goldmanna (1913-1970), který spojoval sociologii se strukturalismem, tendování českého strukturalismu za Protektorátu Čechy a Morava k sociologii to dokládají. Ještě příznačnější je, že literatura může být i lakmusovým papírkem společenských změn, které teprve nastoupí, tedy že může společenský vývoj a jeho posuny předvídat, anticipovat, a to zejména ve spojitosti s proměnami člověka jako tvůrce artefaktu, tudíž z pozic antropologie a jejího kulturního rozměru. Nemyslíme tím, že by literatura mohla předvídat až do detailu konkrétní společenské a politické události, třeba převratového charakteru, nebo různá neštěstí, i když i tyto „zázraky“ se staly, například v podobě predikcí katastrof, o nichž byly napsány texty dříve, než se reálně udály (nejznámější je novela Morgana Robertsona *Futility, or the Wreck of the Titan* z roku 1898 – začala být zajímavá až po katastrofě Titanicu roku 1912; pozdější reedice byly účelově upravovány tak, aby se popisovaná událost podobala reálné co nejvíce; zdroje uvádějí, že nefalšovanou reedicí je až vydání z Mansfieldu, Ohio, z r. 1975²). Máme na mysli určité sémantické signály, které vysílá literatura nebo její části: obvykle zájem o žánrové struktury je spojován s kvalitativním vzestupem poetologické funkce literatury, posuny v žánrovém spektru, zejména v jeho tematicke signalizují i výrazné společenské posuny. Právě v tomto

²https://en.wikipedia.org/wiki/Futility,_or_the_Wreck_of_the_Titan
<http://www.titanicworld.cz/vznik/titan.html>

prostoru hrají důležitou roli memoáry a jejich současné proměny.³ Jsou historická údobí, kdy se vlna memoárů násobí v souvislosti s radikálními společenskými změnami, s napjatým očekáváním nových jevů, režimů apod. O „vyváženosti“ jsem nejednou psal, naposledy v knize esejí, statí a glos *Když se nevyčesá aneb Stmívání* (2015): „Mezi historiky a politology, patrně i v jiných vědách, jež se zabývají společností synchronně nebo diachronně, se rozšířil žurnalistický termín „vyváženost“: tedy snaha vyjadřovat se nikoli v krajních polohách nebo v těch, jež jsou za takové vládnoucími médii považovány. Tedy ani ryba, ani rak, ni k selu, ni k gorodu, jak říkají zas Rusové. V politologii se hledá vyváženost politického systému: co na pravici, to na levici, silný střed. Jako by politiku nedělali lidé, ale nějací vyvažovači. To je však scholastika, přičemž tuto lexikalizovanou metaforu neužívám rád, neboť si scholastiky vážím. Ve skutečnosti žádná vyváženost není, často je to bouchnutí do stolu a výbuch revoluce, Strana mírného pokroku v mezích zákona je oxymóron. Tzv. extremismus je také dobově podmíněn: často co je dnes extrémní, je zítra běžné a naopak. Jistěže rakousko-uherská bojovníci za rovné hlasovací právo v roce 1907 mohli být pokládáni za extrémisty, stejně jako v jiných zemích bojovníci za volební právo žen: nyní to jsou zase ti, co místo Afroameričan říkají černocho. Nechci to bagatelizovat, ale tyto pohyby jsou zřejmé, i když mají jistě i své hranice, ale ty ještě přesně neznáme. Jestliže úkolem politologa může být delikátnost analýzy i navrhovaného řešení a jistá novinářská diplomacie, historie je vědou starou a měla by si risknout i výroky jasné, názory nevyvážené: vyvážeností přece nelze dojít k žádným objevům a novým formulacím, skutečná věda byla vždy nevyvážená: představme si, na co by asi přišel vyvážený Newton, Darwin, Einstein nebo Gödel.“⁴

Memoáry často vystupují v skryté žánrové formě, v narativních maskách, za nimiž vlastní autorovy názory jsou uschovány pod vrstvou jiných výroků a metametatextů – vše se představuje nepřímě. Jistě s tím – i když nikoli bezprostředně – souvisí i móda tzv. nespolehlivého vypravěče (unreliable narrator). Rozmytost, rozostřenost, nejistota, eufemističnost, uhýbavost spojené s nechtím jasně se vymezit jsou znakem současné

³ I. Pospíšil: *Pravda i lož' memuarov*. In: Prawda i kłamstwo. Problematyka. Interpretacje. Konteksty. Redakcja tomu Danuta Szymonik, Walentyna Krupowies. *Conversatoria Litteraria*, tom 10. Międzynarodowy Rocznik Naukowy. Siedlce – Bańska Bystrzyca 2016, s. 21-35.

⁴ См. I. Pospíšil: *Když se nevyčesá aneb Stmívání*. Jan Sojnek – nakladatelství Galium, Brno 2015, s. 100.

vývojové fáze memoárů a memoárové literatury jako výraz situace člověka a společnosti v druhém desetiletí 21. století.

Současnost, tj. počátek 21. století, je dobou očekávání velkých a zásadních společenských změn – již několik let. Na jedné straně se lidé nostalgicky ohlížejí po událostech konce 20. století spojených s likvidací SSSR a jeho satelitů, světové socialistické soustavy a počátcích obnovy kapitalismu, konci studené války, v níž byl poražen komunismus – jak někteří tvrdí – a zvítězil kapitalismus a různé podoby parlamentní demokracie. I když se zpočátku zdálo, že nastává idylická doba („konec dějin“ – klíčovými knihami se staly bestsellery Francise Fukuyamy, roč. 1952, a S. P. Huntingtona, 1927-2008, jež byly v něčem komplementární a v něčem protikladné⁵), následující období však ukázalo nejen krizové jevy, ale, upřímně řečeno, i osudové zvraty. Uvedly se do katastrofického pohybu skryté nebo poloskryté spodní proudy. Memoáry, zejména v zemích střední a východní Evropy, se na jedné straně nostalgicky ohlížejí, resumují vývoj do konce 80. let 20. století, na druhé líčí události 90. let, tedy restauraci kapitalismu, tzv. transformaci, tedy zásadní majetkový převrat a korupci jako utvářející se páteř systému – a v tom všem osudy jednotlivých postav. Jestliže těsně po roce 1989 vyjadřovaly memoáry dříve „zakázané myšlenky“ a události, o nichž se nesmělo psát, později tyto ostré pohledy změkly, zrelativizovaly se ve smyslu chápání dějin jako boje velkých a malých.

Všeobecné „měknutí“ vlastního názoru, které se jako v kapce vody zrcadlí právě v memoárech, pro něž vyjadřování vlastního názoru by mělo být *conditio sine qua non*, je současně výrazem skutečné, nikoli jen zdánlivé krize literatury, která zradila svou nejpodstatnější funkci: zůstala jí jen hra a atrakce. Hravost však s sebou nese nejen zábavu, ale také jistou míru nezodpovědnosti, slovo v ní ztrácí své pevné kontury, slovo přestává být oporou člověka. Pevné slovo však neznamená vládu jednoho názoru, naopak předpokládá dialog, pluralitu; teprve v ní se slovo obnovuje, obrozuje. Často se opakuje věta, že jen primitivové mají na složité otázky jednoduché odpovědi, ale to je klamné: jak je známo, jednoduchá odpověď dá více práce a předpokládá silnější intelekt než prázdné řeči o složitostech skutečnosti, o vyváženostech. Neúcta k pevným hodnotám se projevuje v příklonu k laciným atrakcím: je neuvěřitelné, jak intenzivně se vzpomínalo výročí zavraždění Grigorije Jefimoviče Rasputina (1871-1916), zatímco jiná výročí zůstala

⁵ F. Fukuyama: *Konec dějin a poslední člověk*. Rybka Publishers, Praha 2002 (*The End of History*, 1989); S. P. Huntington: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu* (*The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1996). Rybka Publishers, Praha 2001.

stranou. Netvrdím, že bychom si těchto jevů a osobností, dříve z různých důvodů potlačovaných, neměli všimnout, ale spíše jim dát své místo a ukázat na jejich společenskou funkci.⁶ Když se podíváte na stránky intelektuálnějších příloh českých deníků, chrstne vám do tváře příval témat jako Západ těhotný kontrarevolucí, teze knihy Y. Noaha Harariho *Homo Deus*, že budoucnost nepatří ani vědění, ani umění, ale videohram a drogám. Největším nebezpečím je však lidská nesmrtelnost, která nám zcela vážně hrozí, neboť je již někde asi realitou, i když se to zatím daří dobře utajit – výměnou jednotlivých „součástí“ je možné člověka generovat donekonečna, což s sebou nese obrovská rizika filozofická, náboženská, psychologická a existenciální, píšou se o tom diplomky, disertace, habilitace. Jinde se zase dovídáme, že nám hrozí mocní diktátoři, které si sami vybíráme. Nebo polský filozof Ryszard Legutko (v češtině mu vyšla roku 2009 kniha *Ošklivost demokracie a jiné eseje*) se nás snaží přesvědčit, že je třeba se vrátit ke klasice, ke konzervatismu hodnot. Jak se to provede? O tom lze diskutovat, ale my víme, že se běžný člověk takových revolucí nebo kontrarevolucí vždy bojí: doplatí na ně totiž především on sám, nikoli elity, které k nim vyzývají. Role literatury by mohla být v moderaci tohoto proudění. Literatura nevymýšlí koncepce, ale vyjadřuje se přímo, ulpívá na realitě, je s ní v těsném dotyku, vytváří její alternativu přímo, nikoli zprostředkovaně. Zde však musí dojít k zásadní nápravě ve dvou směrech:

1) Literatura by měla hledat a nacházet lidskou identitu v různých oblastech, včetně národní a jazykové. V českém prostředí se nedávno objevila poslední kniha autora, který krátce poté zemřel ve věku nedožitých devadesátin – Františka Kautmana (1927-2016). Mohla by být učebnicí českého politického myšlení, českých dějin i české praktické politiky – kdyby našla své čtenáře, kteří by byli na její výši – a takových je čím dál méně. Nevím, kdo dnes z lidí mladších třiceti let by této knize rozuměl jako celku, nemluvě o lidech ještě mladších – snad s výjimkou několika výjimečně nezaslepených politologů a historiků. To může vést k zoufalství. Také to, že kniha je drahá a dnešní mládež jistě dá přednost něčemu jinému. Výklad je sice srozumitelný, ale předpokládá alespoň začínajícího intelektuála. Dříve takové znalosti mívali maturanti, dnes je nemají ani univerzitní profesori: vše se mění a technologie je skoro zázračná, ale vzdělanost upadla jako snad nikdy. Možná taková kniha o slovenské národní identitě už existuje, ale nejsem si zcela jist. V každém případě se bude potýkat nebo už potýká se stejným problémem. Ale je dobré takovou knihu, neiluzivní,

⁶ S. Komárek: *Ten svatý čert se uměl dívat...* Lidové noviny/Orientace, 31. 12. 2016, s. 22-23.

nezaslepenou, sebereflektující a sebekritickou, ale současně realistickou a hrdou mít. Bude to užitečné hlavně malým národům, které svou národní identitu a svůj národní stát neměly nikdy jisté.⁷

Jednoho se bojím a zde je role literatury zcela nezastupitelná. Četl jsem stať Josefa Káninského *Temná je duše Járy Cimrmana*.⁸ Nejprve jsem si myslel, že je to nadsázka, hyperbola, humor, ironie a sebeironie, snad až sarkasmus. Nejslavnější Čech, snad právě proto, že jde o fiktivní postavu, dokládá do značné míry mentalitu našeho, tedy českého národa, pokud něco takového vůbec existuje, jeho pohnuté dějiny – tak to asi i jeho tvůrci snad od počátku mysleli. Potom jsem začal uvažovat, že je to asi míněno zcela vážně, ale stále jsem tomu zcela nevěřil. Zamyslel jsem se nad několika větami. Jedna je hned v upoutávce: „Pod takzvaným laskavým humorem populárního divadla se skrývají témata temná tak, jak jen lidská duše může být.“ Jiná: „Jára Cimrman není sprostý, přesto v každé z her padne aspoň jeden vulgární výraz.“ Autor opakující podobné výroky jiných osobností tvrdí, že s vulgaritou se musí umět zacházet; tedy, že – pardon –, „hovno“ v jedněch ústech je drahokam, v jiných vulgarita nejvyššího kalibru. Ale o tom, čí ústa jsou posvátná, takže se v nich odpudivý exkrement mění v libý francouzský parfém, bude rozhodovat kdo? Autor? Elitní skupina intelektuálů? Média? Quod licet Iovi, non licet bovi. Tady si odpovíme zcela postaru: „nihil novi sub sole“. Autor jde ještě hlouběji. Těm nenápadným úletům Járy Cimrmana a jeho autorů říká „šrapnely“, jinak řečeno tedy jakési nášlapné miny, které pod nevinným povrchem skrývají něco odporného a podlého. Potom už následuje smršť provinění proti politické korektnosti, kdy se jako vlny zdola vyvalí z této oblíbené postavy celý kal českého nacionalismu, včetně partií kanibalských a dokonce – sic! - protirakouských. Pořád ještě trochu věřím, že je to jinak, ale apríla 3.–4. prosince není. Autor se v závěru pozastavuje nad tím, že v dodatku k *Dobytí severního pólu* se Češi k úspěchu nepřihlásili, aby nepřipadl nenáviděnému Rakousku, a když to po roce 1918 zkusí jediný žijící člen výpravy Frištenský, zůstane zavřený v blázinci. „Máme se smát nebo nás zamrazí?“, píše. Je mi jasné, že je to myšleno zcela vážně, ale stále ještě neztrácím naději. Pokud je to opravdu míněno vážně, smát se nebudu, ale bude mě hodně mrazit.

Už dávno jsem si všiml, že lidé se dnes dělí na dvě kategorie: jedni ještě udržují starý, asi dnes už přežilý a hlavně škodlivý ráz umění jako něčeho ambivalentního,

⁷ I. Pospíšil: Proudy 2015, 1.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2015/1/pospisil_o_ceskou_narodni_identitu.php#articleBegin

⁸ Lidové noviny, 3.-4. prosince 2016, s. 19-20.

víceznačného, kde vedle sebe fungují hyperbola, litotes, ironie, sebeironie, groteskno, absurdno, kde není jednoznačnost, kterou někteří tak milují. Neboť jednoznačnost – to je smrt umění a počátek sevřených šiků, kde se úhyb napravo nebo nalevo trestá seknutím až useknutím. Právě tato nejednoznačnost, ironie a hlavně sebeironie, již je u Cimrmana přešlá, je to, co budí obdiv u lidí, kteří mají rádi umění, jehož základním znakem není norma a jeden názor a jeden výklad, ale svoboda. Proto všechny ty „šrapnely“ lze vyložit různě: protirakouský postoj jako sebeironii, ale také spodní proud nostalgie, která tu nemizí, neboť v umění žádné významy nelze eliminovat, jak by si někteří přáli. A často je sám výklad nesmyslný, protože zabíjí samo umění a jeho podstatu, která je často iracionální, prostým rozumem nepostižitelná, spíše intuitivně zachytitelná: asi tak, jako když chcete vysvětlit, proč se lidé smějí anekdotě, nebo když ji budete vysvětlovat. Proto je umění nepodchytitelné výkazy, je kluzké, nelze je spoutat: jinak to už není umění. Tak si musíme jasně říci, co vlastně chceme a zde – mimo sféru umění – už uhnout nebo vyklouznout nelze. Lidí, kteří ironii ani nerozpoznají – a jak se ukázalo, je to těžké, neboť ani v případě komentovaného textu jsme nebyli sto zjistit, zda opravdu nejde o ironii a sebeironii – je hodně. Znervózňuje je právě ona nejednoznačnost, provinění vůči předepsanému rituálu jedině pravdy a jediného správného výkladu. Jsou to skutečně „novi homines“ naší doby, citlivost k oné hravé víceznačnosti jim prostě chybí nebo její absenci záměrně předstírají. Neboť vyloučit z našeho života víceznačnost znamená cokoli víceznačného hledat, nalézat, ovládat, posuzovat, soudit a odsuzovat. A to už opravdu není k smíchu ani víceznačné. Stále doufám, že jsem text špatně pochopil, že to tak není, že je to míněno ironicky. Pokud však nikoli, myslím, že oslavám Járy Cimrmana a destičkám či tabulkám s jeho jménem by mohla zvonit hrana. Ale: jako v Donnových Meditacích a u Ernesta Hemingwaye: „...and therefore never send to know for whom the bells tolls; it tolls for thee.“⁹

I když knih vychází stále více, a to na různých nosičích, média na nás šplíchají stále více názorů a s nimi špíny, zdá se, že všichni už mluví do všeho, po čase zjišťujeme, že ve skutečnosti mluví stále stejných pět šest hlasů, které se v médiích střídají, že v literatuře se ceny často rozdávají stále stejným lidem se stejnými idejemi a vkusy. V tomto smyslu máme demokracie a plurality stále málo, naopak stále více ostrakizace a autocenzury. Určité pročištění, k němuž by krásná slovesnost měla vést, by bylo zdravé a literatura by měla posílit svou funkci katarzní, neboť to neumí žádné médium lépe. Spisovatelé nemusí být

⁹ Text o Cimrmanovi je původně psán pro Proudy 2016, 2.

svědomím národa, ale stačilo by, aby byli vyjadřovateli starých humanistických témat a idejí: obnovy něčeho, co nám ze života rychle mizí. Vracíme se tak k východisku: tedy literatura jako varování, nikoli idyla, neboť varující obraz našeho světa není jen dílem médií, a – s parafrází Paula/Pavla Eisnera – literatura jako chrám i tvrz (návaznost na pevné tradice, nikoli jejich podlamování, což ovšem samo sebou znamená názorovou pluralitu a otevřenost). Pole pro krásné písemnictví více než široké. Hic Rhodus hic salta.

Odpoutaná energie kompozitologa Františka Všetického

František Všetický (roč. 1932) je v naší literární vědě zjevení: ve své tradicionalitě a současně objevnosti, v tom, jak jde úporně za svým cílem poznat principy výstavby literárního artefaktu. Je naším v podstatě jediným kompozitologem, zatímco jiní se snaží předvádět různé „nové“ přístupy, které jsou často jen rozměňováním starých pojmů a jejich přehodnocováním, daleko méně invenčním, než se obecně myslí.

Všetický uznává hlavně řemeslo a tomu dobře rozumí: vyznat se v literatuře, pozorně číst a z toho vyvozovat zákonitosti, jež jiným zůstávají skryté. V pětadesátí vypadat jako zralý třicátník a psát knihy stále lepší a lepší, i když psal vždy jen velmi dobré, navíc v poměrně širokém spektru, to je víc než obdivuhodné.

Viděl bych jeho tvůrčí linii v literární vědě (jeho velmi dobrou poezii, prózu, esejistiku a překlady ponechávám zcela stranou) v zásadě jako duální: jako kompozitologii na straně jedné a topologii/topografii na straně druhé spojené terminologií, v níž je nejen syntetikem, ale také kreatorem: metaforický základ literárněvědné terminologie je mu vlastní už proto, že je právě sám literárním umělcem. K tomu – jako již jednou v jubilejním sborníku k jeho osmdesátinám – využijeme našich pojetí, k nimž jsme v našich četných textech o Františku Všetickovi došli.¹⁰ Poznal jsem ho nejdříve jako autora antologie ruských sovětských formalistů *Kompozice prózy* (Svoboda, Praha 1971).

¹⁰Viz naše články a recenze: *O kompozici české prózy*. František Všetický: Tektonika textu. O kompoziční výstavbě české prózy třicátých let. Votobia, Olomouc 2001. KAM-příloha, roč. VIII., 2002, č. 7-8, s. VIII. „*Pečlivé čtení*“ s *genologickými a komparatistickými přesahy*. (František Všetický: Tektonika textu. O kompoziční výstavbě české prózy třicátých let 20. století. Votobia, Olomouc 2001. Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě, řada literárněvědná, series scientiae litterarum, A 4, roč. 2002, s. 120-123. *Koláž ostré řezaných portrétů*. František Všetický: Olomouc literární. Votobia, Olomouc 2002, 240 s., cena a náklad neuvedeny. HOST 2002, č. 8, recenzní příloha, s. IV. *Поэтика композиции и литературоведческая терминология* (František Všetický: Tektonika textu. O kompoziční výstavbě české prózy třicátých let 20. století. Votobia, Olomouc 2001. František Všetický: Kroky Kalliopé. O kompoziční poetice české prózy čtyřicátých let 20. století. Votobia, Olomouc 2003. Libor Pavera, František Všetický: Lexikon literárních pojmů. Nakladatelství Olomouc, Olomouc 2002). Стил 2003, 2, Београд – Бањалука 2003, s. 382-385. *Kvalitní dílo literárněvědné lexikografie* (Pavera, L. - Všetický, F.: Lexikon literárních pojmů. Nakladatelství Olomouc, Olomouc 2002). Opera Slavica 2003, 3, s. 62.. František Všetický: *Možnosti Meleté. O kompoziční poetice české prózy desátých let 20. století*. Votobia, Olomouc 2005, 300 s. Stil 4, Beograd 2005, s. 401-403. *Otakar Bystřina a resuscitace jeho literárního dědictví* (Otakar Bystřina: *Hanácká legenda*. Ed. František Všetický, il. a grafická úprava Hana Kremplová, Region Věrovany, JUDr. Jaroslav Krempel 2007). KAM-příloha, č. 5, 2007, s. 9-10. *Literární topografie Moravy a Slezska*. František Všetický: Morava a Slezsko literární. Nakladatelství J. Vacl, Olomouc 2009. http://www.phil.muni.cz/journals/proudy/PROUDY_PHILOLOGIE.htm *Živá literatura i literární věda* (František Všetický: Rakousko literární. Nakladatelství J. Vacl, Olomouc 2010). Proudy 2011, č. 1, http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2011/1/Ziva_literatura.php#articleBegin. *Pocta Františku Všetickovi* (Stavba prózy: František Všetický versus Roman Ráž. František Všetický: Garance grotesknosti. O umělecké tvorbě Romana Ráže. Naklad. J. Vacl, Olomouc 2010). Proudy 1/2012.

Nicméně v těchto dvou liniích, jež jsem načrtl, se najdou další polohy: problém spisovatelské dílny, personalismus, tedy monografie o řadě českých spisovatelů, literárnost měst a zemí (Olomouc, Morava, Rakousko). Nacházíme tedy ve Všetickovi postavu šokujícím způsobem všestrannou a nosnou: formalistu, kompozitologa, poetologa, současně literárního topografa a literárněvědného personalistu: má to ovšem svou logiku a vše je přesně propojeno a spjato, stejně jako to, že se v jeho kreativité prolíná inspirace anglosaským myšlením (viz níže), ruským formalismem i vyhraněnou bohemistikou: ve Všetickovi ožívá to, co je v řadě našich děl bohemistických dávno mrtvo: tedy spojení české literatury s literaturou světovou (spíše je tu inspirace teorií, nikoli samotnou literaturou, uměleckými texty, avšak ještě spíše jen epigonský, event. aplikační obdiv), i když někteří čeští bohemisté se dodnes chlubí akademickými hodnotami pro obor tak pitoreskními, jako je specializace na českou, ruskou a polskou literaturu, v jiných zemích jsou profesori jmenováni pro obory tak široké, že by na to nestačili ani renesanční titáni, přičemž o většině těch oborů, které tu nejsou často ani pojmenovány, nemají ani zdání. V této souvislosti je do nebe volající ostudou české akademické obce a tím i českého státu, že doc. Všeticka – nehledě na své nelehké osudy normalizační – profesury za žádného režimu nikdy nedosáhl

<http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2012/1/Vseticka-Raz.php#articleBegin>.

Osmdesátník František Všeticka: Kompozice české prózy před sto lety v širokém kontextu a poetologické hloubce. Věnováno Františku Všetickovi k jubileu (František Všeticka: Ariadnino arcanum. O kompozici poetice české prózy v prvním desetiletí 20. století. Fontána, Olomouc 2011). Opera Slavica, roč. XXIII., 2013, č. 1, s. 42-46. *Zdařilý portrét bratrů Langrových aneb konec jedné epochy*. František Všeticka: Léta legionů. Akropolis. Praha 2012.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/anotace/2013/1/Pospisil_Vseticka_Leta_legionu.php#articleBegin *České haiku Františka Všeticky* (Hájemství haiku, Barbara, Šenov u Ostravy 2013).

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2013/1/Pospisil_Vseticka_Hajemsti_haiku.php#articleBegin. *Všetickova kniha o kompozici českého dramatu* (František Všeticka: Celistvost celku. O kompozici poetice českého dramatu. Fontána, Olomouc 2012.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2013/1/Pospisil_Vseticka_Celistvost_celku.php#articleBegin. *František Všeticka: Olomouc literární 2*. František Všeticka: *Olomouc literární 2*. Agriprint, Olomouc 2014. Proudy 2014, 2.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/anotace/2014/2/pospisil_vseticka_olomouc.php#articleBegin. *Otevírání oken*. František, Všeticka: *Otevírání oken. Románový obraz národního obrození v moravském městě*. Memoria, Olomouc 2015. Proudy 2016, 1.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2016/1/pospisil_otevirani_oken.php#articleBegin. *Všeticka stále čtivý a podnětný* (František Všeticka: *Olomouc literární III. O literárních tvůrcích spjatých s Olomoucí*. Poznání, Olomouc 2015). Proudy 2016, 2..

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2016/2/pospisil_vseticka_stale_ctivy_a_podnetny.php#articleBegin. Jak patrně, řada vyšla v našem internetovém periodiku Proudy vydávaném Středoevropským centrem slovanských studií ve spolupráci s Ústavem slavistiky FF MU, což pro Františka není, jak mi nejdříve napsal i řekl, žádná publikace, ale s tím se už budu muset smířit, zvláště když jejich autor má do oficiálních českých médií zapovězený přístup. Později však dodal, že už poněkud změnil názor.

a asi v důsledku věkové bariéry už nikdy nedosáhne, i když jeho myšlení je svěžejší než mnoha třicátníků.¹¹

Tato kniha to znovu dokazuje mimo veškerou pochybnost. Její podtitul *O kompoziční poetice české prózy padesátých let 20. století* ukazuje na to, že se Všeticka – po jiných knihách, v nichž analyzoval po desetiletích českou prózu 20. století – zaobírá literaturou „velkého propadu“, jak se často charakterizuje. Všeticka argumentačně silně ukazuje, že to sice bylo období pro literaturu těžké, ale že se vynikající díla přece jen objevila. A za jejich klíčovou hodnotu pokládá právě kompoziční mistrovství, souvztažnost kompozice a poetiky, kompoziční poetiky, jak to sám nazývá. Je to sice někdy literatura napsaná v exilu, ale také díla, která prorazila ideologickou bariéru buď tematickým úhybem, nebo využitím nečekaného, byť krátkého politického „tání“ v polovině 50. let i o něco později v důsledku odhalení tzv. kultu Stalinovy osobnosti v „tajném“ projevu N. S. Chruščova, jinak Stalinova nejbližšího spolupracovníka, to vše zabrzděno (u nás prakticky až do roku 1963) polskými nepokoji a tzv. maďarskými událostmi roku 1956, jak se tehdy říkalo, jinak maďarským reformním procesem a revolucí, jejíž hybné síly byly různé (kdo se někdy u nás bude zabývat touto událostí a jejími cíli a silami skutečně hloubkově bez žurnalistických frází?) a která byla potlačena až ozbrojeným zásahem SSSR.

Jestliže jsme ocenili Všetickovu objektivnost na straně jedné a trvání na svém na straně druhé, neznamená to, že k jeho koncepci i dílčím pojetím nemohou být vzneseny připomínky. Jak to tak bývá, ten, kdo se zabývá určitým aspektem literatury, žánrem, tropem apod., má sklon tuto linii poněkud hyperbolizovat už tím, že se soustřeďuje takřka výlučně na ni. Jak jsme již uvedli, Všeticka k těmto badatelům nepatří: to dokládá jeho orientace na psychologii, portrétovost a topologii; není tedy dogmaticky zaměřen na jeden výlučný přístup. Nicméně takřka ve všech kompozitologických pojednáních, kde například věnuje velkou pozornost numerologii, hře čísel a jejich zřetězování a zákonitostem, se obrací podstatně méně k jiným hierarchicky spřaženým prvkům, jež souvisejí s tematologií, genologií, charakterologií¹² apod. A jeho komparativní aspekt, který je v každé studii takřka

¹¹ Viz I. Pospíšil: *Poceta Františku Všetickovi*. In: *Architektura textu*. Eds: Ivo Pospíšil, Libor Pavera. Sborník k 80. narozeninám Františka Všeticky. Verbum, Praha 2012, s. 131-138. ISBN 978-80-905177-1-4.

¹² Viz např. knihy o charakterologii ruské literatury a tradiční takto pojímané sborníky: S. Savinkov, A. Faustov: *Očerki po charakterologii ruskoj literatury: seredina XIX veka*. Izd. Voronežskogo ped. Instituta, Voronež 1998. S. Savinkov, A. Faustov: *Aspekty ruskoj literaturnoj charakterologii*. Izd. Kulaginoj Intrada, Moskva 2010. *Universalii ruskoj literatury 2*, sbornik statej, ed. A. A. Faustov. Nauka-Junipress, Voronež 2010. *Universalii ruskoj literatury 4*. Izdatel'sko-poligrafičeskij centr „Naučnaja kniga“,

vždy přítomen, je jen výběrový – ale to mu už z hlediska technického vytýkat nelze. Jinak řečeno: kompozitologie není Všetickovi problémem výlučným ani v oněch výše uvedených případových studiích; vždy se tu ocitají v nějaké širší souvislosti, ale jen tak nahozené, spíše s funkcí zjevně kontextovou, komplementární.

Stejně jako je spoután obr Ephialtes před vstupem do devátého kruhu Dantova pekla, tak i česká literatura 50. let 20. století: přece jen se tu však zachovala, jak říká Vsetička, podpovrchová energie, která umožnila zúročit již samo odvážné vystoupení: obr byl sice přemožen, ale ne zcela: již jeho gesto proti bohům mělo svou hodnotu a v exilovém osamění se tato kvalita české literatury projevila pochopitelně plnější silou, i když měla také své, často nečekané problémy.

Na počátku tu stojí – zcela po právu – především Egon Hostovský, jehož romány *Nezvěstný*, *Půlnoční pacient* a *Dobročinný večírek* jsou u nás stále nedoceny, byť se jim věnoval i nedávno zesnulý František Kautman (1927 – 2016). Škoda, že se tu Vsetička s Kautmanem více nekonfrontuje – afirmativně anebo polemicky. Otázkou zůstává, proč Hostovský měl podobný osud u nás i v zahraničí a že byl doceněn jen několika jasně vidoucími duchy literárními a filmařskými. Byla to jeho osamocenost, do jaké míry spjatá s jeho židovstvím, lze jen spekulovat, a hlavně chození na červenou nebo proti proudu. To se neodpouští nikde, doma ani v exilu. A v našem případě možná i jeho souvislost s ruskou literární klasikou (nebyl v tom sám, hned za ním jde Valenta, snad i Čep). A Vsetička poukázal na to, že Hostovský je hodnotou trvalou a demonstroval to právě na kompoziční poetice, „architektonickém skluzu“, jak to nazývá, tedy štěpení textu na drobné kapitoly a podkapitoly, prostě Hostovský je mistrem kompozice. Jiným outsiderem byl Jan Čep, vynikající prozaik psychologického směru, a jeho román *Cikáni*, v němž si Vsetička všímá invertní metody, tj. odsunutí nějakého motivu na vedlejší kolej, čímž se tento naopak zvýrazňuje. Nevím, nakolik je termín invertní (obrácený) v tomto případě vhodný, spíše bych navrhoval pojem transfer nebo postpozice či irrelevance. Nevím také, nakolik je tu vhodný pojem ruských kritiků 19. století. I když nelze vyloučit i ranější výskyt tohoto pojmu, terminologicky se upevnil až od roku 1850, kdy vyšla próza Ivana Turgeněva *Deník*

Voronež 2012. *Universalii ruskij literatury* 5. Sbornik statej. Izdatel'sko-poligrafičeskij centr „Naučnaja kniga“, Voronež 2013. *Universalii ruskij literatury* 6. Sbornik statej. Izdatel'sko-poligrafičeskij centr „Naučnaja kniga“, Voronež 2015.

zbytečného člověka (Dnevník lišního člověka). Tohoto pojmu (rus. lišnij čelovek) se potom začalo nadužívat a zneužívat, takže dnes, když je zatížen více významy také zásluhou školské praxe, je lépe se mu zcela vyhnout. V románu Viktora Fischla (o něm by se mělo mluvit speciálně) *Píseň lítosti* nachází Všeticka umění scénování (výskyt příznačných scén iteračních a synchronních). V Škvoreckého *Zbabělcích* zase nachází imperfektivní motivy (motiv Ireny a neznámé holky), u Edvarda Valenty se v jeho románu *Jdi za zeleným světlem* opakuje motiv „zbytečného člověka“ a jako Všeticka vždy přichází i tu k nečekanému, nečernobílému vidění, když ukazuje, jak román dobře pochopil marxistický kritik Jiří Hájek: „Je to svým způsobem paradox, ale právě posudek Jiřího Hájka, jehož další vývoj byl víc než problematický, patří k těm, které se alespoň zkratkovitě dotkly tvarosloví Valentova románu. Vedle jeho tématu to totiž byla právě tvaroslovná složka tohoto díla, jež výrazným až podstatným způsobem přispěla k uměleckému pohybu v české próze padesátých let.“ Na rozdíl od autora bych v tom rozhodně zas tak velký paradox neviděl: šlo také o zásadní spor o výklad reformního úsilí 60. let 20. století, resp. o to, kam a jak daleko mají změny vzhledem k různým okolnostem jít. V jisté etapě a ve sféře estetiky šel šéfredaktor Plamene dál než mnozí pozdější protagonisté roku 1968, ale nikoli v radikalitě vnějškových, demonstrativních politických kroků. Středové kapitoly si Všeticka všímá ve skvělé Neffově pentalogii *Sňatky z rozumu*, která také nebyla dobově zrovna vynášena: pro jedny byla příliš buržoazní, psychologická, málo socialistická, pro jiné zase staromódní a málo experimentální. Píše se o tom ostatně zcela nedvojsmyslně i v politických souvislostech v krásné vzpomínkové knize o tatínkovi *Večery u krbu* z roku 1986 Ondřej Neff: škoda, že dnes tuto knihu, zvláště některé její partie, její autor příliš nepřipomíná. Zato si jí všímá sám Všeticka, ale zcela v jiném gardu. Kompozici lásky a smrti vidí v Otčenáškově novele *Romeo, Julie a tma*, v Ptáčnickově *Ročníku jedenadvacet* sleduje zase anticipaci, v podceňovaném románu Jarmily Loukotkové *Navzdory básník zpívá* ukazuje na prosimetrický ráz díla, podle některých teoretiků základ románu v klasickém řeckém a helénském období, jak o tom píše brněnská klasická filoložka Daša Bartoňková Všetickou citovaná, byť až na konci knihy. Synchronní i kontrastní scénu introdukční nachází v Pluhařově románu *Bronzová spirála* a doceneňuje umělce v tomto stavebním inženýrovi, o němž dnes mládež již nic neví. Nezapomíná ani na surrealismus v Nezvalově knížce *Věci, květiny, zvířátka a lidé pro děti* napsané sice už 1938, ale vydané až 1953, uváděje ji do kontextu s dříve uveřejněnými *Anička skřítek* a *Slaměný Hubert* a ukazuje na vzájemné promítání, lyrické obrázky a stylizované dětské hledisko pohybující se podle Všeticky mezi

Karlem Čapkem a Jakubem Demlem (*Dášenska a Moji přátelé*). Architektonickou dyádu jako organizující princip spatřuje v románu *Podivuhodné příběhy a dobrodružství Jana Kornela* z pera M. V. Kratochvíla. Hájí také tzv. absenci kompozice v *Putování za švestkovou vůní* od Ludvíka Aškenazyho, ukazuje na barevný princip společný řadě židovských autorů a klade otázku, zdali je tu nějaká zákonitost. Aškenazy sice nesnese řád, ale právě to neustálé, umělé natahování příběhu, jeho „nastavovaná kaše“ je umění, jež je už samo o sobě kompoziční hodnotou. U Jaromíra Tomečka sleduje jeho rámcování do cyklického celku v díle *Věčný hvozd*, u L. M. Pařízka v románu *Prales leopardů* předvádí jeho aliterační propriální řadu. Nesouhlasil bych však s tím, že Otčenáškův *Občan Brych* je šedošedý – což je sice řečeno jen in margine, a myslím, že tu ještě zbyla řada hodnotných děl, která by se do Všetického knihy hodila, ale to je věc názoru. Jako už několikrát v jednotlivých svazích, i zde Všeticka v závěru uvádí obecné partie o kompozici, které jsou názorným průvodcem po jeho vidění literatury. To, co mi tu někde chybí, je užší sepětí kompozice s problémy žánru, i když právě na to autor nejednou naráží. To by jeho knihu otevřelo dalším textům i knihám a studiím. To, co je cenné, jsou jakoby spontánní, ale jinak dobře promyšlené srovnávací partie, často nečekané: jako srovnávací materiál tu slouží většinou – kromě českých příkladů – texty slovenské a polské: škoda, že autor zde více nevyužil toho, co zná neméně a co by jeho problematiku spojilo s kompozičními tradicemi literatur, jež byly – ať chceme nebo nechceme – vůdčí: francouzské, anglické, dílem i německé.

Všetickova kniha je i v nynější záplavě literárněvědných knih zřetelně viditelná: je samostatná, původní, nejde s proudem, vychází stroze jen z vlastního poznání: proto autor odkazy spíše šetří. A anatomie jeho případových studií? Je v duchu jeho oblíbených ruských a sovětských formalistů stručná, věcná, náznaková, psaná dokonalou ozvláštněnou, všetičkovskou češtinou, sama kompozičně důkladně vytvarovaná. Kniha, kterou zejména Všetickovi vrstevníci a lidé o desetiletí mladší budou číst s požitkem. Protože vědí, o čem je. Možná jsou to poslední knihy tohoto typu vůbec, ale snad je někdy zase objeví další generace, o nichž dnes nic nevíme. Neboť, řečeno s Michailem Bachtinem, každý obsah vložený do literatury prožije ve „velkém čase“ svůj svátek vzkříšení.

Slovenská téma v románe Vladimíra Macuru Informátor

Túto úvahu začneme in media res. Vo svojej recenzii knihy Pavla Janouška,¹³ som napísal, že nemôžem súhlasiť s jeho interpretáciou románového cyklu deväťdesiatych rokov minulého storočia: myslím si, že je tam viac, než si Janoušek, ktorý predsa len patrí k inej generácii (roč. 1956), podstatne odlišnej svojimi pozíciami, uvedomuje. Myslím si, že Macura tu silne postrehol peripetie najnovšieho československého a českého vývoje, ale už to nebol schopný výraznejšie reflektovať jednak pre chorobu, jednak preto, že tak asi nebol vnútorne vystrojený. Istý čas som bol V. M. nablízku, hoci to nechcem preceňovať; napokon, nijaký významnejší človek nemôže bývať mimo Prahy, takže som bol skôr trpeným cezpoľným spolupracovníkom: tak sa, naostatok, i sám raz vyjadril. Vzťahy so skupinou ľudí spätých s Macurom tu nebudem rozoberať, ale niekedy sa k tomu v širšom kontexte vrátim. Nemám teda informácie, aké mal Janoušek, ktorý bol s Macurom v období jeho vzostupu na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov až do jeho odchodu zo života. Autor taktne prebral Macurov osobný život, čo ho ctí; súčasne sa tu však trochu retušovali kontexty, ktoré súviseli aj s jeho dielom.

Vladimír Macura (1945 – 1999) si knihu zaslúži, škoda, že už nie je medzi nami: určite by ju mohol komentovať. Kladné je rovnako to, že ju napísal „jeho človek“, ktorý sa blízkym stal a stával, ako roky ubiehali, hoci je tým síce „v konflikte záujmov“, snaží sa o „friendly“ monografiu, ale súčasne objektívnu, podobne ako Žantovský, keď písal Havlov životopis. Autor mal k dispozícii Macurov archív a dokonca i jeho počítač s textovým editorom T602 blahej pamäti; kniha je čítavá, nájde si čitateľov. Nehľadiac na to, že v strede pozornosti stojí sám Vladimír Macura, jeho severomoravské/sliezske detstvo a mladosť, štúdium v Prahe, udalosti šesťdesiatych rokov minulého storočia, kniha je predovšetkým farbistou, lež skoro cudne napísanou kronikou bývalého Ústavu českej a svetovej literatúry na hrane dvoch epoch, keď obaja – Macura i Janoušek – žili a tvorili na výslní, hoci, ako autor stále uvádza, časy neboli ľahké.

¹³ Ten, který byl. Pavel Janoušek: *Ten, který byl. Vladimír Macura mezi literaturou, vědou a hrou*. Úvod povahopisný. Academia, Praha 2014. Proudý 2016, 1.
http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2016/1/pospisil_ten_ktery_byl.php#articleBegin

Teraz sa vráťme k románovému dielu, zahŕňajúcemu obľúbenú Macurovu tému národného obrodzenia, ktorému venoval kedysi provokatívnu knihu.¹⁴ Ide o štvordielny cyklus, ktorý súborne vyšiel pod názvom *Ten, ktorý bude*.¹⁵ V osemdesiatych rokoch 20. storočia Macura spolupracoval so slovenskými literárnymi vedcami a prekladateľmi na antológii českej a estónskej poézie;¹⁶ jeho preklady z estónčiny napokon zanechali v českej kultúre trvalú stopu.¹⁷

Motívy príslušníkov cudzích národov v inej literatúre vyvolávajú takmer vždy úvahy o tzv. stereotypoch, hľadajú sa takisto biografické momenty a axiologické dôvody: bolo o tom napísaných množstvo kníh,¹⁸ písalo sa o Kafkových Talianoch alebo o jeho románe *Amerika/Nezvestný*; vystupuje tu malý Slovák, ktorého hlavná postava podozrieva, že má záľusk na jeho kufor. Problémom stereotypu je, že ide o generalizáciu nejakej priamej alebo sprostredkovanej individuálnej skúsenosti, v literatúre však treba s takými schémami rátať (zvyčajne narážajú na animozity medzi národmi, napríklad poľské motívy v ruskej literatúre a naopak ruské motívy v poľskej literatúre, postavy Rusov, Američanov, Britov, príslušníkov rozličných náboženských denominácií a podobne).

U Macuru v románe *Informátor*, ktorý bol chronologicky druhým textom celku (dopísal ho na konci roku 1989), nie je postava Sama Bohdana Hroboňa (1820 – 1894) rozhodne schematická alebo stereotypná. Skôr predstavuje romantického blúznivca, čo sa adaptuje na české prostredie i jazykom, ktorým píše, zamiluje sa a nakoniec odchádza do Nemecka. Jeho postava zaujíma kľúčovú úlohu v prvej časti dvestostranového románu.

¹⁴ V. Macura: *Znamení zrodu: české obrození jako kulturní typ*. Československý spisovatel, Praha 1983. Roku 1992 podal Macura prácu na obhajobu doktorátu vied. Druhé vydanie vyšlo r. 1995 H & H, Jinočany. Ďalšie vydanie vyšlo r. 1992, v inom usporiadaní vyšlo ako prvý zväzok *Vybraných spisov Vladimíra Macuru*, Academia, Praha 2015.

¹⁵ *Ten, který bude*. Hynek, Praha 1999, 2. vyd. Academia, Praha 2016. Jednotlivé časti vyšli takto: *Informátor*. Favia Fiesta, Praha 1992, 1993. *Komandant*. Mladá fronta, Praha 1994. *Guvernantka*. Mladá fronta, Praha 1997. *Medikus* vyšiel prvý raz vo vyššie uvedenom súbore.

¹⁶ *Jasný svet: Antológia mladšej českej poézie*. Vladimír Macura, Juraj Andričík, Ján Buzássy, Jozef Čertík, Mila Haugová, Daniel Hevier, Michal Chuda, Ján Koška, Ján Majerník, Milan Richter, Ján Šimonovič, Vladimír Macura, Kamila Kállayová-Štanclová. Smena, Bratislava 1983. *Osud motýla. Antológia mladej estónskej poézie* / Vladimír Macura; Vladimír Macura, Jozef Čertík, Rudolf Čizmárik, Mila Haugová, Marián Heveši, Daniel Hevier, Valér Mikula, Štefan Moravčík, Ján Švantner, Vladimír Macura, Karol Rosmány, Ján Berger, Vladimír Macura. Smena, Bratislava 1984.

¹⁷ Pozri náš niekdajší rozhovor v sérii *Očima prekladateľa: Vladimír Macura*. Rovnosť 25. 5. 1985, s. 4).

¹⁸ Valentin Kiparsky: *English and American Characters in Russian Fiction*. Harrassowitz, Wiesbaden 1964. Dieter Boden: *Das Amerikabild im russischen Schrifttum bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Cram, de Gruyter, Hamburg 1968. Ten istý: *Die Deutschen in der russischen und sowjetischen Literatur: Traum und Alptraum*. Olzog, München 1982.

Celú voľnú tetralógiu uvádza Macura prológom, vlastne podobenstvom, ktoré sa v ďalších zväzkoch vracia: obraz bábok, mechanických figúr, o ktoré mal nesmierny záujem posledný rakúsky cisár, čo sa dal korunovať na českého kráľa – Ferdinand I. Dobrotivý (1793 – 1875), žijúci v Prahe pod dohľadom lekára, ktorý ho sprevádza i na prechádzkach mestom. Sám figúrka má rád figúrky, mechanické hračky: „Potom bývalý cisár ukázal prstom na niektorú z figúr, ktoré tu stáli pozdĺž steny. Samozrejme, neboli to sochy. Noch einmal: sochy bývalý cisár nemiloval. Cisár miloval mechanické bábky. Pretože v nich bol život. Pohyb.“¹⁹ Ferdinand bol takisto v Prešporke korunovaný za uhorského kráľa a predniesol korunovačnú reč v maďarčine. V roku 1848 bol proti svojej vôli odstavený od moci a internovaný – trpel rachitídou a epileptickými záchvatmi, ale rozhodne nebol slabomyseľný – napríklad hovoril plyne piatimi jazykmi. Mechanické figúrky ako podobenstvo o chode tohto sveta je takisto podstatnou časťou partie o Hroboňovi, s ktorým sa zoznamuje muž menom Mann, de facto policajný informátor: „Slovák Samoslav alebo Bohdan (oslovoval ho striedavo raz jedným, inokedy druhým menom) sa ukázal ako celkom znesiteľný spoločník. Sotva nechali v dostavníku Prahu so slečnou Rajsou za chrbtom, mnohé sa v ich vzťahoch uhladilo. V Chrudime si už tykali. Prenocovali po bratsky v jednom z domov na námestí a po raňajkách sa dali odviezť od hostinca do Pardubic.“²⁰

Nadaný slovenský vzdelanec a básnik je v Prahe svedkom otvorenia Reťazového mosta cez Vltavu: most ako ďalšie dobové podobenstvo, pričom sa ľudia stavujú, či vydrží nápor chodcov. Most vydržal: „Kráčali spolu cez most a uvažovali o temnom osude slovanských básnikov. Stále mali Langeru (*Josef Jaroslav Langer, 1806 – 1846, český básnik, ktorý sa okrem iného preslávil básňou České lesy ako ohlasom poľského novembrového povstania na prelome rokov 1830 – 1831, neskôr duševne ochorel* – I. P.) pred očami. Akoby šiel i po tomto moste za nimi. Zahalený do kožucha, zatiaľ čo sa znova nalievajú puky. Mann, samozrejme, Samoslavovi Hroboňovi nerozpráva, že výraz slovanský básnik je *contradictio in adiecto*. V tragédii mladého Langeru videl dôkaz o tom, že doba slovanských básnikov nepotrebuje, ale i to by bolo nebezpečné vyhlásenie. Skrývala sa v ňom nedôvera v zmysluplnosť slovanskej viery, ktorú tu všetci vycivenci okolo unisono hlásajú. Chytro musel dodať, vysvetliť, že teraz je pre Bohdana najdôležitejšie skutočne rýchlo odísť do Halle. Opakoval mu, že nesmie podľahnúť

¹⁹ *Informátor*, in: *Ten, ktorý bude*, Hynek, Praha 1999, s. 7 (preložila Ingrid Skalická).

²⁰ *Informátor*, in: *Ten, ktorý bude*, Hynek, Praha 1999, s. 79 (preložila Ingrid Skalická).

myšlienke usadiť sa tu, s ktorou sa po tom večernom rozhovore Samoslav načas zaoberal. Aby sa nemusel vzdať blízkosti slečny Rajskej.“²¹

Bohuslava Rajska, vlastným menom Antonie Reissova (1817 – 1852), neskoršia manželka F. L. Čelakovského, ktorého si vzala ako vdovca a s ktorým žila v dolnosliezskom Vroclave (Wrocław, něm. Breslau), mala s ním tri deti a vychovávala jeho štyri predchádzajúce, umiera mladá na tuberkulózu. Rajska chodila na Slovensko, hovorí sa, že bola milenkou mnohých významných Slovákov, medzi nimi okrem Hroboňa, ktorého si chcela vziať, čo jej vyhovorila jej intímna priateľka Božena Němcová, asi i E. Štúra. Macurov román však má významové centrum niekde inde: je síce o českom národnom obrození, o básnikoch blúzniacich o slovanskom svete, ale je to typický historiosofický román-podobenstvo o človeku v tlakoch dejín. O ilúziách a realite, o tom, ako svetom hýbe niečo celkom iné než ideály, ako sme všetci manipulovaní mocnými, ktorí ťahajú za motúziky a robia z nás mechanické figúrky, ako tí, ktorých Hroboň s Mannom vidia pri otvorení pražského Reťazového mosta na putovnej výstave pánov Tietsa a Fréchona: „Bohdan bol ako jedna z figúr na putovnej výstave pánov Tietsa a Fréchona. Smutný Pierot. Opieral sa o nabiele natreté zábradlie, ľahko zakláňal hlavu, trhavými pohybmi si clonil dlaňou oči a hľadel do diaľky. Sotva tú figurínu muž uvidel, spomenul si na Bohdana, stojacieho uprostred davu ľudí, pridŕžajúceho sa zábradlia Reťazového mosta a hľadiaceho takisto. Niekam až k Sále. Aj okolo voskového smútiaceho mladíka prúdili ľudia, s úžasom si prezerali panákov, ktorým čiási ruka vdýchla život, ktorí poslušne pohybovali údmi, ako niekto nariadil a nakázal. Ako napríklad tanečnica s čiernymi vlasmi a čiernymi očami. Křčovitými pohybmi krúži svoj tanček, ale je to, ako keď medveď tancuje po rozžeravenom železe. Ak smutný Pierot zabúda na Bohdana, tá tanečnica by mohla byť celkom pokojne Antonie Rajska. (...) Zatiaľ čo si Bohdan zaujato prezeral figurínu Voltaira (ktorý ho svojím trýznivým výsmechom priamo sebatrýznivo lákal) alebo Márie Stuartovej (ktorá ho lákala zasa svojím nešťastím, svojím smútkom), muž sa neustále vracal k figuríne umierajúceho zástavníka. Figurínu zakrývala rúška. Bolo to ako divadlo. Najskôr zo všetkého sa ticho rozhybali kovové krúžky hore na konzole, hodvábná opona sklzla nabok a Mannovi sa priamo do očí díval človek. Bol rovnako veľký ako on, neurčitého veku. A do očí sa mu nepozeral len tak. Pozeral sa mu do očí významne.

²¹ *Informátor*, in: *Ten, který bude*, Hynek, Praha 1999, s. 93 – 94 (preložila Ingrid Skalická).

Šklbol rukou a nad hlavu zdvihol zástavu. Zavlnila sa. Vojak vykročil, pohol vlajkou, vtom sa jeho pohľad zarazil v pohybe, akoby sa zasekol strojček, ale bolo to len zdanie, pretože strojček pracoval spoľahlivo a normálne. Celá tá moderná doba bude fungovať na dokonalý strojček, povedal si muž. A vojak zmeravel – možno od ľaku z toho strojčeka, ktorý si ho riadi, ako potrebuje, ako kto prikázal, hlava mu klesla na prsia, až to cvaklo, telo sa mu kvíľivo nachýlilo dopredu, zatriaslo sa, zatackalo sa a potom už ten vojak a zástavník padal s voskovo bielou tvárou priamo k zemi bez toho, že by zástavu pustil. Bolo ticho. Napokon krúžky zahrkotali po konzolke a hodvábná opona sa zatiahla. Netrvalo dlho, a o chvíľu sa onen hrozivý výjav odohral ešte raz.²² Bohdan odchádza s bratom do Nemecka, s Mannom si potom krátko vymieňajú listy. Koniec štyridsiatych rokov 19. storočia prináša revolučné udalosti, na ktorých sa Mann zúčastní, pripomínajúce pritom pohyby onej mechanickej figúrky z výstavy pánov Tietsa a Fréchona.

Macurov románový cyklus osemdesiatych a deväťdesiatych rokov minulého storočia vidím inak než Macurov biograf Pavel Janoušek: myslím si, že Macura si tu intenzívne uvedomil peripetie najnovšieho československého a českého vývoja, ale už to nebol schopný výraznejšie reflektovať jednak pre chorobu, jednak preto, že tak asi nebol vnútorne ustrojený.²³ Podľa môjho úsudku hľadal, predovšetkým v deväťdesiatych rokoch, spojitosti národného obrodzenia, svojej kľúčovej témy, s dejmi súčasnými. Skepsu mu tu nemožno uprieť, rovnako ako úškľabok nad dejinami a jej aktérmi. Rozhodne sa mohol inšpirovať u Bulata Okudžavu, ktorý od piesňových textov šesťdesiatych rokov odchádza načas práve k historiosofickému románu, kde na minulých dejoch v podobenstvách odkazuje k vlastnej ére, ktorej bol zároveň tvorcom i odporcom. Bohdan Samoslav Hroboň ako príslušník malého národa tu nie je ukázaný primárne ako predstaviteľ národa, skôr ako trocha naivne priamočiary reprezentant doby a generácie, ktorá snila svoje sny a blúznila o budúcnosti, aby všetko potom našla v troskách: všade tu presvitá táto skepsa, márnosť nadšenia, ktoré hasne tvárou v tvár skutočnému behu sveta videnému ako divadlo mechanických figúrok riadené strojčekom, za ktorým je niekto konkrétny.

Macurova prozaická tetralógia vyšla už pred dávnymi časmi. Ale povedzme teraz, tvárou v tvár dnešnej realite, obnažuje ďalšie potenciálne významy. Zrazu je tu niečo, čo

²² *Informátor*, in: *Ten, ktorý bude*, Hynek, Praha 1999, s. 94 – 95 (prel. Ingrid Skalická).

²³ Pozri http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2016/1/pospasil_ten_ktery_byl.php#articleBegin

nielen presahuje, ale naliehavo hovorí k dnešku, i keď na materiáli 19. storočia: deje sa opakujú, modely správania a konania pretrvávajú, ľudské charaktery sa zase tak rýchlo nemenia. Nie je to idea nová. Nájde ju trebárs aj v modeli románového sveta ako bábkového divadla a autora románu ako bábkara u neznesiteľného realistu W. M. Thackeraya, rovnako ako známe podobenstvo sveta ako divadla u jeho krajana Shakespeara, ale i v spojení s iným materiálom je stále pôsobivá a stále rovnako smutná.

Dopisy jako svědectví životní křižovatky (Korespondence Tomáše Masaryka a Zdenky Šemberové)

Tento příspěvek se snaží – spíše než o teorii dopisu nebo epistolární literatury – o naznačení funkce dopisu jako projevu osobnosti; v tomto případě na cestě k společenské významnosti na straně jedné a bezvýznamnosti na straně druhé. Dopis jako literární žánr prošel v průběhu dějin značným vývojem. Od prostého sdělování se naplňoval složitějšími významy, estetizoval se a stával se stylizační plochou takřka odborného komunikování obsahů vědeckých a filozofických, zejména v podobě šíře zveřejňované, tedy tzv. otevřeného listu/dopisu: Horatiův dopis bratrům Pisonům známější jako *Ars poetica* nebo *De arte poetica* se stal slavným. Řetězce dopisů regulární korespondence prožívají rozkvět od renesance; vrcholem tu je doba klasicismu a osvícenství a potom vlastně celé 19. a dílem i 20. století (epistolární próza, zejména román, s kulminací za sentimentalismu). Známe je dopisování významných osobností, třeba panovníků, pokud byli vzdělání, jako např. princezna z Anhaltu a Zerbstu, ruská carevna Kateřina II., jsou důležitými dokumenty doby, např. její korespondence s francouzskými osvícenci, encyklopedisty Voltairem a Diderotem, nebo s G. Washingtonem o indiánských nářečích. Dopis dal vzniknout také specifickému významu epistolární beletrie, románu nebo novele v dopisech. Od 19. století – v době všeobecné gramotnosti (ne všude) – se dopisy či jejich řetězce dynamizovaly a vnitřně členily, jazykově rozhojňovaly; byli korespondenti, kteří psali několika jazyky, běžné byly u vzdělců 2-3 řeči, jimiž vládli dokonale. Jako jazyk korespondence dožívá v Evropě latina živá ještě u J. Dobrovského jako jazyk dopisů i vědních spisů (*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, 1822). Někdy se dopisování vyvíjí v populárních vlnách (dopisy slavným lidem), někdy slouží za nástroj propagandy, ale funguje i v lidském sbližování (organizované masové dopisování žáků se sovětskými protějšky po roce 1945), polemiky i nenávisti; nás však v tomto článku zajímá korespondence jako reflexe vývoje lidské osobnosti. Ve slavistice se korespondencí a jinými fakty vědecké komunikace zabývala kdysi vědecká konference organizovaná brněnským Ústavem slavistiky ve spolupráci s Komisí dějin slavistiky Mezinárodního komitétu slavistů.²⁴

²⁴ Viz publikační výstup *Razvitije slavistiki v zerkale epistoljarnogo nasledija i drugih ličnych dokumentov. Výchov slavistiki v zrcadle epistolárního dědictví a jiných osobních dokumentů*. Eds: Sergio Bonazza, Ivo Pospíšil. Viz naši stať v něm: *Istorija brněnskoj slavistiki v perepiske i ličnych dokumentach (izbrannyje glavy)*. In: *Slavica Litteraria*, X 15, 2012, supplementum 2, Masarykova univerzita, Brno 2012. *Razvitije*

Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) se v poslední době stal opět středem pozornosti (také v souvislosti s jubilejním rokem jeho úmrtí): zatímco bezprostředně po roce 1989 se pro některé stal zase politickým ideálem, zatímco pro jiné (např. pro některé Slováky) tím, kdo nedržel slovo a dokonce neuznával Slováky za samostatný národ (na všechno jsou doklady, pokaždé ovšem jiné), nyní je to spíše objekt detailních kontroverzních zkoumání; kritice jsou podrobovány jeho spisy (které se většinou příliš nečtou), pečuje se o ně edičně, vydaly se znovu jeho práce estetické a kulturologické (*O studiu děl básnických*, 1884, *Rusko a Evropa*, 1915 a jiné, komplet německy 1995, česky 1996), objevily se i pokusy revidovat jeho původ, dokonce až po zkoumání jeho DNA, jež se dosud – z nepraných košil – neuskutečnilo, v souvislosti hypotézou a paternitě Františka Josefa I., objevila se kniha o vášnivém milostném, vskutku fyzickém vzplanutí osmdesátiletého Masaryka k moravské spisovatelce²⁵ a od září 2017 série dokumentárních článků v Lidových novinách k výročí úmrtí (1937–2017).

Kdysi pečlivě vydaná Masarykova korespondence se Zdeňkou Šemberovou (1841–1912), dcerou českého vídeňského profesora Aloise Vojtěcha Šembery (1807–1882), realizující se v období 1875–1886, ovšem s mnoha přerývkami a zejména s tím, že jde většinou o dopisy Masarykovy, zatímco Zdenčiny se ve své většině nedochovaly (buď je Masaryk zničil, ztratily se nebo zmizely – záměrně či nezáměrně – z jeho pozůstalosti), zaujaly jako určitý stín vržený na Masarykovu osobnost. Toto přetrvává.

U Masaryka, stejně jako u některých jiných klíčových postav českých dějin, je vždy nebezpečí, že studie o něm skončí v oslavné poloze. Je například věcí názoru, jak

slavistiki v zerkale epistoljarnogo nasledija i drugih ličnych dokumentov. Vývoj slavistiky v zrcadle epistolárního dědictví a jiných osobních dokumentů. Eds: Sergio Bonazza, Ivo Pospíšil, s. 125–140. Jiná zajímavá edice vědecké korespondence z poslední doby: *Al'fred Ljudvigovič Bem – Vsevolod Izmajlovič Sreznjevskij: Perepiska 1911–1936*. Sostavlenije, podgotovka teksta, vvedenije, kommentarii, imennoj ukazatel': Miluša Bubeníková, Andrej Nikolajevič Gorjainov. Vědečtí recenzenti: PhDr. Zdeněk Sládek, DrSc., Prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc. Slavističeskoje občestvo Franka Vol'mana, Brno 2005. Dále viz I. Pospíšil: *Slavistika, literatura i perepiska brnenskich filologov*. Novaja rusistika 2016, 2 (IX), s. 119–138.

²⁵ Viz např. knihu založenou přímo na hypotéze, že Masaryk byl synem předposledního císaře Rakouska-Uherska Františka Josefa I.; viz naši rec.: *Císařův prezident. Tajemství rodiny Tomáše Garrigua Masaryka*. David Glockner, Dušan Spáčil: *Císařův prezident. Tajemství rodiny Tomáše Garrigua Masaryka*. Knižní klub, Praha 2015. Proudý 2015, 1. http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2015/1/pospisil_cisaruv_prezident_php#articleBegin. Dále viz: Petr Zidek: *Utajená láska prezidenta Masaryka Oldra Sedlmayerová*. Universum, Praha 2017.

prezentovat jeho vstup na českou Karlo-Ferdinandovu univerzitu v 80. letech 19. století: jistě, vnesl tam nové proudění, diskusi, jistě se jako mladý extraordinarius stal modlou studentů oproti starcům, kteří byli možná studení, zvyklí na nepřípustnost určitých debat, možná i na tabuizaci některých témat a názorů. Není zřejmé, zda takoví opravdu byli a zda všichni, ale tak se to v rámci Masarykovy biografie traduje, určitě definitivně od Čapkových *Hovorů*. Výzvy k diskusím, novým nápadům jsou jistě užitečné a nezbytné, ale je s tím také spojena předpokládaná rychlost, schopnost bystře reagovat a takticky kalkulovat (vnášení politického, mediálně podbarveného uvažování do strnulé akademické vědy), a tudíž jistá povrchnost – oproti starým „rakouským“ profesorům, kteří měli „sitzfleisch“. Tu se již plnou silou projevila ona „modernost“, tedy něco plynoucího, současného, novodobého, přístup spojený s rychlou a nečekanou reakcí, ale nutně méně podložený dlouholetým bádáním. Ona stálá připravenost diskutovat s kýmkoli o čemkoli – to se ostatně žádá i dnes. Opakuje se to pak v různých variacích: podobně tomu bylo s proslulými voty separaty v případě brněnské habilitace slavného Romana Jakobsona.²⁶ Stačí se opravdu začíst do dokumentů doby, aby člověk neměl jednoznačný názor a začal pochybovat o jediné pravdě a tzv. moderní vědě.

Masaryk sám – za pomoci svých spolupracovníků – se také do značné míry zasloužil o vlastní legendizaci, zejména v Čapkových *Hovorech s T. G. M.* To se týká i jistého retušování jeho ideového vývoje, jehož dominantou byl politický pragmatismus, např. i tzv. židovské otázky. Před hilsneriádou, která ho proslavila (v té době již bylo evropské veřejné mínění zcela proti antisemitismu, zcela liberální, Dreyfusova aféra ukázala na jednotnou frontu evropských intelektuálů) šel Masaryk, jak se zdá, v podstatě po proudu kritického posuzování role Židů. Údajně o tom svědčí např. jeho proslov k slovenským příznivcům z roku 1897 zapsaný Vavrem Šrobárem, ale o přesné textaci lze ovšem pochybovat, takže tento citát berme jen jako hypotetický a přinejmenším z kontextu vytržený a asi i nepřesný: „Uhorsko je typom liberalistického štátu...je to modloslužba štátu, modloslužba byrokracie.

²⁶ Viz I. Pospíšil: Razance a citlivost: K fenoménu Střední Evropy v meziválečném období (tři vybraná vota separata k brněnské habilitaci Romana Jakobsona). Slovensko-české vzťahy a súvislosti, zborník referátov a koreferátov z medzinárodnej vedeckej konferencie Slovensko-české vzťahy a súvislosti, ktorá sa ukutočnila 26.-27. októbra 2000 v Bratislave. Organizátor konferencie: Katedra slovanských filológií FiFUK v Bratislave v spolupráci s Ústavom slavistiky FFMU v Brne, Slovenská rada Združenia slovanskej vzájomnosti v spolupráci s Českou koordinačnou radou Spoločnosti priateľov s národnými východu, Bratislava 2000, s. 49-60.

Veda, umenie, náboženstvo je ničím, len na hmotnú, hospodársku stránku sa myslí a váha kladie...Je to feudálny štát stredoveký, so šľachtou, so židmi [...] Antisemitism je oprávnený na Slovensku. Židia sú nástrojmi vlád a špatnej administrácie. V židoch je ztelesnený lžiliberalizmus Uhorska. Židia stoja u nás všade, bez výnimky, proti kultúrnym snahám ľudu. Židia úžerničia u vás. Ľud treba vymáhať z pod jarma alkoholu a židovského kapitálu...“²⁷

Masarykovým oponentom na sotva otvorené českej časti pražskej univerzity bol Josef Durdík (1837–1902). Na jednej jeho prednáške Masaryk vystoupil a bol zděšen, jak byla jeho diskuse přijata. Byly to asi dva protikladné typy vědců. Masaryk vyrostl na polemice (vzpomeňme na jeho *Českou otázku* nebo *Otázku sociální*, vždy jde zpočátku o polemiku; jeho *Russland und Europa* je publikace rozsáhlá, po úplném vydání v roce 1995 německy a 1996 česky jsou to tři díly; připomíná místy podrobné analytické zápisky z četby primární a sekundární literatury než léta promyšlenou syntézu – a vznikla, jak sám uváděl, z popudu polemického pročitání Dostojevského, jistě i lipského nakladatele Diederichse, tedy i jako nakladatelský záměr). Jako člověk velmi brzy finančně nezávislý si Masaryk mohl dovolit nezávislost na mnoha osobách, snad kromě několika, navíc dost liberálních, stejně jako jeho generačně blízcí nebo i podstatně mladší, například V. I. Lenin (1870–1924): oba vycházeli z podobných intelektuálních pramenů, byť se jejich názory ostře odlišovaly, jistě nikoli realismem, ale vztahem k náboženství a filozofickému idealismu. Josef Durdík byl spíše zakladatel a syntetik, vládl samozřejmě němčinou, ale také skvěle češtinou – na rozdíl od Masaryka. Nikoli Masaryk, ale Durdík byl autorem první české estetiky a první české poetiky (*Všeobecná aesthetika*, I. L. Kober, V Praze 1875; *Poetika jakožto aesthetika umění básnického*, I. L. Kober, V Praze 1881) – to je zásluha, kterou žádná Masarykova práce nepřekonala. Po knihovnách je těch Durdíkových spisů mnoho: o jeho oblíbených spisovatelích, třeba Byronovi; a především byl Masarykovým starším kolegou coby historik filozofie (*Dějepisný nástin filosofie novověké od Descartesa až po Kanta*, Fr. A. Urbánek, V Praze 1878; je i autorem dějin řecké filozofie, 1892), napsal i vícekrát reeditovanou studii o Byronově dramatické básni *Kain* (*Cain*, 1871), ale také o J. S. Millovi, napsal traktát o kalilogii čili o výslovnosti (1873, reeditováno M. Komárkem v olomoucké Votobii r. 1997), studii o charakteru (*Karakter*, 1873, vícekrát reeditováno), vydal německou práci o Leibnitzovi a Newtonovi v Halle; literární pozůstalost čtyř Durdíků sestavil roku 1961 Jan

²⁷ Viz text uvedený in: Lidové noviny 22. září 2017, s. 18.

Wagner, knihu o Josefu Durdíkovi jako historikovi filozofie napsal a vlastním nákladem vydal E. Vejvoda roku 1938, prostě ani Durdík není zapomenut a zdá se, že se k jeho „staromódním“ textům znovu vracíme.²⁸

Také Masarykovo vnímání českých rukopisných falz bylo zajímavé; vždy prý měl pochybnosti. Když se však podíváme na jeho vztah k dceři českého vídeňského profesora Aloise Vojtěcha Šembery (1807–1882), uštvaného českou „vlasteneckou“ společností k smrti, Zdence (relativně nedávno o ní vznikla bakalářská práce Ivety Jeřábkové s názvem *Zdeňka Šemberová a její život, 1841–1912*, PedF UK Praha 2010²⁹), má už průzračná čistota jeho osobnosti trhliny. Nejde jen o to, jak se se Zdeňkou poněkud brutálně rozešel, a zklamal tak její naděje, to mu rozhodně nelze jednoznačně vytýkat, bylo to jeho právo: byla starší a hodně inteligentní, což mohlo mladého Masaryka přitahovat, byla tak trochu jeho starší sestrou, ale možná – zvláště když byla v korespondenci nervózní a také trochu naléhavá až agresivní – odpuzovat. Je to věc názoru. Nicméně faktem zůstává i to, že tehdy jako odpůrce rukopisných falz (mimořádně ta jsou stále i dnes předmětem diskusí, i když hodně ztlumených) veřejně nevystupoval. Zdeňka Šemberová mu to v posledním dopise, v době, kdy už šlo nikoli o epistolární koketérii s nadějí na intimní vztah alespoň z její strany, připomíná. Podívejme se na korespondenci obou in medias res přímo na příkladu tohoto klíčového dopisu:

„Ctěný pane, děkuji Vám za dvojí neočekávanou vzpomínku. Potěšena ovšem ní býti nemohu, neb mně živě na mysl uvádí přemnohé hrubé osobní urážky, kterými jako šípem jedem napuštěným, usmrcen byl ctihodný kmet – otec můj. V smutné oné době osočování osobního nejednou mně řekl: Kdyby mně jen jeden spisovatel učeně dokázal omyl mého bádání aneb náhledu, byl bych mu povděčen za to – to se ale neděje, jen osobně mne tupějí a tím chtějí zvítězit nad pravdou.‘ Proč aspoň před pěti lety nevystoupil jako nyní učený pan profesor Gebauer proti nyní – zesnulému. Vždyť již tenkrát oba spisy byly vyšly tiskem a byly již tenkrát jako nyní věci ‚chatrné, jež před světlem vědy obstáti nemohly‘. Proč? Zvěčnělý odpověděti nemůže. Jen aby staročeské gramatice se nedostalo vavřínu vítězství – trní zneuznání! Jest pramálo těch právo majících k posouzení toho, co má býti

²⁸ Viz naši stať *Glosa o dějinné spravedlnosti (Masaryk a Durdík)*. Proudy 2017, 1, http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/revue/ceterum/2017/1/pospisil_glosa_dejinne_spravedlnosti.php#articleBegin

²⁹ Text její bakalářské práce: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/90820/>.

dokázáno pouhou gramatikou staročeskou. – Nevědomých, zaslepených křiklounů, fanatiků jest ale na tisíce – bohužel, a lehce se vyříknouti může soud dle: vox populi, vox dei. Jestlipak nyní. Vystoupí pan profesor Mašek proti panu profesoru Gebauerovi tak, jako byl drze proti krajanu a příznivci svému se ozval? Jak se celá žurnalistika česká zachovala k mému otci, zaznamenáno jest dle smutné pravdy v úvodu k Libušině soudu. Uložil jen mnohé velezajímavé listy od stejně s ním pravdu hájících. Jest mezi nimi těmi dopisy i jeden od – Vás. Nynější hlásatel nepravosti Rukopisů v neomylné účenosti své nemá zapotřebí přisvědčujících listů, bude mi věřeno, vždyť se nejmenuje A. V. Šembera, který sepsal ‚chatrné věci‘, jež před světlem vědy obstáti nemohly‘. Račte prominouti, že jsem se rozepsala obšírněji, než jsem vlastně oprávněna. Poroučí se Vám, ctěný pane, Z. Šemberová.“³⁰

Kdykoli jde autor této studie po Berggasse v IX. vídeňském okrese, zastaví se u čp. 20 („zelený dům“), kde Šemberovi kdysi bydleli a kde se na dálku i nablízko odehrávalo drama nerozvinuté lásky, jehož protagonisté si v tom možná nerozuměli. Přímo naproti stojí dům čp. 19 s muzeem Sigmunda Freuda, jehož expozice je nyní doplněna z pozůstalosti brněnské rodačky Evy Rosenfeldové (1892–1977): možná právě on by jejich vztah nějak vysvětlil, jistě po svém. Habent sua fata nejen libelli, ale také homines.

Jak tato korespondence vznikala a jaké místo zaujala v životě obou protagonistů? Odvažují se tvrdit, že pro oba měla zcela zásadní význam, pro každého však zcela jiný.

Z dopisování T. G. M. a Z. Š. se zachovalo, jak editorka uvádí, celkem 133 Masarykových dopisů; jeden originál je nezvěstný, ale v Archívu T. G. M. se uchovala jeho strojopisná kopie. Z dopisů Z. Š. zůstalo pět listů, poslední existuje v jejím vlastnoručním opisu (celý soubor je uložen v Okresním muzeu ve Vosokém Mýtě). Pro název své edice volila editorka kus jeho věty z dopisu z Lipska ze dne 26. 6. 1877: „Nechte mne zapomenouti na sny mé, v kterýchž jsem blouznil, že snad předce jemné přátelství mezi mužem a ženou býti může – já se opíral vždy teorií této a vícekrát oklamán vzdávám se myšlénky této.“³¹ Obecně lze tuto korespondenci starší dívky a mladšího muže, který

³⁰ Vysoké Mýto, 18. 2. 1886, cit podle: *Nechte mne zapomenouti na sny mé. Korespondence T. G. Masaryka se Zdenkou Šemberovou*. Česká expedice – Riopress, Praha 1996, Ed. Marie Krulichová, s. 129–130 (dále: Korespondence).

³¹ *Korespondence*, s. 92.

startuje svou vědeckou a, jak se ukázalo, i politickou kariéru, brát jako nedorozumění, ačkoli to tak nemuselo být od samého začátku. Někdy se role ženy, kterou tu Zdeňka Šemberová hrála, označuje poněkud lechtivě jako „suchá vrba“; v průběhu korespondence srdečnost ze strany mladého Masaryka chladla a korespondentka se stávala spíše jeho důvěrnicí. Svěřuje jí nejen své duševní pochody, svoji četbu a myšlenky, ale také – asi i s dráždivým záměrem - náznaky svých milostných dobrodružství, zejména v jihomoravských městech a vesnicích. Také to Zdenu vydražďuje k emotivním reakcím: dožaduje se, často ironicky až sarkasticky, nějaké částečné „mužské“ odezvy, ale té se jí – jak vidno – spíše nedostává.

Jak dopisování pokračuje až k rozryvu v době Masarykova německého pobytu a seznámení se slečnou Garrigueovou, začíná být zřejmé, že se mu korespondentka stala důležitým intelektuálním „reflektorem“, partnerem v diskusi, v níž si mladý muž ujasňuje svůj postoj k životu i to, co od něj očekává a jak se v něm chce uplatnit. Z korespondence vyplývá, kolik pozornosti věnuje sám sobě a svému zdraví, skoro až dětinsky; pokud nejde o projevy mladistvé hypochondrie, býval v mládí dosti churav, byť nešlo o vážné nemoci; zdraví a nemoc však v jeho uvažování hrály důležitou roli a zdá se, že jistá, někdy i značná sebestřednost, nehledě na pozdější „statečné“ postoje se tu začala projevovat plnou silou – pokud ovšem nešlo o strategickou koketérii schopnou ze strany korespondentky vyvolat mateřské pudy nebo přinejmenším její soucit.

V jednom článku jsme za počátek Masarykovy politizace, politizace člověka, jenž začínal jako literát, estetik a teoretik literatury, filozof, vědec, historik, kladl Rusko, ruské věci, ruskou literaturu a ruskou politiku.³² Je charakteristické, že Masaryk začal fenomén Ruska a ruské revoluce chápat nikoli sledováním politických událostí, ale čtením Dostojevského: to byla ostatně prvotní příčina psaní *Ruska a Evropy*: chtěl poznat Dostojevského, autora, který ho fascinoval, a musel proto poznat celé Rusko, neboť právě celé Rusko Dostojevskij zrcadlil. Je tu však ještě jedna paradoxní teze, kterou bych rád hájil: totiž, že Masarykovo chápání ruské revoluce nepoznáme ani tak na jeho výkladech ruského

³² Viz naše studie: *T. G. Masaryk a literárnost ruské revoluce*. In: Tomáš Garrigue Masaryk a ruské revoluce. Sborník příspěvků z V. ročníku semináře Masarykova muzea v Hodoníně, 19. listopadu 1997. Masarykovo muzeum v Hodoníně, Hodonín 1998, s. 5-13. *T. G. Masaryk jako rusista*. In: Tomáš Garrigue Masaryk a věda. Sborník příspěvků ze VII. ročníku semináře Masarykova muzea v Hodoníně 10. listopadu 1999. Masarykovo muzeum v Hodoníně, Hodonín 2000, s. 88-99.

společenského myšlení a ruské filozofie (západníci, slavjanofilové) jako spíše na literární kritice a samotné krásné literatuře, spíše na autorech, kteří se revoluce přímo nedotýkali, kteří o ní psali nikoli explicitně, ale implicitně, psali nikoli o jejích povrchových jevech, ale o jejích hlubinných silách a dlouhodobých hybatelích. V tom se Masarykovo pojetí reality nápadně shodovalo se všemi „realisty“: ruští revolučnědemokratičtí kritici nečetli primárně propagandistickou revoluční literaturu, ale soustředili se na liberála a doktora filozofie Ivana Turgeněva, který raději cestoval za svou milenkou Paulinou Viardot po Francii, Německu a Itálii, než by žil v Rusku, ale o to přesněji postihl fenomén ruské revoluce, stejně jako před ním jeho oblíbenec N. V. Gogol uviděl v *Mrtvých duších* (1842) z „překrásné dálky“ na Via Felice (nyní Via Sistina) v Římě šedivé pláň ruského barbarství, které se však jednou vzepne k nebesům. Ruská revolučnědemokratická kritika rozebírala raději konzervativce A. N. Ostrovského, dramatika, který analyzoval ruské kupectvo, nebo sociální romány F. Dostojevského – podobně ostatně viděli tyto jevy i jiní: pro K. Marxe byl symptomem prudkých společenských pohybů E. Sűe, pro B. Engelse monarchista H. de Balzac a pro V. I. Lenina hrabě a statkář Lev Tolstoj.

Také vytváření kroužků, původně v Rusku politických, a proto často ilegálních, u nás hlavně od počátku 20. století orientovaných kulturně a politicky, byla ruská inspirace, stejně jako patos kolektivismu vědecké práce a pospolitosti badatelů, dnes bychom řekli týmovosti (v tom se USA a sovětské Rusko dost podobaly – nikoli nadarmo se ve 20. letech hovořilo o amerikanizaci Ruska, Čapkem tak milovaný pragmatismus byl v sovětském Rusku 20. let velmi populární a projevil se pod Deweyovým vlivem také v pedagogice) vědecké práce, jak se projevil v Romanem Jakobsonem iniciovaném Pražském lingvistickém kroužku.

V zrcadle korespondence se Z. Šemberovou se zdá, že se obrysy typické pro politiku objevují již zde, tedy v období dřívějším: schopnost být ve vztahu vůdčím, do jisté míry tímto vztahem manipulovat funkčně ve směru vlastní osoby, současně tu však funguje i strategie a taktika budoucího politika, i když ona vytváří spíše pozadí nebo souvislost této korespondence: obezřetnost ve vztahu k veřejnému mínění a schopnost v tomto ohledu opatrně riskovat po určité analýze kontextu a kosmopolitní výběr partnerky, neboť již tu se projevuje známý Masarykův odpor k české uzavřenosti: partnerka s intelektuálním rozhledem přesahujícím Evropu a také přísná v zásadách mu otevřela svět, nikoli jen českou vídeňskou společnost.

Korespondence zachycuje přerod, resp. vznik přesahu estetika, historika, sociologa a filozofa v politika, jistě i s přispěním jeho zmíněné ruské zkušenosti. Doznívá tu ponor do literatury a čtenářství typický pro mladého Masaryka, tedy spíše do filozofie literatury a umění, a začíná vlastní tvorba a určitá autorská ješitnost (stále tu upozorňuje, co by si Zdena měla od něho přečíst a kde to vyjde, nenápadně, ale o to naivněji a důsledněji). Masarykův žurnalismus a potřeba společenského ohlasu zvolna dozrává do podoby *homo politicus*. Úvahy o možnosti přátelství mezi mužem a ženou mohou být sice ze strany Masarykovy myšleny napůl vážně, ale spíše se nám zdá – podle geneze korespondence – že šlo o dodatečné zdůvodnění výběru skutečné milostné partnerky a budoucí manželky a odmítnutí Zdeny, neboť na počátku takové úvahy explicitně vůbec nenajdeme.

Výzva k dopisování je obsažena právě v Masarykově dopisu, jehož přesná datace není známa (asi před 1. 7. 1875) a není prosta určité koketérie: „Ostýchal jsem se, panno Zdenko, vyrušovati návštěvou svojí, maje za to, že ráčíte za pohody tak krásné čas svůj procházkami věnovati; vyděšen však byv zprávou, že miníte už velmi záhy město naše opustiti, osmělil jsem se tázati, zda a kdy se ukázati smím. Mně je čas nejvhodnější dopoledne, jelikož každého dne po desáté hodině odcházím z pitevny, kteráž se naproti ulici Vaší nachází; už jsem byl často na skoku k Vám, však čekám ráděj na velení Vaše; prosím, byste se nehoršili, že jsem udal čas mně vhodný; jest na Vás určití jiný a potrestati mne takto v sobectví mém. Až budete daleko, daleko odsud, budu Vám psávati – dovoleno-li – hodně, hodně mnoho; obereme si jistý předmět a tím, nakupíme-li listy, bude časem pojednání; neb daremně třískat' - vizte i Vám se to protiví? Naději se, že vyslyšíte brzy prosbu moji, a proto se Vám zatím odporoučím. Oddaný Vám Vlastimil Th. Masaryk (I. Maxmilianstrasse 7, 2st. 23 th.).“³³ Zde se jako v kapce vody zrcadlí celý Masaryk jako obnažený se všemi svými přítomnými u budoucími vlastnostmi, z nichž jen část je zjevně kladných – je tu naivita, ale také vypočítavost, obratné manipulování, sebestřednost (vyhovuje mu čas návštěvy tehdy, když to má „při cestě“), současně však touha po komunikaci vedoucí k rozvoji vlastní osobnosti. Zde se také Masaryk hlásí k tehdy dožívajícímu módnímu vlastenectví užitím jména Vlastimil. Dopis také ukazuje na šíři jeho zájmů, od přírodovědných, lékařských po humanitní a smysl pro schopnost do jisté míry šokovat (jde o rok 1875!): jít k dámě přímo z pitevny vyžaduje určitou otrlost. Vzápětí upozorňuje na své publikační úspěchy (to je onen dopis z 1. 7. 1875 z Badenu). Zejména

³³ *Korespondence*, s. 7.

zde, ale i později narážíme na problém Masarykovy tzv. češtiny: byla tehdy vyčtená, utvářel si ji na základě četby české literatury středověké a raně novověké i novější, také publicistiky, používaje cizí jazyky, chtěl se naučit česky nejen hovořit, ale také psát – tomu ostatně měla korespondence s česky dokonale česky píšící intelektuálkou také sloužit, šlo tedy o písemný kontakt zřetelně polyfunkční. Archaismy „anto“, „juž“, „teprův“ se to tu jen hemží; vedle českých slov uvádí běžně německá, také německé (oficiální) názvy moravských městeček a obcí, najdeme tu často měkká zakončení infinitivů typických pro moravská a samozřejmě slovenská nářečí, moravismy. Lze uzavřít, že Masarykovy výpovědi v této korespondenci – zejména v její počáteční fázi – pod vlivem Zdenčina jazyka, právě ona jeho češtinu „lécila“ – a jejich korespondence se tak stávala laboratoří vzniku českého idiolektu českého/moravského intelektuála německého jazyka z moravsko-slovenského pomezí. Literární sklony jsou tu zpočátku dvojznačné až směšné: ukazují na hlavní inspiraci preromantickou a romantickou a jazykově na ruštinu: jako bychom četli nějaký dobový český překlad z ruské literatury, když pomineme módní citáty francouzské, tehdejší lingua franca. Dojmy z četby literární klasiky, romantická přírodní líčení a k tomu historické povahy, kusy francouzského textu – oproti němčině chápaného jako jazyk politiky, literatury a filozofie, tedy demonstrace intelektu a kulturnosti, jakási intelektuální exhibice, romantické „Träumerei“, vidiny, to vše tu na počátku najdeme v koncentraci nebývalé. Do jaké míry je to vše myšleno vážně a do jaké míry jde o ironizující a sebeironizující stylizaci, lze odhadovat jen stěží; jsou tu zpovědní místa naivní a vychloubačná, jak to obvykle dělají panicové: „Já zažil v osmnáctém roku svého stáří nejblaženější dobu: mlád jsa a nezkušen oddal jsem se po dlouhém váhání vnějšimu na mne působení a vši mohútností duše, které neoblomná mysl s to byla, zaháral jsem pro vidiny své, srdcem stanovené – miloval jsem, byv napřed milován, byl jsem blažen tak, že posud upomínkou strastnoblahé prožijím okamžiky. Vizte – já začínám se Vám zpovídati –“³⁴ Někdy je text až na hranici srozumitelnosti.

V korespondenci jsou také fixovány „spanilé jízdy“ mladého vídeňského intelektuála po rodných moravských místech; rád viděl, že je středem pozornosti: „Byl jsem v neděli v Rajhradě, kdež k dobru Radhostě uspořádali Akademici pražští besedu; našel jsem tam mnoho známých, kteří mě asi šest let neviděli; nepoznávali mě ze začátku. Sedělo jich několik kolem stola: já vešel v jizbu a zasedl za jiný stůl. Hovořili, časem na mě

³⁴ *Korespondence*, s. 17.

pozíraje; já poznal každého, mlčel jsem však, neboť nikdy aneb málokdy oslovím ‚starého známého‘ zakusiv, že mnohý znám býti nechce. Slyšel jsem, jak mezi sebou šeptmo o tom rokovali, jsme-li to a mají-li mě osloviti; konečně řekl jeden z nich, že jsem od výboru slavnostního pozván byl a že tedy mohu se optáti, obzvláště an pozvali ve mně zároveň starostu Akademického spolku vídeňského...“³⁵ Čeština je to stále hodně „umělá“, ale syntakticky patrně, jak staví Masaryk větu nebo souvětí: většinou je spojuje juxtapozičně, často využívá dvojtečky nebo středníku. Tento způsob mu víceméně zůstal i v dalších dílech již zralého věku.

Masaryk – zdá se – uměl za sebou pálit mosty. Zvláště je toto „přehodnocování“ patrně ze srovnání kodifikovaných *Hovorů* s autenticitou původních písemných záznamů konfesionálního rázu. Úvahy o lásce zůstávají i později hodně knižní a dušezpytné. V průběhu korespondence došlo mezi pisateli k několika „bouřím“, spíše však ze strany Zdenky Šemberové, i když i Masaryk reagoval někdy velmi emotivně. Jak se o tom rozepisuje v dopise z 11. 10. 1875: „Prosím, račte se chladně upamatovati na vše a uznáte, já velmi vinen nejsem; Vy jste předposlední list psali pod zvláštním nátlakem majíce na zřeteli dopisování mé a vůli či nevůli pana otce Vašeho; z rozruchu toho vznikl list, který mě popudil, a já nejsem ještě Sokratem chladným, v prvním zápalu odpověděl tak, jak mi srdce kázalo – nikoli však tak, bych Vás uraziti chtěl...“³⁶ Masaryk – jako každý zkušený korespondent – využívá často citátů, jimiž dokládá své názory nebo chce ohromit partnera autoritou. Je stále pod vlivem romantických titánů; jeho mimořádným oblíbencem je lord G. G. N. Byron (víme, že v mládí chtěl Masaryk psát práci o romantických titánech, Byronovi, Goethovi apod.). „Knižnost“ korespondence narušují živější a hovorovější „reportáže“ z cest po Moravě, zejména za přítelem Vsetečkou do Třebíče. V „intimnějších“ partiích se provokativně svěřuje i se svými (snad) náhodnými eskapádami; byly zejména v dopise z Klobouk z 31. 8. 1876, kde se svěřuje se svými milostnými dobrodružstvími, byť zase zastřeně: navštěvoval tam dívky a zůstával u nich často i v noci. Nehledě na platoničnost jeho vztahu k Zdence, nelze pominout i některé návrhy jdoucí za tyto hranice, například jeho vyzvání, aby někdy jeli do Itálie, kde právě pobývá (Benátky 14. 9. 1876), spolu.

Korespondence má ovšem svou genezi: postupem času se lepší Masarykova čeština, jistě pod Zdeniným vlivem, postupně komunikační vřelost chladne, což se projevuje i

³⁵ *Korespondence*, s. 19-20 (Z Klobouk dne 31. 8. 1875).

³⁶ *Korespondence*, s. 28.

v oslovování: místo „slečno Zdenko“ je tu „ctěná slečno“, ona odpovídá „ctěný pane“, Masaryk se podepisuje někdy „Dr. Masaryk“. Po seznámení se slečnou Garrigue v Lipsku se charakter písemného styku mění ještě více. Masaryk Zdence svěřuje své seznámení se skupinou místních dam, prezentuje také příběh, v němž vystupuje jako zachránce tonoucí lady, a svěřuje se se vztahem k nové lásce, nejprve velmi opatrně, kdy píše o společných procházkách a hovorech. Zdenka však přesně vycítila, oč jde. Zdeny začíná Masaryk od té chvíle pokládat spíše za rádkyni v jeho věcech vztahových. Čím více se Masaryk Zdence jako potenciální sexuální partner vzdaluje, o to je podrobnější v líčení svých zážitků: neváhá ani opsat celý jídelní lístek, obstarává jí knihy, vše přesně kalkuluje, až s nechutnou přesností vypisuje, jak knihy v Německu podražily, a srovnává exchange rate německé a rakouské měny. Jako by se mu odpoutáním od Zdeny ulevilo a nabyl nové energie, již retušuje možné návraty. Později, když se jejich vztah ustálí a ztratí původní citlivost, informuje ji Masaryk o nastuzení dětí, podivuhodně úředně a chladně, odtažitě i vůči matce svých dětí a jim samotným. Čtenář těchto dopisů získává dojem, že to jsou pouze drobná zastavení na jeho vědecké a politické cestě, ale může to být jen způsobem sdělování. Po trvalém přesunu Zdenky z Vídně do Vysokého Mýta po smrti prof. Šembery (v jednom dopise jí Masaryk vyjadřuje svou soustrast), jejího otce, písemný styk sporadicky pokračuje, Masaryk tam i jezdí a posílá Zdence své články z Athenaea. Obecně řečeno, korespondence v 80. letech 19. století slábne a zakončuje ji jako poslední výše citovaný Zdenin dopis: důstojná sumarizace jejich vztahu i hořká výčitka ztlumená hrdostí vzdělané dámy.

Korespondence velmi přesně reflektuje vývoj Masarykovy osobnosti v klíčovém momentu jejího zrání, takřkajíc na životní křižovatce, kdy si už začíná vytvářet předpolí „mediálně“ známé osobnosti, pro sebe příznivé „veřejné mínění“ jako bázi dráhy politika.

Korespondence T. G. M. a Zdeny Šemberové překračuje i hranice vztahu dvou lidí: ukazuje na to, že existující série dopisů již natrvalo poznamenala oba korespondenty. Masaryk bere tento písemný styk jako přípravu vědecké a hlavně politické dráhy, pro Šemberovou to byl osudový kontakt, jenž natrvalo poznamenal její život ve smyslu budoucí uzavřenosti, rezignace až tragičnosti bytí s trvalým odkazem k idealizované minulosti, k jejímu vídeňskému mládí v rodinném kruhu, kde byla obklopena tehdejšími významnými osobnostmi, stále ve středu společenské pozornosti, s podporou ušlechtilého, charakterního otce uštvaného „vlasteneckou společností“; to vše jako by dokládalo, že dobří lidé, morálně čistí, naivní a otevření nemají v tomto světě příliš šancí. Její poslední dopis Masarykovi to přesvědčivě dokazuje.

Posuzovat zvnějšku a s časovým a prostorovým odstupem mezilidské vztahy je nemožné a soudit nesmyslné. Zůstávají spekulace, alternativy pohledů, pocity a dojmy. Z těchto skutečností vzniká poněkud jiný obraz mladého Masaryka: spíše praktického taktika, který nešel do svých bojů bezhlavě, ale s rozvahou, počítal se společenským kontextem a s jinými faktory a myslel na svoji další odbornou i soukromou životní dráhu ze vztahového aspektu: ostatně řadu těchto věcí nepřímo, neteleologicky v Hovorech Čapkovi svěčuje. Snad právě zde se rodil Masaryk-politik počítající s veřejným míněním a komunikačními prostředky, jež ho tvarují; tehdy to byly noviny. Zůstává tu mnoho zastřeného, nedořečeného, možná záhadného – a tak to má zůstat: člověk by neměl být ve všech svých motivech a skrytých pohnutkách odhalen až do konce, měl by mít své velké nebo malé tajemství. Zůstává nicméně pochybnost a také memento: velcí nebudou větší, když jiné umenšíme.

Rodina Vilinských v Československu: Valerij Vilinskij k některým jevům české literatury

Na počátku třeba uvést celou problematiku partií o otci a synovi.³⁷ Mezi ruskými porevolučními emigranty, kteří působili na území meziválečného Československa, později Protektorátu Čechy a Morava a Slovenské republiky (od 14. 3. a 15. 3. 1939), byli i prof. Sergij Vilinskij a jeho syn Valerij. Jde o příběh otce a syna, kteří profesně zakotvili v Brně a Praze, ale oba úzce spolupracovali i se Slovenskem. Bylo to logické: Praha a Brno je lákaly, neboť to byla tehdy vzdělanostní a vědecká centra, navíc v Praze a celých Čechách a na Moravě žila řada ruských emigrantů podporovaných v rámci Ruské podpůrné akce, ale Slovensko jim oběma bylo ideově bližší, neboť zde našli pevné náboženské zázemí: oba byli sice pravoslavní, ale lákal je zejména katolicismus a Valerij byl velkým propagátorem unionismu, tedy sjednocení křesťanských církví.

Zatímco Sergij Vilinskij získaný profesory Stanislavem Součkem (1870–1935) a Václavem Vondrákem (1859–1925) pro Masarykovu univerzitu jako smluvní profesor zůstal částí své činnosti sice ukotven v medievistice, kterou pěstoval na Novorossijské univerzitě v Oděse, ale přece jen se musel odborně přeorientovat na modernější literaturu (M. J. Saltykov-Ščedrin, Petko Todorov) a snažil se sporadicky spolupracovat i s katolickými kruhy na Moravě, jeho syn Valerij pronikl do českého prostoru mnohem razantněji.

Střední Evropa byla od počátku 20. století křižovatkou myšlenkových proudů, a to i literárněvědných. Tento stav pokračoval i po vzniku Československé republiky, dokonce se ještě prohloubil ruskou Říjnovou revolucí a následnou emigrací intelektuálů. Na území meziválečného Československa se prolínaly vlivy ruské formální školy a jejího představitele Romana Jakobsona (1896–1982), který ruské kroužkaření přenesl na půdu jím a Vilémem Mathesiem založeného Pražského lingvistického kroužku, pozitivismu, duchovědy a psychologických metod intuitivistického a neoidealistického ražení, z nichž

³⁷ Tato úvodní partie o otci a synovi Vilinských byla původně psána pro Almanach Nitra pod názvem *Zajímavý osud ruských emigrantů: otec a syn Sergij Vilinskij (1876–1950) a Valerij Vilinskij (1903–1955)*, zatím neuveřejněno. O V. Vilinském viz ještě naši studii: *Ruský emigrant se dívá na meziválečné Československo a česko-slovenský vztah*. In: Český a slovenský kulturní a politický prostor (vzájemnost – nevzájemnost, vstřícnost - rezistence, ústup – expanze). Ed.: Ivo Pospíšil. Výkonná redaktorka: Lenka Paučová. Česká asociace slavistů, Jan Sojnek, Galium, Brno 2017.

vyrůstal mimo jiné René Wellek (1903–1995), jenž spolu s Jakobsonem přenášel pak tuto metodologickou bázi do USA.

Do této složité, ale plodné atmosféry přichází v roce 1923 právě **Sergij Grigorjevič Vilinskij**, který si s brněnskými profesory již dříve vyměňoval publikace. V jeho osobnosti se dotváří systém východozápadního a severojižního myšlenkového proudění: sám byl mimořádným a později řádným profesorem a prorektorem Oděské Novorossijské univerzity.

Z životopisu, který sám napsal vlastní rukou česky a datoval 24. 3. 1935 v souvislosti se žádostí o složení přísných zkoušek doktorských, neboť titulu doktora ruské literatury, který mu byl udělen v Oděse roku 1914, nemohl u nás podle tehdejších předpisů užívat, vysvětluje, že se narodil v Kišiněvě (pocházel z polsko-ukrajinské rodiny), kde vystudoval klasické gymnázium roku 1895, pak byl krátce posluchačem petrohradského historicko-filologického institutu, od podzimu 1896 studoval na slovansko-ruském oddělení historicko-filologické fakulty Novorossijské univerzity v Oděse. Tam zahájil strmě vzestupnou vědeckou dráhu, která vrcholila v letech 1912–1914, kdy se stal prorektorem a řádným profesorem ruské literatury na základě obhajoby doktorské disertace *Žitije sv. Vasilija Novago v ruské literatuře*. Z Ruska emigroval 7. 2. 1920 – v přístavu mu před odplutím ukradli všechny kufry, takže i své vlastní knihy musel pak v Evropě shánět po antikvariátech. Tak začala jeho nelehká bulharská anabáze: učil na gymnáziu v Plevně, pak byl přeložen jako učitel latiny do Sofie, na gymnáziu v Plovdivu už nešel a po jisté doby bez zaměstnání se stal bankovním úředníkem. V létě 1921 dostal nabídku od prof. Václava Vondráka, aby přednášel ruskou literaturu na tehdy nově založené Masarykově univerzitě. V listopadu 1921 byl zvolen smluvním profesorem Masarykovy univerzity a v dubnu 1923 jím byl ustanoven. Kromě profesorských povinností na Masarykově univerzitě přednášel také ruskou literaturu na ruském pedagogickém institutu v Praze až do jeho zrušení v roce 1927.

Odbornou doménou Sergije Vilinského v Rusku byla staroruská literatura. Jeho práce, mimo jiné *Skazanija o Sofii Caregradskoj v jelinskom letopisce i v Chronografě* (1903), zmíněné *Žitije Vasilija Novago v ruské literatuře* (1914), jimž předcházela jeho mezinárodně uznávaná prvotina *Vizantijsko-slavjanskije skazanija o sozdanii chrama sv. Sofii Caregradskoj* (1900), se pevně zapsaly do ruské medievistiky, rusistiky, slavistiky a byzantologie. V Bulharsku přišel do kontaktu nejen se středověkými prameny, ale také se soudobou bulharskou literaturou. I během pobytu v Brně pravidelně s finanční podporou

českých úřadů pobýval na vědeckých stážích v Bulharsku. V Brně přesunul svůj zájem k novoruské literatuře – i vzhledem ke své úloze profesora ruské literatury, která předpokládala spíše soustředění na novou dobu. Jako téma své první „československé“ knihy si zvolil dílo Michaila Jevgrafoviče Saltykova-Ščedrina (*O literární činnosti M. J. Saltykova-Ščedrina*, Brno 1928). Z bulharských materiálů vytěžil monografii *Petko Todorov (Život a dílo)*, kterou podal jako disertaci (vyšla pak roku 1933).

Pozoruhodná není ani tak Vilinského metodologie, která je směsí filologické metody medievistické, pozitivismu s příměsí zájmu o sociologii a psychologii artefaktu a o literární morfologii (poetiku), ale to, že spojoval ruskou středověkou a novověkou literaturu, resp. nacházel stopy staroruské poetiky v nových dílech, která v žánru románu oslnila svět: právě M. J. Saltykov-Ščedrin (1826–1889) ve svém díle koncentroval těchto tradičních staroruských prvků značné množství. Práce pozdějšího koryfeje ruské literární medievistiky D. S. Lichačova i naší medievistky Světlý Mathauserové jdou tedy vlastně ve stopách těchto inspirujících postupů Sergije Vilinského, jehož moravská bibliografie dokládá šíři jeho zájmů od tradic východní církve, národních prvků u I. S. Turgeněva po bulharsko-francouzské kulturní vztahy – pozoruhodný je také vztah Sergije Vilinského a jeho syna Valerije k autorovi prvních českých dějin ruské literatury, překladateli, rajhradskému mnichovi a faráři Aloisi Augustinu Vrzalovi (1864–1930): S. Vilinskij uveřejnil některé dopisy ruských spisovatelů adresované Vrzalovi (jeho pseudonym A. G. Stín vznikl z jeho klášterního jména Augustin) včetně dopisu-autobiografie A. P. Čechova.

Se Sergijem Vilinským jsou spojena ještě další významná jména, jimiž se střeoevropský metodologický kruh svým způsobem uzavírá: v Oděse byl jeho žákem budoucí vynikající medievista N. K. Gudzij a v zimním semestru 1913 u něho studoval také Michail Bachtin (1895–1975), který pak přešel do Sankt-Petěrburgu (což vyvolává otázku, nakolik znalec antiky a středověku Vilinskij ovlivnil pozdější Bachtinovu orientaci). Zakladatel brněnské literárněvědné rusistiky, který dotvářel specifickou podobu brněnské slavistiky Franka Wollmana, je však také spojen s tradicemi ruské a české byzantologie. Z brněnských rusistů se k Sergiji Vilinskému vytrvale hlásil jeho žák doc. Jaroslav Mandát (1924–1986), který poslouchal Vilinského přednášky z ruského folklóru, staroruské a

novoruské literatury a který mi jeho postavu svým barvitým vyprávěním přibližoval. Jeho *Vzpomínka na S. G. Vilinského* byla také patrně jeho posledním dílem.³⁸

Valerij Vilinskij publikoval své práce rusky, česky i slovensky a týkaly se politiky, kultury a literatury. Jde o vynikající soubor textů, které jsou nejen dokladem proměny názorů ruské emigrace, ale také podnětnou analýzou poměrů v SSSR viděných z dálky emigrace, ale také situace v meziválečném Československu. Generační posun je tu patrný: komunikace s českým a slovenským prostředím, zejména s katolickým, ideje unionismu a studie o ruské revoluci jsou nejpřírodnější. Valerij Vilinskij se bohužel vyvíjel tragickým směrem: po válce byl vyšetřován pro podezření z kolaborace s německou mocí za Protektorátu Böhmen und Mähren, ale protože se zavázal k spolupráci s nově vzniklou Státní bezpečností a patrně i s NKVD, bylo šetření zastaveno: dokonce existují doklady, že sovětská strana by nebránila jeho návratu do SSSR, ale – na rozdíl například od A. Bema – nebyl tam unesen, aby navždy zmizel v některém z gulagů, ale stal se agentem, který významně pomohl k úspěšnému únorovému převratu z roku 1948. Jako tajemník ministra Ivana Pietora a známý řady tehdejších nekomunistických politiků přinášel vedení KSČ

³⁸ Vilinskij, S.: *Národní prvky v tvorbě I. S. Turgeněva*. In: Sborník družiny literární a umělecké k padesátým narozeninám p. Emanuela Masáka. V Olomouci, MCMXXXIII, s. 119–127; týž: *O literární činnosti M. J. Saltykova-Ščedrina*. Brno: Masarykova universita, Filosofická fakulta 1928; *Petko Jur. Todorov. Život a dílo*. Brno: Masarykova universita, Filosofická fakulta 1933; *Pis'ma ruskich pisatelej češskomu perevodčiku*. Iz archiva Avg. Vrzala. Central'naja Jevropa, Praha 1930, 11, s. 650–657. Další dopisy ruských spisovatelů a kulturních činitelů A. Vrzalovi publikovali J. Mandát a I. Pospíšil (viz I. Pospíšil: *Srdce literatury. A. A. Vrzal, 1864–1930*. Brno: Albert 1993; Vilinskij, S.: *Skazanije černorizca Chrabra o pismenech slavjanskich*. Odessa: Ekonomičeskaja tipografija při Novorossijskom universitete 1901; týž: *Poslanije starca Artemija XVI veka*. Odessa: sine 1906; *V Bolgarii v 1920–1923 gg*. In: Iz emigrantskich pereživaniij. Jubilejní sborník Svazu ruských studentů v Brně. Brno: Sojuz ruskich studentov 1932; *Vizantijsko-slavjanskije skazanija o sozdanii chrama sv. Sofii caregradskoj*. Odessa: Ekonomičeskaja tipografija při Novorossijskom universitete 1900; *Žitije sv. Vasilija Novago v ruskoj literature*. Odessa: sine 1913; *Dílo P. Augustina Vrzala*. Archa XVII, Olomouc 1929, s. 229–238. Viz MANDÁT, Jaroslav: *Vzpomínka na S. G. Vilinského*. In: Sborník prací filozofické fakulty Masarykovy univerzity, D 33, 1986, XXXV; POSPÍŠIL, I.: *Alois Augustin Vrzal: A Catholic Vision of Slavonic Literatures*. Slovak Review 1992, 2, s. 166–171; týž: *Alois Augustin Vrzal a jeho duchovní dědictví*. Universitas 1992, 6, s. 27–30; *Alois Augustin Vrzal: Koncepce a dokumenty*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, D 40, 1993, s. 53–62; *Srdce literatury. Alois Augustin Vrzal, 1864–1930*. Brno: Albert 1993; *Sergij Vilinskij an der Masaryk-Universität in Brünn: Fakten und Zusammenhänge*. Wiener Slavistisches Jahrbuch, Bd. 42, 1996, s. 223–230; *Významné osobnosti naší univerzity. Zakladatel literárněvědné rusistiky na Masarykově univerzitě (Sergij Grigorovič Vilinskij, 1876–1950)*. Universitas, 2000, č. 1, s. 36–38; *Dva moravští slavisté: Alois Augustin Vrzal a Sergij Grigorovič Vilinskij*. Slavia Occidentalis 57, Poznaň 2000, s. 219–233; *Izmenenije temy i metoda – Sergij Vilinskij v Universitete im. Masarika. Russkij jazyk kak inoslavjanskij* (<http://www.slavistickodrustvo.org.rs/izdanja/RJKI.htm>), vypusk IV, Sovremennoje izučeniye russkogo jazyka i ruskoj kultury v inoslavjanskom okruženii, Slavističeskoje občestvo Serbii, Beograd 2012, s. 7–19.

důležité informace.³⁹ S jistou hyperbolou lze říci, že v řešení vládní krize byl klíčovou postavou. Badatele v různých archivech čeká jistě hodně práce: spíše zarazí nepropojenost těchto bádání, neboť ve studiích archívu bezpečnostních složek nenajdeme ani stopy po identifikaci této osoby v širším slova smyslu, tedy to, že V. V. byl synem profesora Masarykovy univerzity a že byl významným publicistou, kulturologem a literárním vědcem. Zatímco bádání o jeho roli agenta a potom i vězně (jeho řídicím důstojníkem byl neslavně známý Brňan Bedřich Pokorný – nar. 1904, v březnu 1968 se v prostoru brněnské přehrady oběsil), ponecháme odborníkům na tuto oblast, Vilinského práce odborné a publicistické, byť již byly s německou důkladností analyzovány⁴⁰, stojí ještě před politology, kulturology a literárními vědci jako naléhavý úkol; nelze je odbýt několika povšechnými větami v souvislosti s angažmá autora v tajné policii.

Zmiňujeme se zde pouze o některých publikacích, které považujeme za stěžejní. Valerij Vilinskij ovládl především oba jazyky první Československé republiky, psal česky i slovensky, samozřejmě některé práce jsou překlady a lze předpokládat české a slovenské korektury ale – na rozdíl od svého otce – se silněji přizpůsobil domácímu prostředí. Také navázal mnohem užší styky s církevními, zejména katolickými kruhy a snažil se z hloubi poznat situaci tehdy nového státu, na jehož budoucnost pohlížel sice jakoby optimisticky, snad i z hlediska taktiky, ale také skepticky, neboť netrpěl iluzemi ze sporů česko–slovenských, z role menšin, hlavně německé a maďarské, a chyb pražské politiky. Právě to se stalo tématem jeho skvělé knihy *Rus se dívá na Č. S. R.*⁴¹ Zajímavé je, že jako na náboženství orientovaný badatel, literární vědec, kulturolog, teolog a religionista, který zkoumal právě náboženské poměry v ČSR, nemohl si nevšímat sporů vládní moci v Praze s katolickou církví i zcela jiné situace na Slovensku a specifika Podkarpatské Rusi, o níž

³⁹ Viz P. Žáček.: *V–101 (Valerij Vilinskij): agent, ze kterého se dalo žít*. In: M. Medvecký (ed.): *Posledné a prvě slobodné(?) voľby – 1946, 1990*. Zborník z odborného seminára. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2006, s. 102–159; K. Kaplan.: *Protistátní bezpečnost. 1945–1948. Historie vzniku a působení STB jako mocenského nástroje KSČ*. Praha: Plus, 2015; J. Dvořáková.: *Státní bezpečnost v letech 1945–1953*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2007; M. C. Putna: *Hořký život Rusů v Čechách*. http://www.lidovky.cz/putna-horky-zivot-rusu-v-cechach-do8-/nazory.aspx?c=A111118_183244_ln_nazory_ape, staženo 13. 8. 2016, 9:39.

⁴⁰ A. Hultsch: *Ein Russe in der Tschechoslowakei. Leben und Werk des Publizisten Valerij S. Vilinskij (1903–1955)*. Köln: Böhlau, 2010.

⁴¹ Viz některá česky vydaná díla Valerije Vilinského: *Ruský národ a sjednocení církvi*. Olomouc: Nákladem Apoštolátu sv. Cyrila a Metoděje pod ochranou bl. Panny Marie vytiskly Lidové závody tiskařské, 1928; *K slovanské otázce. Tři koncepce slovanské vzájemnosti*. Praha: Václav Petr, 1930; *V Rusku boj trvá...* (*Politické vraždy, procesy a spiknutí v SSSR*). Praha: Naklad. Šolc a Šimáček, s. r. o., 1933; *Ruská revoluce 1825–1936*. Přerov: Vydáno nákladem knihkupectví společenských podniků, 1936.

zcela samozřejmě uvažoval, že se v blízké budoucnosti stane součástí buď samostatné Ukrajiny, nebo SSSR či nového Ruska. Velmi přesvědčivé jsou jeho analýzy katolické církve, ale také česko–slovenského vztahu. Jako svou misi chápal Valerij Vilinskij nutnost informovat střední Evropu o Rusku. To se mu podařilo zvláště v knize *V Rusku boj trvá*,⁴² v zevrubně koncipované studii *Ruské revoluce 1825–1936* a v knize o typech slovanské vzájemnosti, kterou viděl velmi realisticky a diferencovaně.⁴³ Vztahem mezi ruským národem a možným sjednocením církví se zabýval v knize vydané v Olomouci roku 1928, kterou jako pravoslavný Rus dedikoval katolické církvi.⁴⁴ Informacemi nasycené a koncepcemi hýřící jsou také jeho práce o duchu ruské církve, duchovním životě ruského národa a rusky psaná publikace o kořenech jednoty ruské kultury.⁴⁵ Valerij Vilinskij byl člověk skutečně všestranný, a to můžeme vzhledem k výše napsanému myslet i ironicky, ale zajímavý je i jeho humoristicko-satirický román *Mařenka chce jinou vládu*.⁴⁶ Podnětná je také jeho úvaha o stavu náboženství v SSSR,⁴⁷ ještě průraznější jeho studie o ruském katolicismu,⁴⁸ stejně jako práce o možném sjednocení církví.⁴⁹ Slovensky vyšla *Ruská revolúcia* a kniha o unionismu.⁵⁰ Téma unionismu spojoval také se slovanstvím a hnutím Orel.⁵¹

Samostatnou kapitolou jeho činnosti jsou studie o české katolické literatuře, zejména o Otokaru Březinovi (1868–1929), Jaroslavu Durychovi (1886–1962) a Jakubu Demlovi (1878–1961), které příznačně publikoval v Polsku polsky,⁵² ale, jak sám uvádí v knize *Rus se dívá na Č. S. R.*,⁵³ psal např. o Durychovi i jinde. Jsou to velmi samostatné, spíše

⁴² Viz výše.

⁴³ Viz výše.

⁴⁴ Viz výše.

⁴⁵ V. Vilinskij: *Duch ruské církve*. Praha: Ladislav Kuncíř, 1930; Týž: *Duchovní život ruského národa*. Praha: Naklad. V. Kotrba, 1931; Týž: *Korni jedinstva ruské kultury*. Užgorod: Kulturno-prosvetitel'skoje občestvo im. A. Duchnoviča, 1928.

⁴⁶ V. Vilinskij: *Mařenka chce jinou vládu*. Brno: Občanská tiskárna, 1933.

⁴⁷ V. Vilinskij: *Pronásledování náboženství v Rusku*. Hlučín ve Slezsku: Exerciční dům, 1930.

⁴⁸ V. Vilinskij: *Čerty ideologii rusko-katolického dviženija*. Užgorod: Apostolat sv. Kirilla i Mefodija 1928.

⁴⁹ V. Vilinskij: *O sjednocení církví*. Hlučín ve Slezsku: Exerciční dům, 1928.

⁵⁰ V. Vilinskij: *Ruská revolúcia*. V rukopise poslovenčil Vojtech Hatala. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1936; týž: *Unionizmus*. Do slovenčiny upravil Ladislav Šulgan-Lazovský. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1932.

⁵¹ V. Vilinskij: *Slovanství, unionismus, orelstvo*. Brno: Nákladem Čs. orla, 1932.

⁵² V. Vilinskij: *Otokar Březina*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1931, s. 71–86, 207–225; týž: *Jaroslav Durych*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1930, s. 20–89; *Jakub Deml*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1933, s. 285–301. Viz I. Pospíšil: *Singularity and the Czech Interwar Essay among the Currents: František Xaver Šalda, Karel Čapek, and Jaroslav Durych*. Primerjalna književnost 33, Ljubljana, 2010, č. 1, s. 131–142; týž: *Pavol Strauss a hrst českých souvislostí*. In: Pavol Strauss a katolícka moderna. Ed. Ján Gallik. Nitra: Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr, Fakulta stredoeurópskych štúdií, Univerzita Konštantína Filozofa, 2014, s. 91–109.

⁵³ V. Vilinskij: *Rus se dívá na Č. S. R.* Praha: Václav Petr, 1931, s. 67: „O Durychovi jsem už psal rusky, polsky i česky a budu psát i v jiných jazycích.“

esejistické analýzy, které by si zasloužily zvláštní pozornost. Podivná je jeho ignorance klíčových proudů tehdejší literatury, které však měly silně levicový ráz (proletářská poezie, expresionismus, futurismus, poetismus, konstruktivismus, surrealismus). Možná právě z této konfrontace mohlo vzejít i něco ještě přínosnějšího, neboť oba tábory tvořící v liberálním prostředí se do značné míry tolerovaly, ale také se všelijak osobnostně prolínaly.

Postupně si přiblížíme jeho dva eseje z knihy *Rus se dívá na Č. S. R.*, a to o Jaroslavu Durychovi a Jakubu Demlovi, potom tyto úvahy doplníme jeho polskými publikacemi, které se týkají více podobně zaměřených autorů se zřením k závěrům německé monografie o V. Vilinském z pera Anne Hultschové.⁵⁴

Valerij Vilinskij má právní a obecně humanitní vzdělání, ale je to především novinář. To se kladně i záporně projevuje právě v jeho pojednáních o některých českých spisovatelích. Již jejich volba není literární, ale náboženská: vybírá si české katolické autory, kteří jsou podle něho v osobité enklávě nebo ghettu volnomyšlenkářské první republiky spolu s de facto vládní protestantskou koncepcí českých dějin. Katolictví mu jako pravoslavnému konvenuje jako prakticky každému pravoslavnému (nehledě na podstatné vnitřní rozpory), zejména Rusovi, svou univerzalitou, za níž se skrývá stín Dostojevského všečlověka, pozdější euroazijské chápání pozice Ruska: odtud Vilinského úvahy o sjednocení křesťanských církví, zvláště katolické a pravoslavné; ačkoli o tom napsal celé studie, jeho představa není příliš jasná. Vycházíme nejprve z letmo načrtnutých pojednání, jež se staly součástí jeho knihy o Rusovi, jenž se dívá na Československo.

Partie o Jaroslavu Durychovi a Jakubu Demlovi jsou součástí druhé kapitoly s názvem *Katolické ghetto*, která obsahuje portréty různých osobností katolického života v tehdejší ČSR, včetně pasáže o jezuitěch. Zatímco ostatní náboženské denominace jsou „odbyty“ následující souhrnnou kapitolou, katolíkům je věnováno podstatně více místa a to nehovoříme o kritických poznámkách věnovaných např. československé církvi, protestantům a českým pravoslavným.

První „spisovatelská“ kapitola pojednává o Jaroslavu Durychovi. Jako zkušený novinář začíná Vilinskij in medias res, a to scénou z kavárny: *„Sarkastickému úsměvu Jaroslava Durycha lze se denně podívat v olomoucké kavárně ‚Grand‘, krajní stůl v levém rohu, tak asi kolem druhé hodiny odpolední. Trůní tam vyšší, ale málomluvná*

⁵⁴ A. Hultsch: *Ein Russe in der Tschechoslowakei. Leben und Werk des Publizisten Valerij S. Vilinskij (1903–1955)*. Köln: Böhlau, 2010.

bytosť. Jeho nadšení ctitelé říkají, že tento úsměv jest jedna z největších přírodních krás Československé republiky a může být přirovnán jedině k úsměvu Anny Ondrákové.“⁵⁵ Poněkud „bulvární“ incipit pak pokračuje líčením různých Durychových tváří (boj proti církevnímu činiteli, antivolnomyšlenkář, voják a lékař apod.). Nicméně dokázal vyhmátnout podstatnou stránku Durycha-spisovatele, když napsal: „Jaroslav Durych má dvě základny pro svou tvorbu: jedna je zcela empirická, hmatatelná, řekněme přímo – česká. Druhá je transcendentní, závratně povýšená nad podmínky nicotné empirie, pozdvižená nad prostorem i časem.“⁵⁶ To souvisí se známou koncepcí Reného Wellka, který chápe vývoj české a anglické literatury i jako spor spirituálního a materiálního, empirického proudu, jak ostatně doložila i jeho habilitace napsaná během stáže na Harvardově univerzitě *Immanuel Kant in England*.⁵⁷ Není to vzdáleno ani nedávno vysmívaným úvahám o české tzv. pozemské poezii z pera Milana Blahynky, ať již šlo o osobnosti, koncepce a kontexty sebevzdálenější – a možná jen zdánlivě.⁵⁸ V. Vilinskij s odkazem na Pavla Eisnera ukazuje Durycha jako českého „anti-Švejka“, jako, jak říká, „rehabilitátora“ své vlasti, ale vzápětí dodává: kdyby měl více pokory.

Portrét Jakuba Demla je poněkud hlubší, detailnější a procítěnější. Na počátku je satira na Demlovy neustálé změny názorů: jednou je se sokolstvem, podruhé je zavrhne, totéž s Josefem Florianem apod. Implicitním klíčem k Demlovi je Vilinskému soustava jeho *Šlépějí* a to je příznačné a svým způsobem dobově novátorské a vlastně do značné míry dosud, neboť častěji se odkazuje k jiným částem Demlova díla jako k působivějším. Jako Rus vidí Vilinskij v Demlovi něco, jak říká, „z východní duše“, a využije toho ke kontrastnímu srovnání s Durychem: „V jeho dopisech, které tak rád uveřejňuje, v jeho snech, visích, básních a v prose je viděti pathos boje – Deml vždy roste a mohutní. V tom zrcadlí se nejenom gotický, nýbrž také východní prvek jeho duše. Gotika je bližší východu nežli pozdější epochy a slohy. Deml nezná rozdíl mezi cílem a prostředkem a nedovedl zhodnotiti prostředek tak, aby odpovídal významu cíle někdy snad nepatrného a podružného, jest ochoten střílet z děla na komára, vrážet do otevřených dveří, chtíti utrpení a vymáhati mučednictví na lidech, kteří nemají nejmenšího úmyslu jej pronásledovati [...]

⁵⁵ V. Vilinskij: *Rus se dívá na Č. S. R.* Praha: Václav Petr, 1931, s. 66.

⁵⁶ Tamtéž, s. 68.

⁵⁷ I. Pospíšil – M. Zelenka: *René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky.* Brno: Masarykova univerzita, 1996; R. Wellek: *Immanuel Kant in England: 1793–1838.* Harvard University Press, 1931.

⁵⁸ M. Blahynka: *Pozemská poezie. Kapitoly k české poezii (1945–1975).* Praha: Československý spisovatel, 1977.

*V Demlovi bije cit jako královská tepna – všude převládá duše. Je to východní rys povahy, který jej přibližuje Rusům, a není divu, že Polák Zegadłowicz (Emil Erwin Zegadłowicz, 1888–1941, polský expresionista, básník, prozaik, dramatik, publicista, překladatel, mimochodem potomek jihočeských vystěhovalců; svým českým kořenům věnoval básnický cyklus Budějovické louky, Vyšehrad, Praha 1934, takže je otázka, nakolik se od Čechů liší – ip), v němž jsou východní a západní prvky harmoničtěji sloučeny než v Čechách, dává přednost Demlovi před Durychem. U Durycha je až příliš mnoho rozumu...*⁵⁹

Podstatně podrobněji se „svými katolíky“ Valerij Vilinskij zabývá v polsky psaných studiích.⁶⁰ V rozsáhlé práci o Otokaru Březinovi se v první části věnuje portrétu a osudu básníka, který, jak si všímá, dosáhl už za života slávy nejen v prostředí českém a československém, ale i v zahraničí, a ukazuje na jeho překlady do polštiny. V druhé části se ponořil do analýzy zejména jeho básnických sbírek. Březinův význam vidí především v duchovním přesahu a v tom, že položil základy původní a působivé duchovní literatury, k níž patřili další dva už zmínění Vilinského oblíbenci – Jaroslav Durych a Jakub Deml. Tuto etapu považuje Vilinskij nejen za další, ale i za vyšší.⁶¹ Studie o Durychovi je sevřenější, i když má také dvě části rozdělené jako obvykle na osobnostní portrét a analýzu díla. Zde Vilinskij šíře a hlouběji dokládá svou tezi o dvojí povaze Durychova díla jako empirického a duchovního. V jakémisi dualismu také spočívá jeho osobitost, a to se týká také napětí mezi národním, českým a univerzálním, transcendentním: tyto dvě strany nejsou od sebe odděleny, ale duchovno, transcendentno je přímou podstatou empirických detailů. Pravděpodobně právě v Demlovi spatřuje Vilinskij jistý vrchol katolického literárního úsilí. Jemu věnuje rozsáhlou studii, jejíž první část nazval *Básník a lidé*. V ní rozebírá vztah Čechů a české literatury k náboženské víře a již na počátku prohlašuje, že žádná literatura, snad kromě ruské, se náboženským otázkám nevěnovala více, i když Češi sami byli často heretiky nebo právě proto. Studie o Demlově díle patří ve sféře literární kritiky patrně k tomu nejlepšímu, co Valerij Vilinskij kdy napsal. Důvodem je asi ustrojení jeho osobnosti podobné Demlově – alespoň v některých rysech – rozpornosti, radikality, ale i smyslu pro groteskno, absurdno a současně duchovní přesah, tedy ona podivuhodná moderní směs

⁵⁹ V. Vilinskij: *Rus se dívá na Č. S. R.* Praha: Václav Petr, 1931, s. 74.

⁶⁰ Viz jeho studie *Otokar Březina*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1931, s. 71–86, 207–225; též: *Jaroslav Durych*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1930, s. 20–89; *Jakub Deml*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1933, s. 285–301.

⁶¹ *Otokar Březina*. Przegląd Powszechny, Kraków, 1931, s. 224.

vysokého a nízkého, gravitas a komiky, klidu a hněvu,⁶² která je charakteristická pro některé náboženské literární proudy, včetně katolických, jichž je Deml nejlepším představitelem.

Anne Hultsch ve svém jedinečném, obsáhlém a důkladném spise o Valeriji Vilinském si těchto studií všímá sice okrajově, ale současně s recepcí jeho názorů v českém prostředí. Uváděné autory dává do souvislostí s celým Vilinského konceptem katolictví jako československého ghetta, kde u ní vedle sebe figurují Josef Florian, Jaroslav Durych, Jakub Deml, Alfred Fuchs, Andrej Hlinka a Augustin Vrzal.⁶³ Metodologicky tu V. Vilinskij stojí blízko duchovědných přístupů, jež nebyly literární vědě v českých zemích cizí, spíše naopak.

V polsky psaných studiích, jimiž Vilinskij působivě šířil znalosti o vysoké kvalitě české literatury, je řada pasáží, které vycházejí z polského recepčního prostředí, jak je předpokládal, a to tak, aby čtenářstvu s jinými tradicemi vysvětlil podivuhodnosti českého duchovního přesahu v katolické literatuře, která byla v českém prostředí sice respektovanou, ale přece jen slabší než celý proud levicové avantgardy. To, co Valerij Vilinskij bohužel propásl, byla příležitost ukázat, jak se v některých osobnostech tyto proudy spojovaly, nacházely blízkost a navzájem se zrcadlily. Ve třicátých letech 20. století byly výsledky Demlova působení na zrající generaci mladých českých básníků avantgardy zcela zřetelné, i když ještě nebyl znám Nezvalův zákrok v Demlův prospěch po roce 1945, jenž tuto spojitost i vděčnost tím nejušlechtlejším způsobem potvrzoval.

Jak uvádíme na počátku studie v souvislosti s jeho zoufalými poválečnými léty, Valerij Vilinskij se narodil do zlé doby, kdy hrál doslova – jistě pod značným nátlakem – o život, který však za strašnou cenu uhájil stejně jen na pár let. Je zřejmé, že tehdy mohl na své okolí působit jako všehoschopný cynik, ale my si dnes zatím nedovedeme tyto situace dost dobře představit. Toto ať soudí jiní, neboť: „*Nesud'te, abyste nebyli souzeni*“ (Matouš 7:1). Ať tak či onak, zůstalo z jeho pera dost dobrých textů, které jsou nejen svědectvím o jeho činnosti ve střední Evropě, ale také vědeckým přínosem, často s přidanou hodnotou vizionářskou: je s podivem, jak některé jeho koncepce předvíдалy budoucí události a obnažovaly skryté mechanismy vývoje, včetně literárního.

⁶² Viz I. Pospíšil: *Žánr jako bezprostřední výraz autorovy osobnosti. Deník spisovatele F. Dostojevského a Štěpěje J. Demla*. Slovenská literatúra, 1990, č. 4, s. 338–349.

⁶³ A. Hultsch: *Ein Russe in der Tschechoslowakei. Leben und Werk des Publizisten Valerij S. Vilinskij (1903–1955)*. Köhlh: Böhlau, 2010, s. 112–144. Autorka si všímá i našich studií o Sergiji Vilinském a A. A. Vrzalovi (A. G. Stin).

Hrana věcnosti a umění: budoucnost literatury, nebo úhybný manévr? (Jindřich Uher a Anton Baláž)

V řadě studií jsem se zabýval tzv. hraničními, mezními žánry, jež podle mého názoru patří v současné literatuře k nejfrekventovanějším. Patří k nim různé žánry a žánrová seskupení, bloky nebo clustery útvarů s estetickými ambicemi, ale s věcnou podstatou blízkou literatuře faktu. V příspěvcích *Тема память: кейс стади чешской и других литератур* a *Аксиологическая ось пограничных жанров*⁶⁴ jsem se pokusil spojit téma hraničních žánrů s hodnotovou páteří a memoárovou dominantou. Tam jsou obsaženy i další údaje o našich statích o románové kronice a další problematika spjatá s historií a současností těchto žánrových tvarů. Přítomná případová studie zkoumá tento jev na příkladu díla dvou autorů – českého novináře, básníka a prozaika Jindřicha Uhra (1932-1998) a slovenského Antona Baláže (nar. 1943).

Ve vztahu ke konkrétnímu autorovi tu stojí klíčová otázka, zda pohyb na hraně věcné a krásné literatury je hledání a nacházení nových tvárných postupů a žánrových celků, nebo zda jde o úhybný manévr jako projev autorova deficitu schopnosti zvládnout tradiční narativní beletristické žánry. Příkladem nám může být dílo ruského realistického prozaika (i autora jednoho dramatu), jinak ovšem i anticipátora ruské moderny a experimentálních narativních technik Nikolaje Semjonoviče Leskova (1831-1895), jemuž se nedařil tradiční román balzakovského typu, takže uhýbal k nekauzálním, juxtapozičním slovesným strukturám typu skazu nebo románové kroniky, ale nutkavě se k pokusům o ztečení dramatického románu vracel, i když mu z toho vycházela spíše pohádka nebo legenda.⁶⁵

⁶⁴ Viz naše studie *Ponorná řeka memoárů na rozcestí*. In: Libor Pavera a kol.: *Metamorfózy gatunków w kontekście środkoeuropejskim. Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*, sv. IV. University of Bielsko-Biala, Verbum, Praha 2009, s. 233-244. *Kvázimemoáry jako mentální signál (české a slovenské příklady)*. In: *Poetika prózy v česko-slovenských souvislostech*. Ed.: Ivo Pospíšil. Výkonná redaktorka: Lenka Paučová. Vychází péčí České asociace slavistů ve spolupráci s Ústavem slavistiky FF MU, Slavistickou společností Franka Wollmana, Středoevropským centrem slovanských studií a ve spolupráci a s finanční podporou Literárního informačního centra v Bratislavě. Vydal Jan Sojnek - Galium, Brno 2016, s. 169-178. Viz také: *Тема память: кейс стади чешской и других литератур*. Dialog kultur, Hradec Králové, v tisku. *Аксиологическая ось пограничных жанров*, Brno, v tisku.

⁶⁵ Viz I. Pospíšil: *Nasuščnyje voprosy leskovovedenija, Leskov v češskoj srede*. In: *Zlomová období ruské kultury z pohledu literatury* (Karamzin, Leskov, Merežkovskij, Babel). Kolektivní monografie. Ed.: Josef Dohnal. Česká asociace slavistů, Ústav slavistiky FF MU, Tribun EU, Brno 2017, s. 87-97. I. Pospíšil (ed.): *Leskov i vokrug. Konteksty tvorčestva i sostojanije sovremennogo leskovovedenija*. Ústav slavistiky Masarykovy univerzity, Brno 2018. I. Pospíšil: *Neskol'ko slov vmesto predislovija*. In: I. Pospíšil (ed.): *Leskov i vokrug. Konteksty tvorčestva i sostojanije sovremennogo leskovovedenija*. Ústav slavistiky Masarykovy univerzity, Brno 2018, s. 9-10. I. Pospíšil: *Češskij Leskov i jeho moravskij perevodčik*. In: Pospíšil, I. (ed.):

U zmíněných dvou autorů bychom však shledali odlišnou evoluci tohoto postupu: Anton Baláž se k těmto žánrům obrací poté, co se projevil jako úspěšný prozaik a autor krásné literatury, naopak Jindřich Uher měl cestu komplikovanější, a to od lyrické poezie (debutoval 1957) přes její epizaci k próze a hraničním žánrům a poté opět k jejich estetizaci.

Tato metoda není nová. Kdysi jsem ji svým způsobem rozpoznal právě v rozhovoru se svým starším přítelem Jindřichem Uhrem (1932-1998), básníkem a prozaikem z Brna, na stránkách slovenského periodika.⁶⁶ Byl to ten, kdo se nechtěl zcela přiklonit k literárnímu umění v jisté podobě a často – ne vždy – dával přednost směsi fact a fiction, věcné a krásné literatury. Uher spojoval cestopis běžný s kulturním, reportážní novinařinu s poezií: nejplněji to syntetizoval v románu o Leoši Janáčkově⁶⁷. O Uhrovi jsem ostatně psal mnohokrát, v podstatě o všech jeho důležitých dílech. Tím mi je Balážův přístup bližší.

V podstatě jde o potvrzení faktu, že dnešní literatura preferuje žánry na hranici věcnosti a uměleckosti, i když i v případě „fact“ může jít o rafinovanou „fiction“; jinak: virtuální literaturu faktu. Průkazným, byť hodně drastickým příkladem je Solženicynovo Soustroví GULAG, kde také nevíme, co je autentické a co nikoli, co je dokument a co stylizace dokumentu (psal jsem o tom v bratislavském sborníku z mezinárodní konference o Solženicynovi redigovaném Ivanem Slimákem roku 1992⁶⁸).

Zlí jazykové také někdy tvrdí, že se k této metodě uchylují ti, kterým je umělecká fraktura vzdálená nebo se jim příliš nedaří, ale to není případ špiček v této sféře přelomových žánrů. Specifikem Balážova přístupu je naopak neoslabená uměleckost, schopnost přetavit řeč dokumentů, dokladů, archívních položek a korespondence do živé řeči uměleckého díla, takže onen hiát je takřka neviditelný nebo je tak umně skloubený s ostatním textem, že ony přechody jsou opravdu povlovné.

Leskov i vokrug. Konteksty tvorčestva i sostojanije sovremennogo leskovovedenija. Ústav slavistiky Masarykovy univerzity, Brno 2018, s. 145-155. ISBN 978-80-906798-6-3.

⁶⁶ Viz náš rozhovor: *Medzi kameňmi a hviezdami. Hovoríme s básnikom a prozaikom Jindřichom Uhrom*. Literárny týždenník 1995, 5, 27. januára, s. 1 a 11.

⁶⁷ Viz moje úvahy In margine slovanství a ruství v Uhrovi *Janáčkově*. J. Uher: *Janáček - román života*. Český spisovatel, Praha 1993. Opera Slavica 1993, III, 3, s. 57-59. *Jindřich Uher a ruské téma: jádro a souvislosti*. In: Argonaut z Moravy. Sborník příspěvků z konference k nedožitým 70. narozeninám Jindřicha Uhra. Redigoval Ivan Dorovský. Brno – Boskovice 2002, s. 42-47, a konfrontační recenze se slavným českým muzikologem Rudolfem Pečmanem na stránkách tehdejší Lidové demokracie: *Život, osud, hudba a národ (J. Uher: Janáček – román života. Český spis. 1993)*. Lid. dem. (Brno) 17. 1. 1994, s. 9.

⁶⁸ I. Pospíšil: „Archipelag GULAG“ i ruskaja tradicija „preodolenija literatury“. In: A. I. Solženicyn. Bratislava 1992, s. 69-77.

To, že **Jindřich Uher** byl a zůstává autorem krásné literatury, určitě nenajdeme v ideologicky expurgovaném Slovníku českých spisovatelů⁶⁹. Vracím se k našemu rozhovoru s Jindřichem Uhrem, který vyšel v slovenském periodiku Literárny týždenník: tam tehdy měli pro našeho autora pochopení, ale ani to netrvalo věčně, ale tehdy, v roce 1995 se publikace rozhovoru v slovenském znění podařila, i když Uher tvrdil, že o tom rozhodl jeden z jeho slovenských přátel z časů „federácie“: stará láska nerezaví a jsme na jedné lodi. V odpovědi na první otázku „Jak bys charakterizoval rozdíl mezi svými básněmi 60. a 70. let a těmi, které jsi napsal naposledy?“ Uher odpověděl: „Básník jde ‚po ptaní‘ vlastně celý život. Je to tuláctví mezi kameny a hvězdami, mezi trávou a vesmírem, člověkem a osudem.“⁷⁰ (citujeme z původní české verze rozhovoru, v LT vyšlo v slovenském překladu). V jedné otázce zazní také ocenění Uhrovy mimořádné empatie pro cizí prostředí: Balkán, Rusko, Slovácko, Slovensko – ale i jižní Čechy a Praha – jsou navždy vyryty v jeho díle. Zvlášť bolestně tehdy komentoval oddělování od Slovenska a viděl to přesně a prorocky jako strašnou a osudovou chybu; s dojetím vzpomínal na své cesty do Modry, Sučan, Moravců, Martina, Prešova, do Tater, mluvil o svých přátelích, které už několik let neviděl... A současně tam – také v návaznosti na román o Janáčkově – zaznělo v souvislosti s knihou *Objektivem srdce* ruské téma: to se v něm rozezvučelo – podle jeho vlastních slov – když v pětáctyřicátém viděl padlého ruského důstojníka.⁷¹

Právě ruské téma je v Uhrově díle roztroušeno v řadě míst, ale mimořádně koncentrováno je ve dvou již zmíněných knížkách: jednak v knize cestopisných kulturních črt *Objektivem srdce*,⁷² jednak v díle *Janáček – román života*⁷³. Je ostatně charakteristické, že ruské téma se u Uhra objevuje masivně v knihách, které patří k jeho nejlepším, neboť právě v nich uplatnil kreativní metodu, jež zcela vyhovovala jeho uměleckému naturelu a již jsme v těchto a jiných recenzích také ocenili: totiž **kolážovou směs příběhů a nesyžetových úvah, lyrických reportáží, korespondence, komentářů, dialogů a konfesí.**

⁶⁹ LIBRI, Praha 2000.

⁷⁰ *Medzi kameňmi a hviezdami. Hovoríme s básnikom a prozaikom Jindřichom Uhrom.* Literárny týždenník 1995, 5, s. 1.

⁷¹ Viz naši stať *Jindřich Uher a ruské téma: jádro a souvislosti*. In: Argonaut z Moravy. Sborník příspěvků z konference k nedožitým 70. narozeninám Jindřicha Uhra. Redigoval Ivan Dorovský. Brno – Boskovice 2002, s. 42-47.

⁷² Jindřich Uher: *Objektivem srdce. Lyrický cestopis*. Blok, Brno 1985.

⁷³ Jindřich Uher: *Janáček - román života*. Český spisovatel, Praha 1993. Viz I. Pospíšil: *Život, osud, hudba a národ*, Lidová demokracie, 20. 12. 1993, s. 10 (pražské vydání), 17. 1. 1994, s. 9, brněnské vydání. Souběžně vyšla také recenze muzikologa prof. Rudolfa Pečmana *Román o Janáčkově životě*; obě recenze byly pojaty jako komplementární.

První část knihy *Objektivem srdce* se jmenuje *Co může člověk* a je věnována ruským spisovatelům: Uher tu využívá jejich textů, aby v dialogu či monologu konfrontoval jejich tvorbu s místy jejich pobytu, která poznal z autopsie: jde o Gribojedova, Puškina, Lva Tolstého, Čechova, Gorkého, Nikolaje Ostrovského, Jesenina, Majakovského, Šolochova a Šukšina. V druhé části s názvem *Zeměmi básníků*, kde píše mj. o Lamartinovi, Goethem, Chateaubriandovi, Ševčenkovi, Picassovi a kulturní Paříži, Itálii, Victoru Hugovi, Janu Zrzavém a dramatu v dopisech *Emigrant*, najdeme také fiktivní příběh o Paustovském a setkání s Puškinem v lyceu, na vsi a u Černé říčky. Dominantní ruské téma je zakomponováno do celku knížky: jde jednak o poznávání zemí básníků podle Goethova výroku uvedeném jako moto („Kdo chce porozumět básníkovi, musí jít do země básníka“), jednak o hlubší souvislost literárního artefaktu s prostorem zaplněným lidmi v druhém motu z Ivana Bunina.

Uhra zajímají slovanské, dílem i románské země jako temperamentnější a rázovitější, původnější, nezachycené zcela globální unifikací: Morava, Slovácko, Slovensko, slovanský východ, Balkán, románský svět jako celek, zejména Bretaň. Ve svazku je téma cestování po stopách literatury a zprostředkovaně také politiky a společenského pohybu (Francouzská a ruské revoluce, Pařížská komuna) zakotveno v širším celku, kde vedle sebe dialekticky stojí jak touha po světě a pohybu, tak sladkost návratů, zvláště silně s neobyčejně vnitřní pravdivostí v dramatu v dopisech *Emigrant*, v ožehavém tématu, které znovu vystupuje do popředí v situaci hromadných diaspor některých slovanských národů, zejména Ruska, Ukrajiny a Balkánu, ale dnes hlavně jiných etnik.

Uher jde cílevědomě ve stopách české tradice vnímání cizích zemí, zejména slovanských a Ruska: nikoli něčeho naslédle falešného, ale niterného, citlivého a citového. Pomáhá mu při tom to, co bylo vždy průvodcem českého vnímání jiných kulturních prostor, zvláště Ruska, a přímo dokladem „nadstandardnosti“ tohoto vztahu: rusismy, ruské vazby a ruská slova. To vše naznačovalo, že si ještě rozumíme, že naše jazyky jsou blízké, že jsme jedna rodina nebo jeden rod. Vzpomeňme na neumělé české překlady zaplněné rusismy, kde je toto vše ještě živé, vzpomeňme, že v národním obrození a historicky ještě docela nedávno Češi běžně v jiných slovanských jazycích četli. I když teorie překladu nebo translologie nás učí něčemu jinému a tyto věci by se pokládaly za naivní prohřešky, jsou dokladem tohoto pocitu, který vystupuje z temnot minulosti jako živé dědictví. A ty ještě

více vynikají v polygenerické struktuře Uhrových próz: v dopise, dialogu, líčení, lyrickém zastaveníčku i v sarkastické invektivě.

Lyrizovanou koláž se silnou empatií, s motivy eroticky naladěného, krásou posedlého starého muže, jehož citu a temperamentu odpovídá Rusko a Slovanstvo, nejširěji uplatnil právě v životopisném románu o L. Janáčkovi, jehož podstatnou vrstvou jsou pasáže o skladatelově vztahu k Rusku, ruské kultuře, slovanství a moravanství. Domnívám se, že všechny tři zmíněné komponenty jsou navzájem propojeny a nesouvisí jen s dobovou atmosférou doznívajícího obrození a slovanskou ideou, která měla v českém prostředí politický podtext. Spíše tu Janáček a s ním Uher vycítili něco velmi podstatného a inspirativního, totiž pluralitu kulturních a mentálních kořenů středoevropského prostoru, který jim vyhovoval z hlediska tvůrčího temperamentu. Janáček a v jeho stopách Uher se pokusili nově formulovat vztah moderního člověka k moravanství, slovanství a ruské kultuře zaníceně, ale současně kriticky; vedle posedlosti Ruskem, které Janáček i Uher navštívili, je tu jasný vlastní postoj, ale současně potřeba vývojových impulsů. Janáček jako přesvědčený slezský a moravský Čech těžce nesl vztah českého centra k vlastnímu dílu, jež vyrůstalo z mediteránních, tedy hlubinně jiných tradic. Jako by vše koncentrovala tato kouzelná věta: „...přemýšlí, ale ne nad otázkou, nýbrž nad Janáčkovým návrhem. Rozhodně by potřeboval právě nyní nějaké moravské tance jako vložku do baletu, který napsal kapelník Kovařovic podle Stroupežnického.“⁷⁴ Netřeba dodávat, jaké má tato věta přesahové konotace nehledě na prostor a čas.

Přináležitost k jiným kulturním vrstvám, které Janáček objevil na Moravě, staroslověnská tradice a spojitost s jinými slovanskými regiony, zejména se slovanským východem a jihem, byla podstatná a hlubinná, nikoli dobově a politicky konjunkturální – tak je tomu i dnes. Je tedy připomenuté Janáčkově slovanství a jejich reflexe v Uhrově životopisném románu jakousi podivuhodnou a prorocky závěrečnou životní syntézou slovanského a ruského tématu v básníkově a prozaikově díle. Neobsahuje žádné romantické iluze o panslavismu, žádné iluze o Rusku a Slovanech, žádný konzervatismus, jen vcítění a láskyplné spočinutí: jde o hledání kulturních archetypů, které se zasuty jen těžce prosazují, ale snad právě proto vytvářejí všelidské dimenze.

Ze všeho je zřejmé, že závěr vycházející z naší studie o Jindřichu Uhrovi a z našich recenzí jeho próz spočívá ve zjištění, že jeho dílo postupně, ale neustále prohlubuje vztah

⁷⁴ Jindřich Uher: *Janáček - román života*. Český spisovatel, Praha 1993, s. 142.

mezi publicistikou, literaturou faktu, kulturním cestopisem a esteticky relevantní prózou formou popisu, způsobu narace, citací, reminiscencí, prací s básnickým textem, jež vychází z autorovy zkušenosti básníka, že se prolínání obou sfér zmnožuje a ve vznikajícím artefaktu již nelze rozlišit fact a fiction, věcnou a krásnou literaturu asi jako jednotlivé komponenty v kovové slitině. Publicistika a faktografie, odborné názory se stávají součástí esteticky hodnotné výpovědi a tato zase celkového konceptu literatury faktu. Faktorem splynutí těchto dvou komponent je především lyrizace inspirovaná autorovou vlastní básnickou tvorbou.

Jinak zachází s žánry na hraně fact a fiction **Anton Baláž**. Podíváme se na několik jeho děl, která odpovídají této charakteristice a dokládají svou žánrovou heterogenitu.⁷⁵

V próze *Vyniest' na svetlo príbehy dlhej noci*⁷⁶ ukazuje nevyzpytatelnost lidského osudu na příběhu nadaného básníka a prozaika Rudolfa Dobiáše (roč. 1934), jenž se stal – jako řada dalších – obětí politického teroru a doplatil na to v podstatě celým životem, u něho zvláště tragicky proto, že se to událo na samém počátku nadějně životní dráhy. A přesto i za těchto podmínek dokázal ze svého života vytěžit maximum, vytvořit velké dílo a dožít se lepších časů. Anton Baláž připravil atraktivní sérii rozhovorů mapujících dráhu mladého chlapce z Trenčína, jeho gymnaziální roky, skauting a nedokončený semestr přerušovaný zatčením a dlouhodobým vězněním za tzv. protistátní činnost. Jako perla se v textech zableskne setkání s otcem Jana Zábřany a s Vladimírem Holanem. Dobiáš procházel po propuštění důstojně 60. léty i léty normalizace a nehledě na všeliká protivenství uplatnil svůj talent, a to nejen v tvorbě pro děti; dokládají to i ukázky z jeho vlastní tvorby a doprovodné CD, na kterém z ní sám čte. Kniha umně a citlivě vedených rozhovorů je doplněna kopiemi dobových dokumentů, protokolu o zatčení a rozsudku. Dobiáš nejen tvořil pro rozhlas, ale také se od 90. let minulého století podílel na edicích důležitých publikací, mj. *Triedni nepriatelja*, *Básníci za mrežami* a *Memoria passionis*. Rudolf Dobiáš – nehledě na dlouhé věznění, které mu zabránilo vyvíjet se jako básník a prozaik kontinuálně – poměrně rozsáhlé dílo (básnické sbírky *Slávnosti jari*, 1977, *Litánie*

⁷⁵ Viz naši studii *Heterogenita ruského románu*. In: *Literatura a heterogenicnosť kultury*. Poetyka i obraz świata. Wydawnictwo TRIO, Warszawa 1996, s. 92-99.

⁷⁶ A. Baláž: *Vyniest' na svetlo príbehy dlhej noci. Rozhovory s Rudolfom Dobiášom*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2014. Viz naši recenzi: Proudý 2015, 1.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2015/1/pospasil_vynest_na_svetlo_pribehy_dlhej_noci.php#articleBegin.

k slobode, 2009, prózy *Temná zeleň*, 1996, *Zvony a hroby*, 2000, pro děti mimo jiné *Velké biele vtáky*, 1976, *Rozprávka o lastovičke*, 1981, leporel *Vravia vranám vrabce*, 1973, *Možno nevieš, možno vieš*, 1979) prolnuté osobitým, poněkud smutkem zastřeným viděním světa. Baláž to svými otázkami dobře vystihl – ovšem kromě jeho bojovnosti a úpornosti, s nimiž hájil svůj talent a své přesvědčení. Poezie ukazuje na utkvění v dimenzi domova, vzpomínek na dětství a kamarádství se spoluvězni (*Kam odchádzate, jáchymovskí chlapci?*). Žánrová struktura Balážova textu je různorodá: interview, vyprávění, popis, citace, sepětí s uměním, estetická relevance, metatextovost.

Další Balážův text *Portréty prežitia*⁷⁷ shrnuje jeho faktografické a umělecké prózy na židovské téma, holokaust a následující. Dvě už vyšly dříve (*Krajina zabudnutia* v roce 2000), *Trhlina* v antologii *Božia ulička* r. 1998, jen *Šimon Pútnik* vychází zde poprvé. Je to téma na Slovensku a pro Slovensko přece jen jinak traktované a vyznívající a jinak cítěné než v českém prostředí, které – nehledě na vlastní antisemity – spíše trpně v milieu protektorátu přihlíželo genocidě statisíců, kdy lidé ztráceli sousedy, kolegy z práce, spolužáky. Většinou nemohli sahat na jejich majetek, na to zde byl německý nadčlověk, ale svědectví lidí, jako byli herec Hugo Haas nebo spisovatel Karel Poláček, příliš nesvědčí o čistém českém charakteru. To, co brilantně vystihl už český spisovatel, Žid, který přežil vlastní smrt a své židovství viděl přece jen jinak než řada jeho blízkých – Arnošt Lustig (1926–2011): v šoa šlo o genocidu, krajní, zákony chráněný zrůdný rasismus, masový zločin, ale hlavně o permanentní ponižování lidské důstojnosti. V tomto obecnějším pohledu nepřestává být náš svět dnes a denně ohrožován a liší se jen mírou tohoto ponižování. Balážovy příběhy nejsou jen z války, ze 40. let 20. století ve Slovenském štátě, ale také a snad hlavně o pozdějším vývoji, o tom, že osudy Židů měly své nelehké pokračování, i když se Baláž nedotýká těch nejdramatičtějších epizod, ale vychází, jak uvádí v poznámce, často ze života svých známých. Próza nese znaky baladického žánru, vnitřně rozeklaného tragikou osudů, vykořeněností – to vše je obvykle s židovskou tematikou spojováno. Možná bychom očekávali i něco jiného, možná i nějakou novou a nečekanou polohu – ale snad právě v oné stylizované autenticitě, právě na hraně faktu a

⁷⁷ A. Baláž: *Portréty prežitia*. MilaniuM, Bratislava 2014.

fikce, které dokáže přetvářet a vzájemně prolínat, se literatura faktu se stává uměleckou strukturou a umění zase proniká do nitra faktografické brutality.⁷⁸

Jinak je tomu v složité slovesné stavbě románu *Prehovor, Ezechiel*.⁷⁹ Balážův „román faktu“ je současně vědeckým bádáním sui generis v duchu ruského badatelského románu (roman-issledovanije), který kdysi praktikoval Boris Bursov (1905-1997) v práci o Dostojevském.⁸⁰ Právě zde, v badatelském románu o knězi Jánú Lajčiakovi (1875-1918), se dostává nejbliže literární historii založené na objevování a zkoumání dokumentárního materiálu. Baláž skvěle využil snad rukou Prozřetelnosti znovuobjevený Lajčiakův archiv, jenž byl dlouho pokládán za ztracený a svou prózu inovativně rámcovál známým esejem Štefana Krčméryho z roku 1941 *Dr. Ján Lajčiak, slovenský vedomec*. Je to idea jiskřivá: podivín, zadumaný hloubavec a snivec, méně buřič, abychom parafrázovali máchovskou studii Šaldovu, nedoceněný student v Německu a na Sorbonně, znalec hebrejštiny, překladatel žalmů do slovenštiny, autor francouzsky psaného díla o starozákonním proroku Ezechielovi, poslaný církevní hierarchií do zapadlé vesničky, muž, opuštěný milovanou ženou jako objekt práce duševně nemocného slovenského intelektuála v hraniční době slovenského národa, jenž doslova nad propastí vytvořil vlastní stát později odsouzený k zániku: stěží si lze představit výraznější scénérii. Kompozičně je Lajčiakovo dílo rámcovaným badatelským románem rozděleným „zastaveními“ jeho života jako jsou zastavení při křížové cestě, neboť právě jí se knězova životní pout' podobá. Ne zcela úspěšný vědecky, neúspěšný milostně, kněz touží učinit ze slovenštiny jazyk na výši doby překladem biblických textů, jež dosud pro Slováky existovaly pouze v češtině (bibličtině) a maďarštině a potom dokumentární příloha zahrnující jak příběh Lajčiakův, tak reflexi jeho Knihy žalmů a útržek z jeho nalezené francouzsky psané knihy o Ezechielovi a nehezké recenzní reakce na jeho tvorbu.

Na jedné straně je Lajčiakův příběh dramatickým lidským osudem hodným mistrova pera, na druhé straně je to obrovitý, polozapomenutý materiál k dějinám slovenského

⁷⁸ Viz naši recenzi *Portréty prežitia*. Anton Baláž: *Portréty prežitia*. MilaniuM, Bratislava 2014. ISBN 978-80-89178-57-5. Proudý 2015, 1.

http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/filologie/recenze/2015/1/pospasil_portrety_prezitia.php#articleBegin

⁷⁹ A. Baláž: *Prehovor, Ezechiel. Príbeh Jána Lajčiaka*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2012. Viz naši recenzi: *Na hranici literárnej historie* (Anton Baláž: *Prehovor, Ezechiel. Príbeh Jána Lajčiaka*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2012). *Slavica Litteraria* X 16, 2013/1-2, s. 222-224.

⁸⁰ Čes. *Dostojevskij a jeho svět*. Přel. J. Žák. Odeon, Praha 1978, pův. *Ličnosť Dostojevskogo. Roman-issledovanije*. Leningrad 1974.

myšlení a slovenské kultury a literatury v předvečer vzniku Československa (Lajčiak zemřel přesně 28. října 1918), které sice neuspokojilo radikální slovenské touhy po zcela samotném národním státě, ale bez něhož by se tyto touhy nemohly uskutečnit (to však na Slovensku uznávají jen někteří). Má Baláž tedy před sebou velkou práci směřující k vydání dosud nevydaných Lajčiakových prací včetně francouzské o Ezechielovi, tak reedice *Knihy žalmů*, korespondence.

Jakýmsi volným pokračováním je další jeho dílo o osudu Štefana Krčméryho *Povedz slovo čisté*.⁸¹ Autor zvolil opět přístup, který se ukázal proporcionálně jako šťastný: spojení pobytu Štefana Krčméryho (1892-1955) v psychiatrické léčebně v Pezinku (1950-1955) s tehdejší společenským vývojem, osudem nastupující generace humanitních, zvláště literárních vědců a ostře osobními pohledy, jež mu umožňují nazírat Krčméryho příběh z několika zorných úhlů. A současně zachytit vydávání výboru z jeho díla, jehož počátky spadají právě do první poloviny tragických 50. let 20. století, kdy se však žít muselo a mladí lidé prožívali právě tehdy svá nejkrásnější léta: tak to vždy bylo, je a bude. Román, jak bychom mohli přítomný text nazvat, dal autorovi výhodu oproti vědeckým studiím a edicím, jichž se v poslední době vynořila řada, mezi nimi dvě publikace brněnské slovenské docentky slovakistiky a pracovnice AV ČR Anny Zelenkové.⁸² Jednotlivé postavy, věci, jak odhaduji, hodně autobiografické nebo autobiograficky stylizované, hodnocení hodně objektivní, ale i osobně zaujatá, portréty postav, nyní již zvěčnělých, těžká doba, která nutila k přetvářce nebo kompromisu, patos doby, mládí, které ji vnímá a často se s ní identifikuje, ale i ideové dospívání, vidění složitostí, deziluze. I kdyby to tak vůbec nebylo, i kdyby takto Krčméry v Pezinku nežil, i kdyby lékaři byli jiní a situace mezi slovenskými spisovateli, redaktory, literárními vědci uprostřed politických procesů byla zcela odlišná, Baláž je tak sugestivní, že od této chvíle to tak bude – a to není vůbec expresivní a jednoznačný, spíše naopak. Na rozdíl od čistě vědeckého, často archivního bádání dává literární umění další možnosti sugestivity působení na čtenáře, kde pravdivost, jak ji známe v běžném životě,

⁸¹ A. Baláž: *Povedz slovo čisté*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2017. Viz naši rec: *Konfrontácie Sugestivita na hraně fact and fiction* (Anton Baláž: *Povedz slovo čisté*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2017). *Romboid* 2018, č. 1-2, s. 39-42.

⁸² Viz *Slovenská prozódia a verzifikácia v rukopise Štefana Krčméryho (1935)*. Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, Praha 2006. *Veci na dne duše: dva neznáme rukopisy Štefana Krčméryho*. Matica slovenská, Slovanský ústav AV ČR 2012, o nichž jsem také vícekrát psal: *Neznámý rukopis v úskalí česko-slovenských vztahů*. *Stil* 6, Beograd, 2007, s. 428-430. *Neznámý Štefan Krčméry a česko-slovenské vztahy*. Slovenské pohľady 2008, 2, s. 145-147. *Originální slovakistická edice a studie Veci na dne duše. Dva neznáme rukopisy Štefana Krčméryho. A ešte letiace tiene. Vajanský*. Pripravila Anna Zelenková. Matica slovenská, Martin, Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2012. *Slavica Litteraria* X 17, 2014, č. 2, s. 96-98.

zastiňuje pravdivost tzv. umělecká – a ta je jiná, pohybuje se v jiné rovině. Autenticitu nemohu soudit: na to neznám tak dobře ani Krčméryho, ani situaci v slovenském intelektuálním životě v 50. letech minulého století. Nicméně na bázi extrapolace lze to poměřovat i tlaky a zvraty v jiné době, které jsem zažil, ostatně tak jako později sám autor; cítím za jeho líčením doby přece jen určitou zvláčňující clonu, která otupuje ostrost doby a hranatost lidských charakterů – myslím, že to z hlediska etiky bylo mnohem horší, ale to je věc názoru. Je to jistě i zaváděním řady vyprávěcích zorných úhlů, to je již dávno móda v kultivaci těchto žánrů „na hraně“. Relativizace narace (čtenáři české literatury si vzpomenou na jedno z děl Čapkovy románové trilogie – na *Povětroň*, 1934) vytváří ve svém celku cosi jako komplexního, heterogenně poskládaného „nespolehlivého vypravěče“ (unreliable narrator) jdoucího ve stopách doby. Doby všeobecného zapomínání a zapomnění, mnohem většího, než jaké druhdy líčil ve svém románu Milan Kundera v době předcházející, doby ohýbání historie a „pohádkových“ výkladů – tak tomu bylo i v době Krčméryho pobytu v Pezinku, když konfrontujeme jeho vzpomínky na Masaryka a první Československou republiku s okolím, jehož povaha je mu zmírňována lidmi, s nimiž se stýká. To je však otázka idealizace a nostalgie, ale té se Baláž obezřetně vyhýbá nebo se obrátne pohybuje mezi jejich Skyllami a Charybdami.

Atraktivní a působivá je žánrová heterogenita díla, které je fakticky dokumentárním románem: deník sekundářky, který prochází celým dílem jako červená nit a spojovací článek, profesní i milostné konfese rozpačitého mladého chlapce Jakuba a další zorné úhly, které nazírají Krčméryho pozdní příběh jako jeho labutí píseň, ale současně jako velkou duchovní sílu, k níž se v těžkých časech sbíhají osudy různých postav. Mají mu vlastně v jeho nevléčitelné nemoci pomoci, projasnit jeho úděl, ale dopadá to spíše tak, že spíše on projasňuje jejich životy svým „čistým slovem“, jež dopadá na úhor první poloviny 50. let, aby ho vzdělalo. Víme, že dorůstající generace, kterou zasáhl odlesk Krčméryho osobnosti, měla také křivolaké osudy – každý svůj. Je tedy Krčméryho život a dílo jakýmsi bolestným zrcadlem mravnosti.

Anton Baláž je v tomto smyslu šťastným člověkem, neboť jeho píle a imaginace a také podpora slovenských institucí mu umožnila pracovat, komunikovat, sbírat, napsat a vydat knihu, která patrně zůstane trvalou hodnotou: proto, že jeho objektem je někdo, kdo na Slovensku a v Československu i jinde něco znamená, ale také sugestivním viděním generačních propastí i návazností. Současně je však prizmatem Krčméryho posledních let i autorovou konfesí, sebevyjádřením, individuálním i generačním. Jsou autoři, kteří trvají na

naprosté dokumentární autenticitě popisovaných dějů, odkazujícíce na skutečné písemné doklady, ale již samy literární postupy uvolňují sevření faktografie a vytvářejí prostor fabulace a imaginace. Trvání na autenticitě je vlastně už samo o sobě uměleckým postupem.

Dostáváme se k odpovědi na kruciólní otázku položenou v titulu: je dílo na hraně dokumentu a uměleckosti perspektivní, nebo jde jen o úhybný manévr autora? Musíme odpovědět, že obojí je pravda: volbou tvárného postupu volí autor to, co vyhovuje jeho talentu, současně však práce s tímto postupem, experiment rozvíjí poetiku artefaktu, tedy podílí se na poetologické funkci umění. Tato metoda se prořala s Uhrovým i Balážovým talentem. U Baláže se její náznaky objevily i v řadě jeho předchozích próz, především jako vzpomínkovost, memoárovost a kronikovost, kde právě nachází styčné body s Jindřichem Uhrem, který vyšel z lyrické poezie a vyvíjel se k publicistice, literatuře faktu a opětovné estetické relevanci díla právě formou lyrizace spjaté s jeho básnickým talentem. Každý z obou autorů tedy realizoval žánry na hraně dokumentárnosti a estetické relevance po svém, podle vlastních možností a schopností a estetických priorit. Právě tato heterogenita a pluralita jsou šancí dalšího rozvoje poetiky těchto žánrů na pomezí.

Ukrajinská literární věda v analýzách a portrétech

Radikálnější obrat ukrajinské literární vědy k vlastním tradicím a nové přezkoumávání vlastní literatury v rámci celkové národní emancipace přináší také osvědčené pokusy o rekapitulaci vývoje posledních tří desetiletí. Reaguje na to i ukrajinistické zahraničí: ve Vídni se objevil svazek německy psaných statí Ivana Franka⁸³, v Brně péčí Ústavu slavistiky za redakce doc. Halyny Myronové a mé vycházejí Dějiny ukrajinské literární kritiky (19. a počátek 20. století) z pera Mychajla Hnatjuka, zatím nejnověji metodologická a teoretická kniha Ihora Kozlyka, taktéž v redakci Halyny Myronové a mé a péčí našich profesních spolků a Ústavu slavistiky.⁸⁴

Kyjevský literární vědec a historik ukrajinské literatury Mychajlo Najenko (roč. 1938) napsal řadu učebnic dějin ukrajinské literatury: od 90. let 20. století se snaží nově tvarovat pohled na ukrajinskou literaturu a literární kritiku a vědu. V jedné ze svých zatím nejnovějších publikací příznačně nazvaných *Po vysloveném a mimo záznam*⁸⁵ analyzuje a sumarizuje styky ukrajinské literární vědy se zahraničím od vzniku samostatného ukrajinského státu, zabývá se vývojem ukrajinské literární kritiky a vědy a komentuje díla význačných osobností. Je to důležitá kniha již proto, že vytváří most od minulosti k přítomnosti a do budoucnosti. Často se ve zvrátových momentech vývoje společnosti jednoznačně neguje, a to zcela nediferencovaně, vše spojené s minulostí: právě zde je Najenko nezastupitelnou postavou, která nejen diferencuje v hodnotách, které přinesli ukrajinští literární vědci v 19. a 20. století (a byly to hodnoty nepominutelné, nehledě na to, že se ukrajinský původ vědců často skrýval pod ruským jazykem a ruskými variantami jmen), současně uvádí ukrajinskou literaturu do mezinárodního kontextu, přičemž postupuje nikoli metodou „odezdikezdismu“, jež je tak oblíbena u nás, ale zase hledá skutečné hodnoty, tedy buduje vztahy k střední a západní Evropě, aniž by opomínal tradiční vazbu na východoslovanské teritorium, zejména na ruský a také běloruský a polský kulturní prostor a bývalý sovětský kontext, v němž si Ukrajinci odedávna hledali spřízněné

⁸³ *Vivere momentum!: Anthologie der deutschsprachiger Werke von Ivan Franko*. Hrsg. Alla Paslavská, Tobias Vogel, Alois Woldan. Klasyka, L'viv 2016.

⁸⁴ M. Hnatjuk: *Istorija ukrajinskoji literaturnoji krytyky (XIX – poč. XX st.)* Pidručnyk. Eds: Halyna Myronova, Ivo Pospíšil. Ústav slavistiky, Tribun EU, Lviv – Brno, 2013. I. Kozlyk: *Literaturoznavečyj analiz chudožňoho tekstu/tvoru v umovach sučasnoji mižnaukovoji ta mižgaluzevoji vzajemodiji*. Eds: Halyna Myronova, Ivo Pospíšil. Vychází péčí Středoevropského centra slovanských studií ve spolupráci s Českou asociací slavistů a Ústavem slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2020.

⁸⁵ M. Наєнко: *Після сказаного і поза записом*. Освіта України, Київ 2018.

souvislosti. Budování vlastní svébytné kultury si dal Najenko za hlavní cíl své práce od počátku 90. let 20. století. Některé její výsledky jsme zachytili ve vlastních recenzích,⁸⁶ naše spolupráce na Slovensku je doložena projektem slovanského romantismu⁸⁷ a nového, revidovaného pohledu na dějiny ukrajinské literatury; šlo o učebnice, texty, jichž se

⁸⁶ *Vznik a vývoj ukrajinské literární vědy. Mychajlo Kuz'movyč Najenko: Ukrains'ke literaturoznavstvo. Školy, Naprjamy, tendencii. Akademija, Kyjiv 1997, 616 s.* Slavica Litteraria, X 1, 1998, s. 116-118. *Styl literatury a Dmytro Čyževskij. Filologični seminary. Literatura jak stil' i spohad, vyp. 6. Kyjiv'skij naciojnal'nyj Universtet imeni Tarasa Ševčenka, Kyjiv 2003, red. M. Najenko. Opera Slavica 2005, č. 1, s. 55. Nové uchopení ukrajinské krásné literatury (Mychajlo Najenko: Chudožnja literatura Ukrajiny. Častyna perša. Vid mifiv do real'nosti. Prosvita, Kyjiv 2005).* Slavica Litteraria, X 9, 2006, s. 287-288. *Tři knížky z Kyjeva (M. K. Najenko: Teorija i lit-tvorčist'. 50-littja teoretyčnoji kafedry pljus... Kyjiv 2011. Filolohični seminary. Literatura i paraliteratura: de meža? Vypusk 14. Kyjiv'skij nacional'nyj universytet imeni Tarasa Ševčenka, Kyjiv 2001. Filolohični seminary. Chudožni styli, tečiji, naprjamy: istoriko-teoretyčnyj aspekt. Vyp. 15. Kyjiv'skij nacional'nyj universytet imeni Tarasa Ševčenka, Kyjiv 2001. Opera Slavica, roč. XXIII., 2013, č. 1, s. 55-57.*

⁸⁷ Viz naši knihu a stati ve společných sbornících vydávaných v Banské Bystrici, na nichž M. Najenko participoval: *Studie o literárních směrech a žánrech. Katedra slovanských jazykov, Filologická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2004. Literaturnyje napravlenija v Rossii i romantizm. In: Slovanský romantizmus. Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, katedra slovanských jazykov, Banská Bystrica 1999. Postmodernistický romantizmus Oxany Zabužko v románu Terénnyj průzkum ukrajinského sexu. In: Slovanský romantizmus – Poetika romantična v slovanských literaturách. Banská Bystrica 2002, s. 127-137. Romantizm i problema literaturnych žanrov. In: Slovanský romantizmus – o žánrovosti. Katedra slovanských jazykov Filologickej fakulty Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica 2002, s. 20-33. Romantizmus a triadickost (S. Makara - N. Kysel'ová: Výhonky triadickosti. Входы романтического. Katedra slovanských jazykov, Filologická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2002). Filologická revue (Banská Bystrica) 2003, č. 2, s. 57-60. Problém narativní básně. In: Slovanský romantizmus – estetično genologických kategorií. Katedra slovanských jazyků Filologické fakulty UMB, Banská Bystrica 2003, s. 26-36. Terminológia romantična. Časť 1. In: Slovanský romantizmus – estetično genologických kategorií. Katedra slovanských jazyků Filologické fakulty UMB, Banská Bystrica 2003, s. 109-114. Běloruská literatura jako kulturní a umělecký typ. In: O společných hodnotách v slovensko-bieloruských vzťahoch. Združenie slovanskej vzájomnosti, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filologická fakulta, Katedra slovanských jazykov, Banská Bystrica 2004, s. 21-31. Literatura – člověk – postava: spory kolem věčného tématu. In: Slovanský romantizmus – obraz člověka v slovanském romantizme. Katedra slovanských jazykov, Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica 2005, s. 22-29. Romantizmus slovanský, evropský a světový: šíře a hloubka. In: Slovanský romantizmus v evropských súvislostiach. Katedra slovanských jazykov FiF UMB, Banská Bystrica 2006, s. 8-21. Nové žánrové tvary v súčasnej próze: prolegomena a niekoľko príkladů. In: Konstanty romantizmu a Sergej Makara. Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica 2006, s. 285-299. Problema sovremennoj literaturnoj komparativistiky (ješče neskol'ko zamečanij po povodu metodologii, terminologii, aksiologii i novych svjazej i kontekstov). In: Conversatoria Litteraria. Aktualne problemy komparatystyki. Teoria i metodolgia badań literaturoznawczych. Red. Danuta Szymonik. Siedlce – Banská Bystrica 2010, s. 23-28.*

nedostávalo a které vyplnily bílá místa, zejména s ohledem na přehodnocování dosavadních akcentů omezovaných do té doby ideologicky a často také v souvislosti s marginalizací specifického ukrajinského vývoje. To vše se snažil a snaží M. Najenka měnit, včetně opětovného začlenění některých ukrajinských literárních vědců a estetiků do nových souvislostí, např. Dmytra Čyževského. Zmíněná publikace ukazuje M. Najenka také jako budovatele ukrajinského univerzitního školství a jako akademického funkcionáře a obnovitele jeho vlastního literárněvědného oboru. V několika oddílech knihy mapuje Najenka svou činnost, zejména prostřednictvím poučených statí o ukrajinské literární kritice, neoklasicích (modernistech), o ukrajinské postmoderně a univerzitní teorii literatury. V druhém oddíle najdeme studie o ukrajinských klasikách, např. o T. Ševčenkovi, o N. Gogolovi/M. Hoholovi a ukrajinském dramatu, o Ivanu Frankovi, Mykolovi Chvylyjovém a Olesu Hončarovi. Základním postupem Mychajla Najenka jako literárního vědce je známý Tacitův výrok „sine ira et studio“, a to je i dnes velmi podstatné a bohužel spíše výjimečné. Třetí oddíl obsahuje analýzy ukrajinské literární kritiky, také však polemiky vnitřně ukrajinské i mimoukrajinské, např. s pojetím ruské literární vědy. Čtvrtý oddíl je záznamem televizních pořadů, v nichž se Najenka vyslovoval k otázkám literatury, kultury a literární kritiky, pátý oddíl obsahuje studie spřízněných literárních vědců, kteří o Najenkovi a jeho tématech psali. V pasážích o zahraniční spolupráci jsou i zde přítomny texty a jména pracovníků Ústavu slavistiky Masarykovy univerzity. Lze bez hyperbolizace tvrdit, že bez tvorby Mychajla Najenka si lze jen stěží představit vývoj ukrajinské literární vědy posledních třiceti let i cíle, jichž mezitím ukrajinská literární věda dosáhla při novém formování ukrajinské literární kritiky a její vědecké reflexe jako takové.

Zatímco Najenka spojoval svou činnost a publikační aktivitu s kyjevským centrem, o dvě generace mladší Jevhen Nachlik (roč. 1956) je spojen s akademií věd a se Lvovem. Byl v 90. letech minulého století na mé pozvání v Brně a přednášel v kurzech o ukrajinské literatuře. Mezitím se stal doktorem filologických věd a profesorem, autorem desítek knih a účastníkem mezinárodních slavistických sjezdů. Z jeho tvorby bych vyzvedl zejména dvě knihy, z nichž jedna pochází z počátku 21. století, druhá je spojena s nedávnou dobou, obě však mají syntetický a srovnávací ráz, první kniha mnohem silnější.⁸⁸ Monografie

⁸⁸ J. Nachlik: *Доля — Los — Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*. Національна Академія Наук України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. — Львів: [б. в.], 2003. J. Nachlik: *Перелицьований світ Івана Котляревського: монографія / Наук.*

s tříjazyčným názvem *Dolja – Los – Sud'ba* (i když i rusky je „osud“, „úděl“ také „dolja“) pojednává o Tarasi Ševčenkovi v kontextu polského a ruského romantismu, zejména Mickiewicze a Puškina. Budiž Bohu žalováno, že se předmětem jeho zájmu nestalo také dílo asi – bez hyperbolizace – největšího evropského romantického básníka Karla Hynka Máchy ve smyslu skutečného básníka, s nímž se Evropa po několika zdařilých moderních anglických překladech teprve nyní blíže seznamuje. To, co je na Nachlikově (jeho dědeček – zjevně Náhlík – byl podle jeho vlastních slov z jižních Čech) knize nejpodstatnější, je zkoumání transcendence romantické poetiky do postmoderní dikce: možná je však tento výklad z pozic postmoderny 90. let 20. století poněkud násilný. Druhá kniha (Nachlik se ovšem zabýval dalšími tématy, je mimo jiné odborníkem na Juliusze Słowackého a další jevy polské a ukrajinské literatury) jde ad fontes, ke skutečným počátkům ukrajinské literatury psané ukrajinsky, tedy ke konci 18. století a k tvorbě Ivana Kotljarevského. Zde musí Nachlik ovšem studovat nejen jeho ukrajinsky psané věci, včetně Enejidy (Aeneis, 1798, úplné posmrtné vydání 1842), travestie známého eposu Publia Vergilia Marra, ale také jeho rusky psanou dramatikou (byl koneckonců ředitelem divadla v Poltavě). Ivan Kotljarevskyj byl první skutečný ukrajinský velikán: byl potomkem starého kozáckého rodu, vysokým důstojníkem ruské armády, účastníkem Vlastenecké války proti Napoleonovi, ředitelem Poltavského divadla, ale také členem poltavské zednářské lóže. Stojí u kolébky zakládací travestijní, heroikomické linie ukrajinské literatury. Nachlik si bohužel nepovšiml klíčové srovnávací publikace o tomto typu literatury v evropském měřítku z pera českého slavisty, polonisty a bohemisty Karla Krejčího.⁸⁹ Název Nachlikovy knihy *Převrácený svět Ivana Kotljarevského* ukazuje nejen na travestijnost a parodičnost jeho tvorby, ale také na to, čím přesahuje dobovou poetiku i na kořeny specifika ukrajinské literatury – nehledě na to, že tím signalizuje také inovativní pohled Jevhena Nachlika na poněkud petrifikovaný výklad ukrajinské klasiky.

Na Příkarpatské univerzitě Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankivsku (dříve Stanislavov/Staniślawów, později Stanislav/Staniślaw) působí Ihor Kozlyk (nar. 1961), který v jarním semestru 2019 přednášel brněnským ukrajinistům o analýze literárního díla. Jeho tvorba je mnohostranná: jako rusista se v mládí zabýval lyrikou Fjodora Ivanoviče

ред. В. Панченко; Національна Академія Наук України, ДУ «Інститут Івана Франка». — Львів: [б. в.], 2015. — 543 с. — (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 21).

⁸⁹ K. Krejčí: *Heroikomika v básnictví Slovanů*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1964.

Tjutčeva.⁹⁰ Jinak se zabývá reflexivní lyrikou a hlavně metodologií literární vědy a analýzou literárního artefaktu.⁹¹ Ve své knize z roku 2016 *Profese prizmatem humanity*⁹² jde o portréty významných ukrajinských literárních vědců, mj. J. Sultanova (sám Kozlyk založil tradici tzv. sultanovských čtení), O. Čyčeryna, M. Giršmana, N. Kopystjanské, R. Hromjaka, S. Pavlyčkové. Demonstruje portréty osobností, s nimiž byl sám nejvíce spjat (M. Teplinskij, N. Krutikova, B. Bjalokozovič/Białokozowicz, R. Hromjak); s některými jsem se také odborně stýkal.⁹³ Kozlyk zkoumá hodnoty jejich díla, komentuje nejen jejich metodologii, ale vyjadřuje vlastní názory na jejich tvorbu. Kdybychom měli shrnout Kozlykovy přístupy, museli bychom zdůraznit zejména umění analýzy a interpretace, důraz na strukturu metod a na sledování nejnovějších literárněvědných trendů. Současně však zjevně – v intencích těch, kteří byli jeho učiteli nebo s nimiž se stýkal a jichž si vážil – navazuje na to, co bylo v ukrajinské literární vědě vytvořeno: psychologické přístupy a komparatistiku (Nonna Kopystjanská, s níž mě pojila dlouholetá spolupráce⁹⁴), zkoumá i problematiku

⁹⁰ I. Kozlyk: *В поетическом мире Ф. И. Тютчева* / Отв. ред. член-корр. НАН Украины Н. Е. Крутикова. — Ивано-Франковск: Плай; Коломыя: ВіК, 1997. (К 200 летию со дня рождения Ф. И. Тютчева). Link: <https://mega.nz/#!1bpEgCKC!o6lDM00JDyzNSCeVCV0Jx1LYhAirDEV5tXWhPH4Gx0I> або: <http://ruthenia.ru/tutcheviana/publications/kozlik3.html> або: <http://tutchev.lit-info.ru/tutchev/about/kozlik/v-poeticheskom-mire.htm>.

⁹¹ *Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства* / Наук. ред. член-кор. НАН України Г. М. Сивокінь. — Івано-Франківськ: Поліскан; Гостинець, 2007. Link: <https://mega.nz/#!UDRjyBiD!1kC-kFxFoAQfQLtOQRtxvPSluQBo56tRif6AxQeGr3M>.
Методологічні аспекти теорії літературного стилю О. В. Чичеріна: (Репетиторіум до теми). — Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. Link: https://mega.nz/#!QSw1HQRA!9Qsous66ZoarlNqm_fD8tOo9QfJmp6rZqaYEa0csqgI.
Світова література доби Середньовіччя та епохи Відродження: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. — Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. Link: <https://mega.nz/#!5e4D2ahC!AYYNGNznEbQmZ0XpNbr9DX2cNLXcY35K6ISsvSfkM6Y>

⁹² Професія крізь призму людяності. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. Link: https://mega.nz/#!JPJAIAAA!qKIM1_GBaQ4yyZVpqZwcd9uF_VZisq6ZHpfN7GCS4KA.

⁹³ Viz naši recenzi na Białokozowiczova blízkého badatele P. Ivinského *Teorie a dějiny epeje* (P. Ivinskij: *Epeje, Lublin 1980*). Čs. rusistika 1981, č. 4, s. 182-183.

⁹⁴ Viz naše recenze: *Problémy literárního prostoru, času a rytmu*. Inozemna filolohija. Ukrajins'kyj naukovyj zbirnyk, vypusk 114, věd. red. Nonna Kopystjans'ka. L'viv 2003, 305 s. Slavica Litteraria, X 7, 2004, s. 175-176. *Žánr, žánrový systém a česká literatura* (Nonna Kopystjanska: *Žánr, žánrova systema u prostori literaturoznavstva*. Lviv: PAIS, 2005, 386 s.). Slovak Review, 15 (2006), 2006, č. 2, s. 188-190. Viz naši studii v posmrtném sborníku na počest Nonny Kopystjanské: *Problema vremeni i prostranstva v literature: nostalgija i realnost'*. In: Dialogični obertony. Naukovým zbirnyk na pošanmu pam'jati profesora Nonny Kopystjans'koj. Naukovyj red. Svitlana Maceka, vidpovidal'nyj red. Oksana Levic'ka. Nacional'na Akademiya Nauk Ukrainy, Institut Ivana Franka, serija „Literaturoznači obriji“, vyp. 19. L'viv 2014, s. 35-42.

multikulturalismu; souběžně věnuje mnoho pozornosti literárněvědné komunikaci, organizaci literárněvědného symposia (Sultanovská čtení na počest jeho kolegy Jurije Ibrahimoviče Sultanova, 1948-2003, předčasně zesnulého ivano-frankivského literárního vědce a metodika).

Další z literárních vědců, kteří psali především rusky, tedy ruskojazyčný rusista a germanista, jenž se posléze zabýval i ukrajinskou literaturou, byl Leonid Frizman (1935-2018), autor a spoluautor 45 knih a stovek vědeckých studií. Narodil se a studoval v Charkově. Pamatuji se na jeho knihu o ruské elegii z počátku 70. let 20. století (1973), která vyšla v Moskvě. Frizman byl skutečným sovětským literárním vědcem známým po celé velké zemi, tedy i za hranicemi dnešní Ukrajiny. Zabýval se mj. J. A. Boratynským/Baratynským, děkabristy, Delvigem, jako Žida ho zaujaly židovské motivy v ruské literatuře: byl to především rusista, což dokládají témata jeho knih a statí, ale napsal také knihu o Ivanu Frankovi a jeho pohledech na literaturu, která ukazuje, jak široké znalosti o světové literatuře Franko měl. Zabýval se také A. Tvardovským, A. Galičem, psal portréty blízkých literárních vědců.⁹⁵

Ukrajinská literární věda měla a má svou specifickou cestu, ale současně je spjata s tradicemi evropské literární vědy. Řada jejích představitelů psala ukrajinsky i rusky, vydávala své knihy na Ukrajině i v ruských nakladatelstvích v rámci bývalého SSSR. Současně již tehdy se ukazovalo, že je tu zřetelný vlastní vývoj, zejména tematické preference vycházející ze zvláštností ukrajinského literárního vývoje, ale i z jeho mezinárodních souvislostí. To, o čem jsme psali, souvisí spíše s utvrzením její nové tváře, s inovativností, zdůrazněním národních specifik, ale také s budováním kontinuity. Nové generace ukrajinských literárních vědců budou v této cestě pokračovat: konkrétně jak – to ukáže až další vývoj.

⁹⁵ Z jeho díla uvádíme zde jen některá: *Творческий путь Баратынского*. Наука, Москва 1966. *Жизнь лирического жанра: Русская элегия от Сумарокова до Некрасова* / Ответственный редактор Д. Д. Благой. — Наука, Москва 1973. *Поэзия декабристов*. Знание, Москва 1974. *1812 год в русской поэзии*. Знание, Москва 1987. *Декабристы и русская литература*. Издательство «Художественная литература», Москва 1988. «С чем рифмуется слово истина...»: *О поэзии А. Галича*. Одеол, Санкт-Петербург 1992. *Такая судьба: Еврейская тема в русской литературе*. Фолио, Харьков 2015. *В кругах литературоведов. Мемуарные очерки*. Издательский дом Дмитрия Бураго, Киев 2017. *Иван Франко: взгляд на литературу*. Издательский дом Дмитрия Бураго, Киев 2017.

Válka/vojna/vojáci jako generující páteř morfologie próz Aloise Jiráska v slovanských a světových souvislostech

Dvacáté první století znovu prokázalo, že budoucí světová válka, v pořadí třetí, nemusí být jen tématem dystopické literatury a filmu, že je něčím zcela reálným a o to nebezpečnějším, že již v podstatě nežijí generace, jež takový zničující konflikt zažily, i když každá taková válka je přirozeně jiná a lidstvo se obvykle připravuje na válku, která už byla. Válka jako něco v životě lidstva a člověka bohužel zcela přirozené, jako událost, která mění svět a „řeší“ dosud „neřešitelné“ konflikty byla a je jedním z dominantních témat krásné literatury. Existuje i specifický proud v literární vědě, jenž se touto problematikou z hlediska tématu, ale i tvaru zabývá, u nás např. díla Miroslava Zahrádky, jenž z tohoto okruhu – asi jako v českém prostředí takto výrazně jediný – učinil dominantu své vědecké tvorby.⁹⁶ U některých národů je válečné téma exponováno silně, u jiných slaběji, v každé národní literatuře je jinak artikulováno, což není bez souvislosti s dějinnou zkušeností a mentalitou.

Nápadnost a výraznost obrazů války, vojny (i ve významu války) a vojáků v díle Aloise Jiráska (1851-1930) je zřejmá: nelze ani jinak, když jde primárně o autora historických próz, které tendují k encyklopedickému podání českých dějin v rozsáhlém časoprostorovém okruhu. Jak jsme již napsali ve dvou sbornících Společnosti Aloise Jiráska⁹⁷, autor byl romanopisec, ale hutněji a stylově působivěji si počíná jako povídkář a novelista, umělec s neobyčejným citem pro estetiku, kulturu a ducha doby (Zeitgeist); přitom žádnou epochu nevidí – i když kritika často tvrdila pravý opak – schematicky, černobíle: to se týká i klíčových období, jimž se věnoval, husitství, protireformaci a obrození. Husitství vidí, jak je všeobecně známo, diferencovaně a s určitým odstupem od jeho nejradikálnějších a eschatologických složek, v *Temnu* sugestivně líčí barokní projevy v lidské každodennosti, později ornamenty libertinského rokoka, v obrození nejen jeho

⁹⁶ Viz M. Zahrádka: *O vývoji ruské válečné prózy: téma - žánr - styl (1812-1853)*. Olomouc, 1969. Týž: *Lev Nikolajevič a ruská próza: stránky z historie ruské válečné prózy 1812-1917*. Danal, Olomouc 1996. Týž: *Literatura a Říjen. Revoluce a občanská válka v porevoluční sovětské próze*. Naše vojsko, Praha 1977. Týž: *Literatura a válka: Etapy a tendence zobrazení Velké vlastenecké války v sovětské literatuře*. Naše vojsko, Praha 1980. Týž: *Paralely a vztahy: česká a sovětská poválečná próza*. Čs. spisovatel, Praha 1986. Týž: *Stalingradská bitva v literárním zobrazení: téma, žánr, styl*. Profil, Ostrava 1973.

⁹⁷ I. Pospíšil: *Morfologie a smysl prózy Aloise Jiráska v srovnávacím pohledu*. In: Sborník společnosti Aloise Jiráska II. Praha 1996, s. 111-121. Týž: *Alois Jirásek a jeho „světovost“ (Několik čtenářských marginálií)*. In: Sborník Společnosti Aloise Jiráska V. Společnost Aloise Jiráska, Praha 2008, s. 29-41.

historicitu a sentimentální fanfarónství, ale i střízlivost, střídmost a pevné základy ekonomické a vzdělanostní. Jako červená nit prochází Jiráskovými velkými romány především idea národa, jazyka, kultury, umění a z toho vyplývající antropologické dominanty, která se – jako biologický organismus – hrozí zániku, obnovuje se, revitalizuje, přičemž otázka zcela samostatného státu tu není položena, ale vychází ze všeho jako potenciální vrstva národní ideje, alternativní součást všeobecného lidství.

Sté výročí vypuknutí tzv. Velké války (1914–2014), které se od roku 1939 dostalo řadové číslovky „první“, vyvolalo v život řadu více či méně odborných pojednání, z nichž mnohá nejen upozorňovala na totální selhání tehdejších politických elit včetně levicových, tedy speciálně socialistů a sociálních demokratů (až na čestné výjimky), ale i na možnost připojit k počtu „dvě“ ještě jedno číslo: tedy hledání paralel mezi léty 1914 a 2014.⁹⁸ Našlo se jich hodně, dokonce tolik, že se můžeme jen divit, že už třetí světová válka dávno neprobíhá. Důvody jsou nasnadě: lidstvo se naučilo s válkami (byť menšími a lokálními) a ve válkách žít a dokáže je regulovat, popouštět „ventily“, a bránit tak globálnímu výbuchu, ale to vše jen na bázi nerovnosti jednotlivých světových geopolitických areálů. Války vedou nebo se na nich podílejí Euroameričané, vedou je mimo své území, často i bez pozemní armády, tedy s minimálními ztrátami, na úkor jiných kulturních a civilizačních okruhů, a to nejen ozbrojenců, ale hlavně civilistů, bezbranných žen, dětí a starých lidí. To se v budoucnu nemůže nevymstít, neboť lidstvo je nedělitelné: jeho dělení na chudé a bohaté, na ty, kteří bydlí, a bezdomovce, několik privilegovaných rodin a dolních sedm miliard, není produktem přírodní zákonitosti, ale způsobu vládnutí a sobectví, tak i válečné konflikty jako pokusná plocha pro lidi i destrukční mechanismy nejsou osudová nutnost, ale výsledek organizované lidské činnosti. Především překvapí rádobý fatalita a naprostá bohorovnost vládnoucích elit, ale, jak ukazuje ve svém díle právě Alois Jirásek, tak tomu bylo vždy, jen disponibilní možnosti těchto elit byly mnohem menší a podstatně méně destruktivní – jistě to platí o obou světových konfliktech, nikoli jen o válkách, bitvách a bitkách, jež autor demonstrovuje ve svých prózách.

⁹⁸ Viz naši studii *Velká válka jako velké selhání a dnešní politika – vědomí souvislosti*. In: *Velká válka a areálové souvislosti: Kultura, literatura a kulturní historie slovanských národů*. Brněnské texty z filologicko-areálových studií, sv. 5, editor série Ivo Pospíšil. Edice Brno – Bělehrad, sv. 1. Ed. edice: Václav Štěpánek. Masarykova univerzita 2014, s. 17-24.

Na základě řady drobnějších próz⁹⁹ lze se pokusit o jednoduchý nástin typologie páteřního okruhu války v Jiráskových drobných prózách:

- 1) válka představuje tematické a výstavbové jádro díla, jeho totální dominantu;
- 2) válka tvoří rámec díla;
- 3) válka je hlavní událostí, hybatelem syžetu;
- 4) válka je tematickým pramenem syžetu;
- 5) válka je pozadím syžetu;
- 6) válka je pramenem vzpomínek, reminiscencí;
- 7) válka je podobenstvím.

Jirásek jako realista dospívá až k symbolice, zobecnění zřídka kdy a jestliže ano, vždy vyrůstá z konkrétního popisu a příběhu; válka je mu vlastně v tomto instrumentálním spojení pramenem příběhu (story-telling). Válka je také velkou událostí, kterou se spouští syžetový řetězec, větší než jakákoli myslitelná událost, snad s výjimkou přírodních a kosmických katastrof.

Určitým vodítkem k přítomnosti války, vojny a vojáků v Jiráskově díle jsou jeho praktické postoje mimo literaturu.¹⁰⁰

Nelze popřít, že jsou rozporné a zrcadlí to, co obsahuje i jeho dílo o válce, vojně a vojácích, jak o něm píšeme dále. Na jedné straně stojí silně ambivalentní *Pozdrav českým vojínům v poli roku 1915*, na straně druhé *Pozdrav československému vojsku* a *Pozdrav československému sibiřskému vojsku*. I když se Jirásek v pozdravu z roku 1915 odvolává na slávu českých zbraní, jeho pozdrav vlastně vojáky povzbuzuje k boji za zájmy jejich široké vlasti – Rakouska-Uherska: „I tenkrát bylo válčení těžké, plno útrap, přece však nežádalo takového napětí sil v každé době. Zimní válka bývala vzácností a vojáci trávili zimní čas v zimních bytech. Tu byly klid, ticho a – dlouhá chvíle [...] Mnohé z Vás jsem viděl táhnout z Prahy do boje, s pohnutým srdcem hleděl na zacházející řady, jež provázeli Vaši milí na poslední rozloučení. Dnes bych naslouchal já Vašemu vypravování, dnes byste

⁹⁹ Vycházeli jsme z textů soustředěných v tematickém svazku Alois Jirásek: *Vojenské povídky*. Naše vojsko, Praha 1955. Výbor sestavila a vydání připravila Magda Stejskalová. Ilustroval, obálku a vazbu navrhl Václav Boukal. Dále: Jirásek.

¹⁰⁰ Viz *Vojna. Česká vojenská minulost v díle Jiráskově. Vzpomínky vojáků (S obrazy)*. Uspořádal Dr. R. Tschorn. V Praze 1923. V komisi L. Součka, knihkupce v Praze-II, Riegrovo nábř. 6. Dále: *Vojna*. Za odbornou pomoc se sekundární literaturou děkuji prof. Miloši Zelenkovi.

Vy, stateční vojínové a účastníci obrovských zápasů, jakých nebylo co svět světem, mohli sami vypravovat o nich, o svízelných polních, o těžké povinnosti. – Ale Vy mužně mlčíte. Jen na domov byste se optali, na který vespolek v družných hovorech u ohně, v zákopech i ve chvílích samoty, na noční stráž vroucně vzpomínáte [...] A proto snad dobře přijmete tento list, třeba že Vám nepřináší ani kratochvíle ani zprávy, po které toužíte. Ale přichází z domova, z milé vlasti a může Vám říci a říká, Vám všem krajanům od Šumavy až do Karpaty, jak na Vás vzpomínám....¹⁰¹ Zajímavá je formulace rámuující „vlast“: od Šumavy ke Karpatům. To by mohlo sugerovat Čechy i Slováky, ale spíše to odkazuje k západovýchodnímu rozpětí monarchie: o Karpaty se také vedly nejtěžší boje, vlastně tam vedla hlavní fronta s Ruskou říší. Jak si toho loajálního dopisu byl vědom, ukazuje pozdrav československým legiím z roku 1919, kdy už bylo dávno jasno: „Roku 1915 jsem byl vyzván, abych napsal něco českým vojákům do pole. Psáti do rakouského vojenského listu! Spoután psáti českým hochům v cizích, nenáviděných službách, nuceným bojovati proti svému, tvrdě hnaným prolévati svou krev pro vítězství našich odvěkých nepřátel!“¹⁰² Jistě to tak v roce 1915 necítil a také to tak nebylo, tedy ani takové masové nenávisti k monarchii (ostatně to, že po vzniku československých legií bojovali často Češi proti Čechům, je známé): Masaryk sotva stačil zahájit svou zahraniční akci, samostatný stát a jeho uspořádání byly doslova ve hvězdách, mnozí se s ideou samostatného českého nebo podobného státu ani neztotožňovali. To, že Jirásek hájil spíše českou minulost a český národ a jeho jazyk než budování samostatného státu vyčleněného z celku monarchie, potvrzuje i jeho návštěva v Temešváru, jak ji dosvědčuje autor plukovník Josef Čejka. Bylo to koncem března 1916, kdy Jirásek přijel za svým synem Jaromírem. Procházky a veselé debaty daleko za frontovou linií rozhodně nesvědčí pro nějaký Jiráskův politický protirakouský radikalismus, to by asi autor črty neopomněl radostně sdělit. Šlo zejména o večírky a pití piva: „Celkem pobyl mistr Jirásek osm dní v našem středu a když se vydával na zpáteční cestu, dali jsme mu zase cestovního maršálka, tentokrát nadpor. Dra Hradeckého, který jel do Litomyšle na dovolenou. Také celou zpáteční cestu konal náš drahý mistr ve vozech vyhrazených důstojníkům.“¹⁰³ Co dodat? Asi to, že měl spíše pravdu jeden současný český politický činitel, když varoval před mytizací národních dějin – jak v literatuře, tak ve skutečnosti. A

¹⁰¹ *Vojna*, s. 584.

¹⁰² *Vojna*, s. 588.

¹⁰³ *Vojna*, s. 646.

národní elita a její rodinní příslušníci žili a žijí vždy jinak než tzv. prostý člověk, jak se říkalo dříve, nebo řadový občan, jak se říká nyní.

Jirásek i ve svém díle vidí válku/vojnu (i ve významu války i vojenské služby) jako součást lidského života, jako něco, co jej určuje, zásadně mění a mění tím i člověka samotného. V. Šklovskij ve svých úvahách o próze¹⁰⁴ činí rozdíl mezi tzv. západním a ruským pojetím války v tom, že např. pro Stendhala je válka jen jedním aspektem lidského života, zatímco u Lva Tolstého je epochálním rámcem, jehož je člověk součástí. U Jirásky vidíme, že to nemusí stát proti sobě: válka přichází jako osudová síla, ale současně člověk s válkou a ve válce žije, je součástí jeho každodennosti. Trochu to připomíná „zákopovou pravdu“, o níž psali sovětští literární kritici, když komentovali „mladou“ válečnou prózu 50. a 60. let 20. století (Jurij Bondarev, Grigorij Baklanov aj.), ale může připomínat i poetiku „věčných“, deziluzivních válečných próz, např. novelu Stephena Cranea (1871-1900) Rudý znak odvahy (*The Red Badge of Courage*, 1895) nebo poetiku americké *Lost Generation*, zejména Ernesta Hemingwaye; u nás na toto téma psal zmíněný Miroslav Zahrádka, největší český znalec tohoto problémového okruhu v moderní ruské literatuře a v podstatě vůbec.¹⁰⁵

Jirásek vše vidí podobně jako A. S. Puškin v *Měděném jezdcí* (*Mednyj vsadnik*, napsáno 1833): pravdu vůdců i malých lidí nahlíží souběžně, je to realita, kterou i v její rozpornosti musíme přijmout, neboť i vládcí jsou lidé. Jak říkával jeden můj univerzitní učitel: Život je boj, ale když je to jen samý boj, už to není žádný život. Nemyslel tím ovšem jen skutečnou válku. Lidé žili vždy v boji nebo v bojové pohotovosti; v tom byli vždy na válku dobře nebo alespoň přiměřeně připraveni a adaptováni a jsou dosud, i když nikoli na každodenní biologická strádání, jež z ní vyplývají. V povídce *Na Chlumku* (1889) je tato permanentní válečná pohotovost jasně viditelná ve větách: „Co bude s dvorskými, přitrhnou-li Němci?“¹⁰⁶ Nebo „Vypravoval hrozné věci o ukrutnosti braniborské“.¹⁰⁷ Idée fixe je přitom vždy to, jak válce nebo boji zabránit, jak společnost stabilizovat: „Tělo bez hlavy je mrtvo. Šlechta je nejmocnější, ta by se nejvíc cizincům vzpírala. Proto pryč s ní. Až bude zničena nebo hrubě slába, pak se již zastrašený lid poddá. Toť smysl těch měšťáků

¹⁰⁴ V. Šklovskij: *Próza (úvahy a rozbor)*. Odeon, Praha 1978.

¹⁰⁵ Viz např. jeho knižní publikace *Lev Nikolajevič Tolstoj a ruské próza: stránky z historie ruské válečné prózy 1812-1917*. Danal, Olomouc 1996. *Literatura a Říjen: revoluce a občanská válka v porevoluční sovětské próze*. Naše vojsko, Praha 1977. *Literatura a válka: Etapy a tendence zobrazení Velké vlastenecké války v sovětské literatuře*. Naše vojsko, Praha 1978. *Stalingradská bitva v literárním zobrazení*. Téma, žánr, styl. Profil, Ostrava 1973, 1975.

¹⁰⁶ Jirásek, s. 15.

¹⁰⁷ Jirásek, s. 15.

německých a Braniborů. A protož, milý Zdislave, víš, co činiti.“¹⁰⁸ Jistě není náhodné, že šlechta je tu jádrem státu a „měšťáci“, tedy buržoazie již tehdy poněmčelých měst, nejsou zmíněni jen mimochodem. Představa klíčové úlohy šlechty ve společnosti a stesk při jejím mizení – a nemusí jít jen o šlechtu národní, tedy českou (viz toto téma u B. Němcové) – jsou v české literatuře 19. století silné, stejně jako idea oživení slovenského zemanstva u Svetozára Hurbana Vajanského, věčně Puškinovy nářky nad nezralostí ruské šlechty a jejím nízkým původem po období tzv. smuty (sám k takovým ostatně patřil). I to může být předmětem seriózních úvah, neboť volní faktor v dějinách není okrajový, stejně jako prosazování určitého řádu spojeného s etickými pravidly. Jak s tím souvisejí deterministická filozoficko-ekonomická učení té doby včetně marxismu by mohlo být objektem zase dalších úvah i na materiálu literatury.

Ona šlechtická pevnost a naplňování řádu jsou viditelné i v drobné ilustrativní próze (spíše jako příloha hodiny dějepisu) *Bitva u Kresčaku* (1903). Maně vzpomenu, jak velký zážitek jsem měl ve věku asi 20 let ve velšském Caernarvonu, kde jsem na známém investiturním hradě následníka anglického trůnu skutečně uviděl „černým princem“ (Edward of Woodstock, 1330-1376, tehdy od roku 1340 Prince of Wales) podle rytířské etikety ukořistěný trofejní erb Jana Lucemburského se známým heslem „Ich dien“, stejně jako to, když jsem v jednom časopise z 90. let 20. století zabývajícím se počítačovými hrami, četl recenzi na jednu z nich, která byla z angličtiny přeložena poněkud tajemně jako „medievální bitva u Crécy“ (tedy: „středověká bitva u Kresčaku“) – to, co bylo každému Čechovi známé, se pro další generace stalo nepochopitelnou šifrou.

Jirásek není ve svých prózách útlocitný pacifista: jeho válka má různé dimenze, které stojí často v rozporu; jinak řečeno, valence války a člověka jsou různé. Zaznívá tu i jistá militaristická hrdost na Čechy spanilých jízd k Baltu, na bratříky v horních Uhrách nebo v bitvě u Varny.

Specifický je Jiráskův popis bitvy, bitky nebo i většího válečného tažení: i příroda je tu dynamická, neboť válka vše mění; na pozadí mrtvol si všimneme i utrpení přírody, které je ovšem v dnešní době mnohonásobně větší.

Válka je jistě zločinem proti lidstvu a člověku, v němž probouzí ty nejhorší vlastnosti, na druhé však obnažuje skutečného člověka na rozdíl od umělého člověka

¹⁰⁸ Jirásek, s. 11.

spoutaného různými pravidly. Člověk je tu především myslící zvíře a konflikt, jenž v něm za války probíhá, svědčí jen o tom, že kýžená proměna, kterou od člověka chtěli Buddha nebo Ježíš, se zatím nerealizovala. V tom je Jirásek znovu bytostným realistou – na rozdíl od Lva Tolstého, studenta orientalistiky v Kazani, utajeného čtenáře Petra Chelčického, jenž nakonec dospívá k pacifistické negaci války jako takové.

Jirásek neuvažoval – na rozdíl od jiných – o válce jako o nezbytném prostředku početní regulace lidstva (ovšem spolu s pandemiemi, možná i uměle šířenými po příkrovném utajení) – spíše jako o prostředku lidského poznání a zmocňování se světa. Válečná tažení byla, jak známo, vždy pramenem informací o cizích zemích. Češi vidali doma Němce, Francouze, Rusy, Švédy, Tatary, sami se s nimi setkávali na jejich územích při vlastních taženích nebo jako žoldnéři v cizích armádách. Vedlejším produktem válečných tažení byla často vyprávění příhod: kupci se špionážními úkoly a vojáci byli tak nositeli proslulé migrace syžetů. Veškeré lidské, tedy i civilní technologie, jsou ostatně vedlejším produktem vojenského průmyslu, jenž slouží válce: zbraňové systémy, počítače, léky; zlí jazykové dokonce tvrdí, že vše podstatné už bylo vynalezeno, jen se to kvůli některým firmám, třeba farmaceutickým, nesmí dát do oběhu a možná i z důvodů bezpečnostních a filozofických, které by ohrožovaly sám lidský rod a vedly k neřešitelným situacím (např. problémem materiální nesmrtnosti se literatura vždy silně zabývala, na bázi nekonečného řetězce „náhradních dílů“ se jí zabývá i současná filozofie a ukazuje se, že je to věc akutní a jen těžce v dnešních poměrech řešitelná).

Například novela *V Pekle* (1879) ukazuje na to, jak válka zamíchá lidskými osudy: válka jako demiurg lidských setkávání, válka jako projev osudových náhod. Válka přináší nejbarvitější příběhy a objímá celý lidský život včetně sexuality: markytánky (stejnomená povídka z roku 1877), osudy mladých Francouzek (*Balada z rokoka*, 1900); válka byla také zdrojem poznání cizích jazyků a cizí mentality (*Husaři*, *Felice Tankredo*, *Tčevská hranice*, *U domácího prahu*); ve válce Jirásek také uviděl náboženské rozdělení národa (problém evangelických emigrantů v pruském vojsku – ten bylo důležitý zejména ve východních Čechách a Jirásek zaujal natolik, že se stal až emblematickým v *Temnu*).

Jirásek ve svých drobnějších prózách ukázal, že určitá militarizace je obrannou vlastností lidské společnosti: také církev byla přirozenou ozbrojenou silou a vojensky organizovaným společenstvím (zejména některé církevní řády, např. řád současného papeže Františka – *Societas Iesu*).

Válka jako násilí spojené s mobilizací nejagresivnějších vlastností člověka současně probouzí i etické vrstvy psychiky, které nepřilíš psychologicky označujeme jako svědomí. Stejnomená Jiráskova povídka z roku 1887 připomíná jednu Čapkovu povídkovou miniaturu – moderní exemplum, a to *Vražedný útok* ze souboru *Povídky z jedné kapsy*, 1929, na niž si vzpomněl i ruský prozaik Vladimir Těndrjakov (1923-1984) ve své dystopii¹⁰⁹ – nikoli náhodou je téma Karla Čapka a Aloise Jiráska ve svých rozporech tak brizantní.

Jirásek se ani jako realista – nebo právě proto – nevyhýbá existenciálním problémům, které válka vyvolává, tedy ani známému trianglu život – láska – smrt (*V Pekle, Felice Tankredo, U domácího prahu* aj.). Ke krajní poloze paraboly Jirásek dospívá ve známé črtě *Mudrcové* (1880), kde proti sobě staví dva nepřátelské vojáky – oba Čechy – a dva filozofy v čele vojsk – Josefa a Friedricha (Bedřicha); zájmy obou malých jsou jiné jen zdánlivě; oním mostem, který se tu staví, je národ. Vojáky spojuje nikoli obecný humanismus, ale jazyk (jak jinak je tomu – a ve zcela jiné poloze – v *Dobřím vojáku Švejkovi!*).

Několik volných, nikoli však libovolných úvah o válce, vojně a vojácích u Jiráska nás přivádí k obecnějším zjištěním. Jestliže Jirásek pokládá za nejpodstatnější kategorii národa vyjádřenou především jazykem, je už zřejmější jeho ambivalentní postoj k válce i např. k habsburské monarchii či Rakousku-Uhersku. Cílem je národní samostatnost, idea budování státu je až druhořadá a vyplývá spíše z aktuální reality: zde byla československá zahraniční akce využívající války a jejích výsledků stejně účelově pragmatická jako Leninova cesta přes Německo do Petrohradu a revoluce v oslabeném Rusku nebo Tisova akce v Berlíně ze 14. března 1939, i když tyto paralely nebudou asi všeobecně sdíleny. Jirásek se stal nejpresnějším vyjadřovatelem evolučního charakteru české národní zkušenosti po krvavé husitské revoluci, husitských válkách a stavovském povstání, které s sebou nesly válečné vzplanutí celého kontinentu: hodnoty pokládané za posvátné jsou ničím tváří v tvář destruktivní síle války (odtud chladný český vztah k náboženství a církvím

¹⁰⁹ Viz o tom přímo či nepřímo naše recenze a studie: *Odpůrce nehybnosti*. Doslov: V. Těndrjakov: Čisté vody Kitéže. Praha 1988, s. 135-142. *Problémovost a problematičnost psychologické prózy* (V. Těndrjakov: *Šesťdesát svečej*, 1980). Světová literatura 1981, č. 4, s. 232-233. *Jedna česko-ruská literární spirála (Dostojevskij - Čapek - Těndrjakov)*. Čs. rusistika 1990, 5, s. 257-265. *Dva poljusa bytija: anglo-amerikanskij empirizm-pragmatizm i „ruskaja tema“ u Karla Čapeka*. In: Związki między literaturami narodów słowiańskich w XIX i XX wieku. Pod redakcją Witolda Kowalczyka. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999, s. 225-233. *Potíže s Karlem Čapkem*. In: Studie z literárněvědné slavistiky. Editor: Ivan Dorovský. Masarykova univerzita, Brno 1999, s. 94-100.

jako institucím, jež byly důležitými podpalovači a podněcovateli válečných konfliktů, jež pustošily Evropu, včetně tzv. Velké války a dílem vinou jejich nečinnosti a někdy i kolaborace s agresivními státy Osy – nelze však pominout ani antifašistickou činnost kněží). I když je válka součástí lidského života, je lépe najít pevné refugium: to Češi – po švédských bojích – chtěli najít v monarchii jako slovansko-neslovanské střeše; taktika malých kroků (posměšně jako „drobečková politika“), praktičnost, nedůvěra k radikalismu a velkým slovům, k romantickým gestům, ale také úporné hájení životního prostoru, byť malého, včetně jazyka, kultury jako surogátu sakrality i sekularity a způsobu života, domov, jehož vstupním emblémem je práh, obranným valem pak tvrz, dům, dvůr, půda, případně agrární pojmy, jako v románové kronice *U nás*¹¹⁰; s tím je spjato i implicitní odmítnutí národního velikášství, nacionalismu až mesianismu, jimiž Češi v minulosti (někdy i ve 20. století) také trpěli, lpění na domácím krbu. Odtud v českém kulturním prostoru faktická neexistence radikální renesance po únavě z husitských válek, zato řadu humanistických učeneckých traktátů, herbářů a kronik, silně redukovaný romantismus (folklór, národní aspekt, absence vzpoury, úcta k řádu inspirovaná klasicismem – viz K. J. Erben¹¹¹) a realismus, jenž vypovídá spíše o citlivosti sentimentalistického typu (Empfindsamkeit) a pochopení než o permanentní kritičnosti („kritický realismus“), oproti devastující, neurotizující francouzské dekadenci a mlhavému symbolismu sociální citění (K. Hlaváček) a všelidské a náboženské vizionářství, oproti chaotickému dadaismu civilistický poetismus, oproti dekonstruuujícímu postmodernismu český „biedermeierovský“, „pohodový“ kvázipostmodernismus (M. Viewegh).¹¹²

Když se nyní vrátíme k naší někdejší zmínce o švédském odmítnutí několika návrhů na udělení Nobelovy ceny za literaturu Aloisi Jiráskovi¹¹³ v návaznosti na knihu J.

¹¹⁰ I s odkazem na moji knižní prvotinu *Ruská románová kronika* (UJEP, Brno 1983) se časoprostorem podle Michaila Bachtina zaujala při analýze Jiráskovy tvorby – leč metodologicky poněkud rozptýleně - Jaroslava Janáčková (viz její monografii Alois Jirásek. Melantrich, Praha 1987).

¹¹¹ V. Jirá: Erben čili Majestát zákona. Jaroslav Podroužek, Praha 1944.

¹¹² Viz naše studie, mimo jiné: Český kvázipostmoderní román: poetizace automatismu a zrození „nového člověka“ (*Případ nevěrné Kláry* Michala Viewegha). In: Retoriki na paměti. Jubileen sborník v čest na 60-godišninata na profesor Ivan Pavlov. Fakultet po slavjanski filologii, katedra po slavjanski literaturi. Redakcionna kolegija: Bojan Bolčev, Valeri Stefanov, Kalina Bachneva, Panajot Karagjozov, Janko Bačvarov. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“, Sofija 2005, s. 498-504. ISBN 954-07-2101-6. *Lekce tvůrčího psaní* a kvázipostmodernistická poetika Michala Viewegha. Stil 4, Beograd 2005, s. 303-313. *Postmodernism and Quasipostmodernism (Michal Viewegh)*. Neohelicon. Acta Comparationis Litterarum Universarum. Akadémiai Kiadó, Springer, 2006, tomus XXXIII, fasciculus 2, December, s. 37-44.

¹¹³ Viz I. Pospíšil: *Alois Jirásek a jeho „světovost“ (Několik čtenářských marginálií)*. In: Sborník Společnosti Aloise Jiráska V. Společnost Aloise Jiráska, Praha 2008, s. 29-41.

Michla¹¹⁴, nelze než potvrdit, že zde byl švédský posuzovatel asi nejvíce zasažen touto střídmostí, střízlivostí a ztlumeností velkých témat a idejí, takže Henryk Sienkiewicz v jeho romanticky stylizovaném a patetickém díle (i když křesťanství je i zde alegorickým výrazem polského národního společenství), jenž i v dětském románu *Pouští a pralesem* (W pustyni i w puszczy, 1912) píše o křesťanech a muslimech tak, že by byl i u nás dnes patrně uvězněn (to by možná dnes čekalo i jeho švédského posuzovatele v jeho vlasti) a v jiných zemích zaručeně usmrčen, připadá mu jako pacifistický humanista. Nobelova cena – ostatně udělovaná všelijak – tu ovšem není důležitá.

Téma války, vojny a vojáků u Jirásků tak transcenduje obyčejný tematický cluster a stává se lakmusovým papírkem širších znaků Jiráskovy tvorby: jednak generující páteří jeho próz provokujících k utváření příběhů hýbajících lidskými osudy a rozšiřujících lidské kognitivní obzory, jednak emblémem existenciálním a – last but not least – „filozofující“ literatury jako reflexe národního společenství; to předpokládalo, že zde zúročil především hromadnou národní zkušenost a jeho postupně se formující strategii sebeuchování. Za ni jsou Češi tradičně kritizováni zvnějšku i zevnitř: ale nutno si uvědomit, že takto se chovali – v důsledku historických zkušeností – i jiní: v 17. století se vášnivý, nemírný Angličan známý ze Shakespearových komedií a tragédií objevuje coby uměřený gentleman; Rus období smuty coby národní a hlavně šlechtické genocidy se výrazněji ohlíží po evropských civilizačních vzorech, samozřejmě, že v 18. – 20. století se toto ohlížení jen zmnožuje. Podobně v Jiráskových náboženských exulantech stavěných před dilema národa a víry (nikoli náhodou Češi viděli Prusy coby nepřátele a unikala jim „filozofičnost“ osvícených pruských králů) a rokokových žertérích, krotkých obrozencích obtěžkaných knihami a v trochu biedemeierovském pojetí studentské vzpoury roku 1848 prosvítají i rysy radikálních husitů nebo urputných náboženských hloubavců: nic, co bylo vloženo do života a literatury, nemusí navždy zmizet – volně tu parafrázuji Michaila Bachtina – vše může prožít ve „velkém čase“ svůj svátek vzkříšení.

Realistické, střízlivé pojetí války jako každodenní činnosti, svérázné „práce“ a jako pramene poznání bylo inspirativní a nosné i v další genezi literární reflexe války ve světové literatuře (zmíněný Jiráskův současník Stephen Crane, Ernest Hemingway a vlastně celá

¹¹⁴ J. B. Michl: *Laureatus laureata. Nositelé Nobelovy ceny za literaturu 1901-1994 a čeští kandidáti*. Arca JiMfa, Třebíč 1995.

„ztracená generace“, sovětská prozaická škola 50. – 60. let 20. století¹¹⁵). Jirásek však nepsal ani anglicky, ani francouzsky, německy nebo rusky.

Za odbornou pomoc se sekundární literaturou děkuji prof. Miloši Zelenkovi.

¹¹⁵ Viz naši dávnou úvahu *Polidštění člověka a smysl literatury*. Universitas, Brno 1977, č. 2, s. 3-8.

Učitel jako modelující faktor literární poetiky a žánrové struktury

V literární vědě se problém tématu řeší vždy ve spojitosti s poetikou nebo poetologií, tj. s morfologií literárního artefaktu. Vždy tu existoval střet dvou principů: tématu/fabule/syžetu (pojmy se zjevně často užívají v různých významech ve spojení s metodologií, na níž každá literárněvědná škola trvá) a poetikou, tedy literárním tvaroslovím. Povaha právě tohoto vztahu je dvojstranná: téma/fabule/syžet ovlivňují a tvarují poetiku artefaktu, na druhé straně konvenční žánrová struktura určuje – svým způsobem a do jisté míry – tvarování fabule/syžetu. Je zjevné, že např. líčení napoleonských válek v Tolstého *Vojně a míru* vyžaduje jinou žánrovou strukturu než deskripce milostné historie nebo přechodné erotické vášně. To je onen patos, jenž rozvíjí V. Šklovskij, když - ovšem až po svém ortodoxně formalistickém období – hovoří o obsažné formě a formativním obsahu. Problém zjevně nespočívá v prioritě formy nebo obsahu v původním konceptu ruských formalistů, ale v dialektických svazcích mezi těmito dvěma póly umělecké tvorby.

Cílem toho stručného příspěvku není však mechanický popis toho, jak se téma učitele nebo učitelů realizuje v literárních dílech, ale naopak analýza toho, jak tlak tématu/fabule/syžetu působí na formu a žánrovou stavbu literatury. Proto téma učitele v literatuře není pouhou sbírkou nebo souborem různých příkladů nebo realizací, ale relativně složitým procesem žánrového formování pod tlakem obsahových složek syžetu. Postava učitele je tudíž nejen uměleckou reflexí reality lidské postavy, ale skrze niternou potencialitu oním skutečným demiurgem literárního tvoření.

Téma učitele může tedy ovlivnit jak tvaroslovnou, tak obsahovou stavbu literárního artefaktu: podobnou metodu jsme použili před několika lety, když jsme psali o fenoménu

šilenství v ruské literatuře 19. a 20. století.¹¹⁶ Enklávní ráz Ruska, jež zachovává evropský středověk proti reformaci a současně kontaktuje novověkou Evropu, manifestuje enklávní ráz ruské kultury spojující jak allochtonní, tak autochtonní podněty. Téma šilenství se objevuje v těchto třech rovinách: 1. Jako destrukce racionality, rozumové a mravní struktury světa pod tlakem existenciálních aspektů, jež vedou k dezintegraci lidských bytostí. 2. Jako společenská a etická substitute, v níž kategorie šilenství může napomoci překonávat jejich sociální bariéry. 3. Jako kompromitující, vnucená sociální role. Například v Puškinových básnických a dramatických dílech vede přítomnost motivů šilenství k různým žánrovým transformacím: od shakespearovského dramatu k existenciálním dramatickým strukturám jako výsledku generické modifikace středověkých exempl. Motivy rozpadu rozumu fungují jako katalyzátor restrukturace původního žánru, jenž se stává jiným, novým žánrovým podložím: lyricko-epická báseň (rusky a nyní i v uzuální české terminologii „poéma“) se stává invertovanou narativní básní historického charakteru, burleskní narativní báseň směřuje k psychologické novele, historická óda se mění v tragédii osobnosti, dramatická exempla v existenciální tragédie.

Téma učitele je determinováno literárními směry, estetikou, kterou tyto směry implikují (romantismus, realismus, modernismus), a jejich generickým podložím: na druhé straně téma samo může vést k specifickým ideologickým a tvaroslovným rovinám: k didaktickým, exemplárním kontemplacím, nostalgickým vzpomínkám na minulost, k idealizaci dětství, k protestu proti normativní historii, proti pasivní roli mužů a žen, k šilenství nebo ke kategorii blázna (blouda) a bláznovství¹¹⁷, ale také k humoru a satíře. Učitel je vypořádán jako podivín, bloud, naivní prostáček, jako někdo, kdo má velmi nízký sociální status, jako ponížovaný služebník městské nebo vesnické society, jako dobrák, jenž sdílí zájmy komunity, v níž žije, a také zájmy svých žáků nebo studentů; může však také naopak představovat odpudivý typ člověka, zrádce, podlézavce, hlupáka nebo primitiva, jenž nechápe ani ty nejjednodušší lidské morální zásady. Obecně řečeno: učitel je často předváděn jako vyvrženec, permanentně ponižovaný společností, jenž je nucen se chovat krajně závisle a jehož morální chování je ovlivňováno tíhnutím k mechanické účtě k společenským a profesním hierarchizacím.

Pokud jde o literární žánry, vede téma učitele často k filozofické kontemplaci, k moralizování a deskriptivní próze, k univerzitnímu románu nebo románu blouda, možná nejhlubší rovině učitelského tématu. Tematická rovina hlavní postavy formuje a formuluje její literární výraz a hledá adekvátní žánrovou strukturu. Summa summarum: téma učitele, jež

¹¹⁶ I. Pospíšil: *Fenomén šilenství v ruské literatuře 19. a 20. století*. Masarykova univerzita, Brno 1995.

¹¹⁷ See D. Hodrová: *Hledání románu. Kapitoly z historie a typologie žánru*. Čs. spisovatel, Praha 1989.

rozhodně není obyčejným seskupením každodenních motivů, ale velmi často něčím zvláštním, mimořádným, výlučným, nenormálním, i když hlavní postava skutečně může představovat odpudivý příklad lidského charakteru. Takříkajíc paradoxně se učitel, který je obvykle pokládán za velmi konformní, loajální až zbabělý typ člověka, odhaluje svou nekonformní, protestní, nelojální stavbu. Proto je jeho faktický impakt na estetickou a žánrovou strukturu literatury mnohem silnější a zvláštnější než jiných postav a hrdinů. Nebo naopak: literatura obecně je pravděpodobně jediným polem, kde by učitel mohl i dnes představovat reálný, konsistentní a silný lidský charakter: ani didaktický nebo příkladný, ani zbabělý nebo odpudivý.

Z historického hlediska je pochopitelné, že vnímání učitele mimo oblast literatury a umění obecně se vyvíjelo vzhledem k jeho společenskému postavení a mravnímu statusu; dosahuje svého vrcholu v epoše osvícenství a hlavně v 19. a 20. století, když je jeho úloha zveličována, což se projevovalo spíše v jeho morálním a etickém než ekonomickém postavení; ve meziválečném Československu se podstatně zlepšila i jeho ekonomická pozice ve spojení s jinými společenskými vrstvami, ale v literatuře stála postava učitele vždy extrémně vysoko a slovo „extrémně“ nebo „extrémní“, tedy „krajní“ má v těchto souvislostech i jiné významy, neboť učitel vždy zaujímal extrémní, krajní pozice jako literární postava přinejmenším v očích čtenářů: příliš moralizující, někdy extrémně loajální až ponížený, jindy zbabělý, zlý, zlomyslný, někdy civilně hrdinský, někdy reflektující a hluboký, ale nikdy prostřední, průměrný, bezbarvý. Snad to byla právě literatura, beletrie, která dala učiteli duchovní vlastnosti, které ve skutečnosti neměl nikdy nebo jen zřídkakdy.

Podívejme se na skupinu modelových literárních děl, v nichž postava učitele září s geniální intenzitou. Vybrali jsme několik prozaických artefaktů z různých národních literatur, které ilustrují vnitřní proměny postavy učitele v literatuře na straně jedné a její úlohu v utváření poetologické a generické struktury literatury na straně druhé.

Povídka Boženy Němcové (1820? - 1862) *Pan učitel* (1860) ukazuje „jejího“ učitele jako skromnou, příjemnou a humánní postavu typického představitele českých lidiček, kteří utvářeli české národní obrození, přinejmenším na venkově mezi chudými sedláky. Její jednoduché, průzračné a oproštěné popisy odhalují sociální strukturu české vesnice 19. století s katolickým farářem, učitelem, sedláky a chudáky s idealizovanou postavou učitele smutného osudu, neromantického chování, spíše sentimentálních nálad a prostého, poučného, instruktivního, náboženského a mírně optimistického (pocházejícího z osvícenské tradice) vidění světa. Němcová ho charakterizuje jako most, po němž se dítě snadno dostane z dětství nad druhý břeh dospělosti s akcentací učitelovy schopnosti umožnit jednoduchou socializaci a

adaptaci na převážně nepřátelský svět. Ve svých líčeních vesnické školy zdůrazňuje autorka sentimentalisticko-preromantický protiuklad městského a vesnického prostředí. Povídka či novela má vzpomínkový ráz: popisuje vývoj vztahu malé dívenky k jejímu vesnickému učiteli od prvních let školní docházky po učitelovu smrt. Incipit povídky ukazuje lidské naděje a chápání úlohy školy v 19. století; současně povídka manifestuje vlastní autorčinu etickou a estetickou koncepcí, preferenci vesnického života, idealizaci prostých lidí a roli společenské elity; bere v úvahu také učitelovu hospodářskou motivaci: „Myslilít' moji rodiče a nemýlili se, že k životnímu vzdělání mi lépe škola vesnická s řádným, svědomitým učitelem než škola městská poslouží. Znalit' bezpochyby, že nejen ve městě, ale sem a tam i v městečku hrává si učitel na pana profesora a dává si taktéž říkat od rodičů i od žáků a v té důmince že se nesníží, jak toho třeba, k žákům svým, ani v mluvení ani v obcování; pracujet' obyčejně napřed se zámožnějšími, a poněvadž, jak desátá a čtvrtá hodina padne, od učení přestává, pro děti nuznějších rodičů času mu nezbyvá; v hodince, v privatě, za něž zvláště má placeno, odhaluje teprv tajnosti všelikera umění, dělá nejdůležitější úkoly, opravuje bedlivěji a mírněji všeliké poklesky dětské. Však nižší městské školy bývají velmi přeplněné a těžko jimi k vyšším, prázdňějším třídám probřednouti.“¹¹⁸

Učitel obecně nemá tudíž dobrou pověst, protože je chudý, má potíže s hygienou a provozuje tělesné tresty: „Vždy mi doma u nás říkávaly děti, že je pan učitel ušňupaný, že má vestu a prsty samý tabák, že nosí pod paží rákosku, a když se rozzlobí, že zaskřípá zuby, že si položí dítě přes koleno a kam řeže tam řeže. Učitel byl pro mne tedy člověk hrozný, ošklivý a bála jsem se ho více než Mikuláše.“¹¹⁹ Její skutečný učitel má naopak zcela jiné vlastnosti: je laskavý, má rád přírodu, má pochopení a je empatický, má sociální citění, miluje knihy, kulturu a vzdělání; často je přirozeným rádcem a mluvčím zájmů lidí: „Byltě pan učitel učiněná dobrota a láska jak k nám, tak i k lidem. - Kdo jaké rady potřeboval, jakou stížnost měl, kdo prosbu jakou neb žádost napsanou míti chtěl, každý jen k panu učiteli, poradil a posloužil každému poctivě, nežádaje odměny.“¹²⁰

Když měl za přítele kněze nebo jiné mocné a vlivné lidi z vesnice, mohl svým bližním pomoci přirozeně více. Příroda, hudba, kultura, knihy představují oblasti, kde – jak se zdálo – je učitel nezastupitelný. Němcová také prezentuje učitelův životní portrét, jeho soukromé problémy a tragický osud jeho rodiny když je náhodou účastna jeho pohřbu. Starosvětský model učitele, který čtenář v povídce *Pan učitel* B. Němcové nachází, je počátkem seriózní

¹¹⁸ B. Němcová: *Pan učitel*. Praha 1958, s. 8.

¹¹⁹ B. Němcová: *Pan učitel*. Praha 1958, s. 12.

¹²⁰ B. Němcová: *Pan učitel*. Praha 1958, s. 29.

české tradice literatury o učitelích: jejím přirozeným a souvisejícím pokračováním je i tzv. univerzitní román. Může se to zdát paradoxní a dokonce směšné, ale model je velmin podobný; učitel, ať už pochází z jakékoli školy, stále plní hlavní úkoly své profese, jen v měnících se společenských situacích, které obnažují důvěrnější a složitější části jeho života vzhledem k jeho složitějšímu společenskému fungování.

Zatímco Němcová utváří portrét učitele s ohledem na dobovou situaci poloviny 19. století, autor historických románů a povídek Zikmund Winter (1846-1912) se ohlíží na život bakaláře ve středočeském městě období renesance v novele *Nezbedný bakalář* (1883). Učitel s univerzitními ideály přímo z Karlova učení, relativní svobodou studentského chování a volnější morálkou je konfrontován s každodenností a napětím v sociálních vztazích, tak vzdálenou ideálům svobodné společnosti: „Do města vjel bakalář na plesnivém valachu napřed, za ním fasuňk se studenty. Primáné a sekundáné jsou nejstarší a nejrozumnější, zpytavě hleděli na obě strany nového svého vukolí; terciáné a ostatní drobotina nepřestali se ani teď, když na ně rakovnická obec seběhla se podívat, trhati se za nosy a štěbetati jako housátka.“¹²¹

Z. Winter – na rozdíl od B. Němcové – je čistokrevný realista, který líčí každodenní detaily včetně bakalářova reálného postoje k životu: dotek smutku a nostalgie proniká únavnými popisy života v malém městě blízko Prahy, zvláště když romanopisec podtrhuje didaktickou, národní a obrozenskou úlohu bakalářovu ve smyslu programu českého národního obrození 19. století: „Když neměl pan bakalář hlavu pitím obtíženu, byl učitelem i správcem školy výborným. Milá byla slova, když se ve škole mezi primány a sekundány, kteříž v jedné síni seděli pohromadě, bakalář rozhovořil se o tom, jak veliké věci předkové naši před celým světem dovozovali.“¹²²

Anton Pavlovič Čechov (1860-1906) – kromě humoristických povídek, světoznámých dramát a jediného románu *Ostrov Sachalin* (1893) - napsal několik delších povídek či novel s nápadně melancholickou a nostalgickou atmosférou. Jednou z nejvýraznějších, i když méně zmiňovaných, je novela *Учитель словесности* (1894, *Profesor literatury*). Syžet je založen na deziluzi stárnoucího profesora, jenž účtuje se životem: „Мартовское солнце светило ярко, и сквозь оконные стекла падали на стол горячие лучи. Было еще только двадцатое число, но уже ездил на колесах, и в саду шумели скворцы. Позже было не то, что сейчас вот войдет Манюся, обнимет одною рукой за шею и скажет, что подали к крыльцу верховых лошадей или шарабан, и спросит, что ей надеть, чтобы не озябнуть [...] Меня окружает пошлость и пошлость. Скучные, ничтожные люди, горшочки со сметаной, кувшины с

¹²¹ Z. Winter: *Nezbedný bakalář (Starobylý obrázek z Rakovnicka)*. Melantrich, Praha 1984, s. 44.

¹²² Z. Winter: *Nezbedný bakalář (Starobylý obrázek z Rakovnicka)*. Melantrich, Praha 1984, s. 64.

молоком, тараканы, глупые женщины...Нет ничего страшнее, оскорбительнее, тоскливее пошлости. Бежать отсюда, бежать сегодня же, иначе я сойду с ума!“¹²³ Touha opustit nudný, stereotypní život nemůže nepřipomenout tolstojovskou filozofii „neprotivení se zlu násilím.“

Hluboký pohled na život prezentuje *The Centaur* (1962, *Kentaur*), román Johna Updikea (1932-2009), v němž se učitel ukazuje jako mytická bytost antického Řecka zmítaná mezi vznešenými ideály a banalitami každodennosti.¹²⁴

Neokázalé hrdinské chování učitele ukazuje Jan Drda¹²⁵ v známé povídce *Vyšší princip* (1945); název se vztahuje k častému výroku profesora latiny působícího na českém gymnáziu během německé nacistické okupace v době tzv. heydrichiády, nacistického teroru, jenž následoval po zabití říšskoněmeckého protektora Reinharda Heydricha v létě 1942. Jestliže chce čtenář chápat tuto povídku o čtyřech stránkách v její pokud možno úplnosti, měl by znát další detaily z území zvaného *Protektorat Böhmen und Mähren* včetně uzavření českých vysokých škol po hromadných demonstracích z podzima 1939, jež oslavovaly výročí vzniku Československé republiky a jichž se zúčastnili hlavně univerzitní studenti. Učitel (česky podle francouzského zvyku „professor“) rozhodně není hrdinskou postavou, spíše naopak; zajímá se jen o latinu a život jeho řecko-římského světa. Ale strašná situace, jež nezvratně postihla jeho třídu, z něho učinila muže, jenž nejen riskoval život, ale současně vyjádřil velkou až bezbřehou důvěru ve studenty, a tak zcela naplnil svůj lidský úděl a občanskou povinnost. Na samém počátku je ukázán víceméně jako směšný podivín, což dokládá i jeho zevnějšek: „V neohrabaných, špatně žehlených šatech venkovského střihu, obličej zdolíčkovatělý obrovskými jizvami po černých neštovicích, a aktovkou věčně zatěžkou klasiky, z nichž citovával dlouhé odstavce opojen krásou textu a zapomínaje na svůj krákoravý hlas, byl pro septimány figurkou

¹²³ А. П. Чехов: *Учитель словесности*, in: А. П. Ч.: В человеке должно быть все прекрасно...Письма, рассказы, пьеса. „Молодая гвардия“, Москва 1980, ss. 197-198.

¹²⁴ Během krátkého pobytu Johna Updikea v Brně v roce 1986 jsem se s ním setkal a s jeho souhlasem udělal s ním krátký rozhovor. Je charakteristické, že znal a chválil moderní ruskou sovětskou prózu (hlavně tzv. vesnickou prózu, zvláště V. Rasputina) a ovšem ruskou klasiku včetně Tolstého, Dostojevského a Čechova). Viz náš článek a rozhovor s Updikem: *John Updike v Brně*. Rovnost 8. 4. 1986, s. 5. Další komentář k témuž viz: *Pozapomenutý rozhovor s Johnem Updikem v Brně*. Salon, Právo, 25. 9. 1997, s. 2.

¹²⁵ Jan Drda (1915-1970) byl spisovatelem dosti složitěho života a ideologické pozice. Stal se slavným už ve 40. letech 20. století v rámci jevu zvaného „protektorátní próza“, literatura charakterizovaná specifickou poetikou vycházející z psychologické introspekce a expresivnějšího stylu (*Městečko na dlani*, 1940; *Živá voda*, 1941; *Putování Petra Sedmilháře*, 1943; jeho povídková sbírka z pražského protinacistického povstání z května 1945 *Němá barikáda*, 1945 - povídka *Vyšší princip* je její součástí – byla jedním z jeho posledních esteticky hodnotných děl).

krajně komickou.“¹²⁶ těmno slovy autr líčí kataruzní ,okamžiky syžetu: „Kolega Vyšší princip se vrátil do třídy za pár minut. Nohy se pod ním chvěly, že sotva došel ke katedře. Zhroutil se na židli, sevřel své obrovské vypouklé čelo kostnatými prsty, a dočista přejinačeným, dětsky naříkavým hlasem tiše bědoval: Neslýchané...Neslýchané! Pak se přece jenom vzmužil, a pohlédnuv do očí své třídy, zkamenělé zlou předtuchou, chraplavě koktal: Vaši...vaši...spolužáci...byli zatčeni... Jaké absurdní – nedorozumění ...moji...moji...žáci...[...] Také já...schvaluji atentát na Heydricha.“¹²⁷

Celá situace je stylizována koncizně, zhuštěně (stejnomený český film z roku 1960 režiséra Jiřího Krejčíka byl příliš dlouhý a proto mnohem méně účinný) a vyžaduje znalost několika typicky českých aluzí spojovaných se zvláštním obdobím nacistické okupace a českými historickými emblémy (tzv. schvalování atentátu na říšského protektora R. Heydricha, vynucený souhlas s popravami politických odpůrců v 50. letech 20. století, tzv. vyrovnání s náboženskou otázkou z roku 1958 a později, nesouhlas se sovětskou okupací v roce 1968 atd.).

Jeden z mála světově známých sovětských kirgizských spisovatelů Čingiz Ajtmatov (1928-2008)¹²⁸ pěstoval především témata tvůrčího člověka, malíře či spisovatele, hlavních postav nebo vypravěčů svých příběhů. Jedna z jeho raných povídek napsaná v obou jazykových verzích (kirgizsky a rusky, později Č. Ajtmatov psal jen rusky, např. magické, mytologické romány *И дольше века длится день*, 1980 – *A věku delší bývá den...*, knižní název *Буранный полустанок* — *Stanice Bouřná; Плаха*, 1986, *Popraviště; Тавро Кассандры*, 1994, *Знамені Кассандры*) je *Первый учитель* (1962, *První učitel*), v níž autor syntetizuje svůj romantismus, lásku k tvorbě, humanitě, přírodě, humánní proměně mezilidských vztahů a manifestuje Říjnovou revoluci v idealizované podobě osvícenské proměny: „Но в том-то и дело, что в те дни люди по темноте своей не придавали значения учебе, а Дюйшена считали в лучшем случае чудаком, который возится с ребятишками от нечего делать. Охота тебе — учи, а нет — разгони всех по домам. Сами они ездили верхом и в переправах не нуждались. А все-таки следовало, конечно, нашему народу призадуматься: ради чего этот молодой

¹²⁶ J. Drda: *Vyšší princip*, in: J. D.: *Němá barikáda*. Čs. spisovatel, Praha 1985, s. 24.

¹²⁷ J. Drda: *Vyšší princip*, in: J. D.: *Němá barikáda*. Čs. spisovatel, Praha 1985, ss. 26, 28.

¹²⁸ Viz R. Porter: *Four Contemporary Russian Writers*. Berg Publishers, Oxford - New York - Munich 1989. Viz naši recenzi: *Čtyři podobizny*. Čs. rusistika 1990, 5, pp. 288-291. Viz také naše pojednání o Ajtmatovovi: *Trnitá cesta k zralému lidství*. Světová literatura 1981, 5. *Touha po románu: Ajtmatovo Popraviště*. Kmen 50, 17.12.1986. *Ajtmatovova cesta k románu: druhý pokus*. Světová literatura 1987, 4, ss. 233-235. Viz také naši knižní publikaci *Spálená křídla. Malý průvodce po české recepci ruské prózy 70. a 80. let 20. století*. Masarykova univerzita, Brno 1998.

парень, который ничем не хуже и не глупее других, ради чего он, терпя трудности и лишения, снося насмешки и оскорбления, учит их детей, да еще с таким необыкновенным упорством, с такой нечеловеческой настойчивостью?¹²⁹

Sepětí hlavní postavy s přírodou a životem prostých vesničanů je tematickou dominantou a pramenem jeho síly, stejně jako vypravěčovu poetické pasáže: „Может быть, это и была первая весна моей юности. Во всяком случае, она казалась мне краше прежних весен. С бугра, где стояла наша школа, открывался глазам прекрасный мир весны. Земля, словно бы раскинув руки, сбегала с гор и неслась, не в силах остановиться, в мерцающие серебряные дали степи, объятые солнцем и легкой, призрачной дымкой. Где-то за тридевять земель голубели талые озерца, где-то за тридевять земель ржали кони, где-то за тридевять земель пролетали в небе журавли, неся на крыльях белые облака. Откуда летели журавли и куда они звали сердце такими томительными, такими трубными голосами?“¹³⁰

V souvislosti se současnou tragickou situací v Kyrgyzstánu a dalších zemích bývalé sovětské Střední Asie se zdá, že Ajtmatov je typickým představitelem přesvědčení, že vzdělávání, kultura a umění jsou hlavní úspěšné nástroje v procesu humanizace lidstva, v němž učitel hraje roli nejdůležitější - což je zase jedna z osvícenských iluzí.

Oproti tomu jedním z nejnegativnějších zobrazení učitele v světové literatuře je novela *Legenda Emöke* (1963) Josefa Škvoreckého (roč. 1924). Román jako produkt liberalizační vlny v Československu 60. let 20. století obsahuje takřka všechny důležité „prokleté otázky“ české a československé historie, jež se dodnes vracejí, včetně vyhnání či odsunu Němců a dílem Maďarů po roce 1945, událostí studené války a její atmosféry - a především typu učitele jako nejodpudivější postavy, jež je protikladem krásné a ušlechtilé maďarské dámy Emöke a jež se není ani schopna naučit pravidla jednoduché společenské hry. Nenávisť k učiteli a opovrhování učitelem je v českém společenském prostředí pevně ukotveno („Kdo neumí, učí“) a představuje odvrácenou stranu lásky B. Němcové k „jejímu“ idealizovanému učiteli ve smyslu osvícenských představ; učitel je tu spíše symbolem nemorální přizpůsobivosti, nekonečné pružnosti, živočišnosti, oportunistu a zbabělého chování. Učitel nevyvolává v českém prostředí nikdy neutrální reakce, spíše vždy reakce zaujaté, dnes většinou pouze negativně („mají prázdniny“, tudíž jejich povolání není ani skutečná práce, kde se bere pouze dovolená – že jde o dezinformaci, každý ví, ale přesto jí rád používá; známý je výrok jedné školní uklízečky: „To dokáže každý, pěkně se oblíct a postavit se před třídu“; mám podezření, že na

¹²⁹ Ч. Айтматов: *Первый учитель*. Москва 1978, р. 32.

¹³⁰ Ч. Айтматов: *Первый учитель*. Москва 1978, р. 41.

vysokých školách úřednictvo mnohde nechápe, proč se zde kromě nich pohybují také učitelé a studenti). Současně protiklad poetické legendy a oportunní, přízemní postavy učitele jako součást „legendy“, vyprávěný příběh a konstruovaný syžet přinášejí nostalgii a únavu ze života a vypravěčské umění jako kreativní aspekt lidské aktivity; patrně není náhoda, že podobné „kreativní“ motivy se spojují jak s negativní, tak s kladnou postavou učitele, jenž jako by tyto motivy a pohledy vyvolával: „Příběh se stává a zapadá a nikdo jej nevypráví. Potom někde žije člověk, odpoledne jsou horká a marná a přijdou vánoce a člověk umírá a na hřbitov přibude nová deska se jménem. Dva, tři, muž, bratr, matka nosí ještě několik roků to světlo, tu legendu v hlavě, a potom také umřou. Pro děti je to už jen starý film, nezaostřená aura rozlité tváře. Vnuci nevědí nic. A ostatní lidé zapomenou. Pro člověka není už ani jméno, ani vzpomínka, ani prázdno. Nic.“¹³¹

Negativní a opovržlivý vztah k učiteli je jen nedostatečně skrývaným rysem současné české společnosti, ačkoliv navenek se tato profese hodnotí jako prestižní. Jedním z výrazných příkladů může být jedna pasáž z memoárů tajemníka bývalého Československého svazu spisovatelů (v 60. letech 20. století) Vlastimila Maršička (1923-2000), který cituje jiného českého spisovatele Františka Flose (1864-1961), profesí školního inspektora, jenž dokonce odmítal vyplácet učitelům diety při jejich nečetných služebních cestách: učitel není přece jen povolání, je to poslání, a proto by si učitelé služební cesty měli platit sami.¹³²

Britský prozaik Graham Swift (born 1949)¹³³ v slavném románu *Waterland* (1983, *Země vod*) prezentuje postavu učitele dějepisu, který se bouří proti tradiční koncepci historie jako proces, jenž utvářejí jen velcí mužové a velké ženy: „What is a history teacher? He's someone who teaches mistakes. While others say ‚Here's how to do it‘, he says ‚And here's what goes wrong.‘ While others tell you ‚This is the way, this is the path‘, he says ‚And here are a few bungles, botches, blunders and fiascos...‘ It does not work out; it's human to err...“¹³⁴. Začíná tedy učit zcela jiné dějiny, a to dějiny malých lidí, nikoli shora, ale zdola, a dochází k realistickému, spíše skeptickému názoru na vývoj světa (O výstavbě impéria): „Once upon a time people believed in the end of the world. Look in the old books: see how many times and on how many pretexts the end of the world has been prophesied and foreseen, calculated and

¹³¹ J. Škvorecký: *Legenda Emöke*. Čs. spisovatel, Praha 1963, s. 7.

¹³² Viz V. Maršiček: *Nezval, Seifert a ti druzí... Necenzurovaný slovník českých spisovatelů*. HOST, Brno 1999. Viz také naši recenzi Noblesa, upřímnost, kouzlo nechtěného a sami proti sobě. KAM-příloha 2000, 2 (únor), s. VI-VII.

¹³³ Viz jeho romány *The Sweet-Shop Owner* (1980), *Shuttlecock* (1982), *Waterland* (1983), *Out of This World* (1988), *Ever After* (1992), *Last Order* (1996), *The Light of Day* (2003), *Tomorrow* (2007), *Making an Elephant: Writing from Within* (2009).

¹³⁴ G. Swift: *Waterland*. Pan Books Ltd., The Picador Edition, London 1981, s. 203.

imagined. But that, of course, was superstition. The world grew up. It didn't end. People threw off superstition as they threw off their parents. They said, 'Don't believe that old mumbo-jumbo. You can change the world, you can make it better. The heavens won't fall.' It was true. For a little while – it didn't start so long ago, only a few generations ago – the world went through its revolutionary, progressive phase; and the world believed it would never end, it would go on getting better. But then the end of the world came back again, not as an idea or a belief but as something the world had manufactured for itself all the time it was growing up. Which only goes to show that if the end of the world didn't exist it would be necessary to invent it. There's this thing called progress. But it doesn't progress. It doesn't go anywhere. Because as progress progresses the world can slip away. It's progress if you can stop the world slipping away. My humble model for progress is the reclamation of land. Which is repeatedly, never-endingly retrieving what is lost. A dogged and vigilant business. A dull yet valuable business. A hard, inglorious business. But you shouldn't go mistaking the reclamation of land for the building of empires.¹³⁵

Učitel ve Swiftově pojetí se tak stal vizionářem a prorokem nového přístupu k lidským dějinám a víceméně k jádru lidské existence a to je patrně nejfilozofičtější rovina, jíž tato tematika dosáhla.

Literatura má ráda lidské postavy, jež mají zvláštní profesi a mohou se stát symboly, emblémy lidských osudů obecně. Kromě vojáků, národních hrdinů, politických vůdců, lékařů, advokátů atd., mají tu významnou úlohu také učitelé. I když jejich společenská a mocenská role stále slábne, v literatuře je dost argumentů, proč tomu tak je.

¹³⁵

G. Swift: *Waterland*. Pan Books Ltd., The Picador Edition, London 1981, s. 291.

Problém kompaktního výkladu: světová literatura pro slavisty / srovnávací studium slovanských literatur a česká komparatistická tradice

Tato úvaha je psána i v souvislosti s novým vydáním Wollmanovy *Slovesnosti Slovanů*, na němž jsem se jako koeditor podílel s prof. Milošem Zelenkou a dalšími spolupracovníky.¹³⁶ Přitom jsme inovovali naši úvodní stať k německému překladu a vydání díla a zdůraznili ještě více nosné metodologické momenty a také co nejrůznorodější souvislosti. Znovu jsem si – i nad stránkami svých vlastních poznámek, jež jsem k německému vydání napsal jako koeditor (druhým byl prof. Reinhard Ibler)¹³⁷ – uvědomil výjimečnost tohoto díla. A také to, že dosud vlastně neexistují moderní, nové dějiny slovanských literatur, které by rozsáhlý materiál scelily hlubinně, z odstupu, nadhledu i podhledu tak, jak to ve své době učinil tento významný vědec a zejména slavista evropského a světového jména Pavel Josef Šafařík (1795–1861). Snad jen dílo Jana Máchala¹³⁸ *Slovanské literatury I-III* (1922–1929) a právě *Slovesnost Slovanů* (původní vyd. 1928) Franka Wollmana¹³⁹, by mu mohly konkurovat co do aktuálnosti materiálu a originality vidění. Mám ovšem na mysli *Die Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, text psaný německy, které jsem měl v poslední době k

¹³⁶ Frank Wollman: *Slovesnost Slovanů*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Česká asociace slavistů ve spolupráci s Ústavem slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Středoevropským centrem slovanských studií a Slavistickou společností Franka Wollmana. Red.: Eva Niklesová, redakční spolupráce: Natália Čuveleva. 2. vyd. (1. vyd. 1928). TRIBUN EU, Brno 2012. *Střední Evropa jako křižovatka metodologií: Slovesnost Slovanů Franka Wollmana – tradice a souvislosti (Nad druhým českým vydáním)*. Spoluautor: Miloš Zelenka. In: Frank Wollman: *Slovesnost Slovanů*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Česká asociace slavistů ve spolupráci s Ústavem slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Středoevropským centrem slovanských studií a Slavistickou společností Franka Wollmana. Red.: Eva Niklesová, redakční spolupráce: Natália Čuveleva. 2. vyd. (1. vyd. 1928). TRIBUN EU, Brno 2012, s. 23-68.

¹³⁷ I. Pospíšil: *Sieben Bemerkungen zu Frank Wollmans Slovesnost Slovanů*. In: Frank Wollman: *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003, s. 355-362 (aus dem Tschechischen übersetzt von Reinhard Ibler).

¹³⁸ Narodil se v Nových Dvorech, dnes osadě obce Skrýchov u Opařan, okr. Tábor, profesor srovnávacích dějin slovanských literatur, filolog, literární historik a překladatel ze slovanských jazyků, zemřel 3. 11. 1939 v Praze. Roku 1894 se habilitoval prací *O bohatýrském epose slovanském*. Roku 1908 byl jmenován mimořádným a tři roky nato řádným profesorem. Ve školním roce 1917–18 zastával funkci děkana filozofické fakulty. Dílo: *Nákres slovanského bájesloví* (1891), *Bájesloví slovanské* (1907) *Staročeské skladby dramatické původu liturgického* (1908), *O českém románu novodobém* (1902), *Dějiny českého dramatu* (1917), *Slovanské literatury* (1922–1929).

¹³⁹ Viz německý překlad: Frank Wollman: *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003.

dispozici také v překrásné edici Jana Petra.¹⁴⁰ Důležitý je ovšem také slovenský překlad a edice *Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých nárečí* z roku 1963.¹⁴¹ Nemluvě o tom, že nejnovější *Dějiny polské literatury* Karla Krejčího jsou z roku 1953¹⁴², že nejnovější kniha o ruské literární klasice je z roku 1977¹⁴³, prostě nám ve slavistice (nemyslím, že jen v ní) chybějí základní kompendia. Je to dáno většinou tím, že se nikomu nechce příliš sloužit jiným, každý chce jen individuálně vyniknout. Tomuto účelu slouží nejlépe vlastní knihy a studie, ideálně v databázi SCOPUS nebo WoS, jak to z neznámých důvodů požaduje příslušná vládní komise, jež se do těchto databází zamilovala, byť jsou desítky jiných stejně důležitých – jde jen o to, pro jakou vědní oblast. Například psaní recenzí, komentářů či glos k jiným dílům a didaktických kompendií včetně e-learningu leží stranou. Prokázaly to i některé diplomové práce z oblasti ruské filologie obhajované přímo v roce 2012, kdy se zjevně ukázalo, jak je práce na této lísce děravá, kolik má bílých míst. V tom je slavistika ovšem daleko za konjunkturní anglistikou, amerikanistikou i germanistikou.¹⁴⁴

Vraťme se však ad fontes a začněme ab ovo u P. J. Šafaříka či, jak píšou Slováci, Šafárika. Stačí se jen podívat, kteří badatelé se Šafaříkovým dílem zabývali: jeho jméno silně zaznělo ve zvěčnělém českém svazku z pohnutého roku 1939 *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, ale psali o něm také Jiří Horák, Konstantin Jireček, Milan Kudělka, Karol Rosenbaum, Miroslav Kvapil, anglický bohemista a slovakista Robert Pynsent, Imrich Sedlák, František Všetíčka, samozřejmě již zmínění Frank Wollman a Jan Petr, v poslední době velmi výrazně Ján Koška.¹⁴⁵ Narodil se 13. května 1795 v Kobeliarově v rodině evangelického faráře, zemřel 26. června 1861 v Praze. Kromě domácího vzdělání od otce to bylo německo-maďarské

¹⁴⁰ Pavel Jozef Šafařík: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Prof. Dr. Jan Petr, CSc., Prag. VEB Domowina-Verlag, Bautzen 1983. Nach einem Exemplar der Sächsischen Landesbibliothek Dresden, das uns freundlicherweise für den Neudruck zur Verfügung gestellt wurde. Das Vorwort wurde aus dem Tschechischen übersetzt von Paul Völkel. Viz naše pojednání: *Pavel Josef Šafařík jako slavista*. Universitas Šafarikiana, Košice 2004/2005, roč. XXXIV., dvojčíslo 7-8, s. 3-4.

¹⁴¹ Pavel Jozef Šafařík: *Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých nárečí*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1963. Vedecký redaktor Karol Rosenbaum, recenzenti Andrej Mráz, Oldřich Králík. Z nemeckého originálu *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Budín 1826, preložili, edične pripravili a poznámky napísali Valéria Betáková a Rudolf Beták. Úvodnú štúdiu napísal Karol Rosenbaum.

¹⁴² K. Krejčí: *Dějiny polské literatury*. Československý spisovatel, Praha 1953.

¹⁴³ R. Parolek - J. Honzík: *Ruská klasická literatura (1789-1917)*. Svoboda, Praha 1977, 630 s.

¹⁴⁴ Dobrým příkladem „filozofického“ pojetí literární historie jsou například dvoudílné *Dějiny anglické literatury* (Academia, Praha 1988).

¹⁴⁵ J. Koška: *Recepcia ako tvorba. Slovensko-bulharské literárne vzťahy (1826-1989)*. Veda, Ústav svetovej literatury SAV, Bratislava 2003. Viz naši recenzi: *Recepce je kreaace* [Ján Koška: *Recepcia ako tvorba. Slovensko-bulharské literárne vzťahy (1826-1989)*. Veda, Ústav svetovej literatury SAV, Bratislava 2003, 190 s.]. Alternativa Plus, roč. VIII., 2004, č. 1-2, s. 127-130.

gymnázium v Rožňavě a Dobšíně a pak v letech 1810-1815 evangelické lyceum v Kežmarku, kde také vytvořil svou prvotinu *Tatranská múza s lýrou slovanskou* (1814). Odtud pak evangeličtí studenti odcházeli na univerzitu do Jeny. Zde Šafárik studoval jazykozpyt, filozofii, estetiku a zde se také stal doktorem filozofie. Léta pobytu v Jeně nazýval „excilium corporis, paradisus animae“, tedy vyhnanství těla a ráj duše. Po krátké epizodě vychovatelství v Bratislavě a Budě u rodiny Kašpara z Kubína se seznamuje s Františkem Palackým a vydávají spolu proslulou obranu české časomíry čili metrického verše v díle *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie*. Od podzimu 1819 je Šafárik profesorem a pak i ředitelem pravoslavného gymnázia v Novém Sadě v Srbsku. Ve 20. letech 19. století tu vydává časopis *Srbski letopis* a je u zřízení Matice srbské. Zde také píše již zmíněnou proslulou knihu *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826), zakládající dílo srovnávací slovanské literární komparatistiky, z něhož – zdá se – vydatně čerpal Adam Mickiewicz ve svých přednáškách na Collège de France, které jsou podle našeho soudu ne zcela po právu pokládány za počátky slovanské komparatistiky. Freiburský profesor a český slavista Antonín Měšťan (zemřel 2004) prokázal Šafaříkovu prioritu – jeho handicapem byla němčina, již bylo dílo napsáno – ta byla omezena na střední Evropu, zatímco Mickiewiczova francouzština mu otevřela cestu do celého tehdejšího vědeckého světa. Toto dílo bylo však jen počátkem Šafaříka-slavisty, i když na něm vlastně pracoval po celý život a přepracovával je: posmrtně vyšla část *Geschichte der südslawischen Literatur* (1864). Ze Srbska však nakonec – jak známo – odešel, a to v podstatě kvůli své náboženské denominaci, neboť jeho místo ředitele na pravoslavném gymnáziu zaujal pravoslavný. Nepřijal pak místo v Bratislavě a když Palacký připravil pro něho v Praze alespoň ty základní životní podmínky, odchází tam: v letech 1834-35 je redaktorem *Světozoru*, pak deset let (1837-1847) cenzorem beletrie, redaktorem *Časopisu Českého muzea* (1837-1843) a kustodem v univerzitní knihovně. V roce 1837 dopisuje své stěžejní dílo *Slovanské starožitnosti*, paleoslavistice věnoval dílo *Památky dřevního písemnictví u Jihoslovanů* (1851), *Památky hlaholského písemnictví* (1853), spis o časové následnosti hlaholice a cyrilice, kde polemizuje s Josefem Dobrovským, *Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus* (1858) a bohemistické dílo *Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache*, které vydal roku 1840 spolu s Františkem Palackým. Podstatné byly také Šafaříkovy slovanské styky, mimo jiné s Michaiilem Pogodinem, Waclawem Macejowským a Václavem Hankou, známé jsou jejich styky v Mariánských Lázních a seznámení s Nikolajem Vasiljevičem Gogolem, který sem přijíždí roku 1839 jako známý povídkář a dramatik, jenž pracuje na *Mrtvých duších*. Nepochybně Šafaříkovou zásluhou se Pogodin začal učit česky.

Jeho již zmíněné klíčové komparatistické dílo, jímž se stal zakladatelem tradice srovnávací slovanské literární vědy, je na titulní straně uvedeno jménem *Paul Joseph Schaffarik, doctor der Philosophie, professor am Gymnasium in Neusatz, der Philologischen Gesellschaft in Jena Mitglied* – vydáno bylo jako součást císařsko-královských spisů.

Základním pojetím, jímž v *Dějinách slovanské řeči a literatury* Šafařík pokračuje v koncepci Josefa Dobrovského, je areálový pohled, tj. komplexně územní pojetí slovanské filologie. V úvodu (Einleitung) najdeme prostorově ukotvený výklad o původu Slovanů (Abstammung, Wohnsitze u. Thaten der alten Slawen, Religion und Sitten, Cultur u. Sprache der alten Slawen, Slawischer Volksstamm im dritten Jahrzehnt des XIX Jahrhundert. Character und Cultur der Slawen im Allgemeinen, Schicksale und Zustand der slawischen Literatur im Allgemeinen. Uebersicht einiger Beförderungsmittel der Literatur unter den Slawen). Je to především obecné pojetí Slovanů a slavistiky, kulturně historický půdorys, který determinuje další výklad.

První díl (Erster Theil) logicky začíná kapitolou Südöstliche Slawen: bere tedy Šafařík jižní Slovany mluvící jazykem, který se stal základem prvního slovanského spisovného jazyka – staroslověnštiny –, a východní Slovany, kteří tento jazyk, především v podobě ruštiny převzali do systému psané i mluvené řeči jako syntézu východoslovanského a jihoslovanského jazyka. Má to svou logiku. Jestliže první kapitola je věnována staroslověnštině a její literatuře, hned druhý pododdíl se týká ruské řeči a literatury. Pod pojmem ruský (což původně bylo ugrofinské označení vikingů, varjagů, Normanů či Skandinávců obecně) rozumí Šafařík Velkorusy, Malorusy (Ukrajince) a Bělorusy a jazykově mluví o „russische oder grossrussische, kleinrussische a weissrussische Mundart“. Literaturu vidí jako kompaktní a není divu, že jeho líčení staršího vývojového období je dosti chudé, když si uvědomíme, že vše vlastně bylo objeveno a interpretováno až v průběhu 19. století a skloubeno v jeden umělecký celek až v století následujícím (vše vlastně začíná Petrem Velikým a končí Karamzinem a literaturou za vlády Alexandra I.). Pak následuje pojednání o jazyce a literatuře Slovano- či Slavosrbů řeckého ritu (obřadu), pak totéž u katolických Slavosrbů (Dalmatinců, Bosňanů, Slavonců) a Chorvatů, další oddíl pak u Windů čili dnešních Slovinců. Druhý díl (zweiter Theil) je věnován severozápadním Slovanům, (nordwestliche Slawen), tedy Čechům, Slovákům, Polákům a Lužickým Srbům z obou Lužic (Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur, Geschichte der Sprache und Literatur der Slowaken, Geschichte der polnischen Sprache und Literatur a Geschichte der Sprache und Literatur der Sorben oder Wenden in den Lausitzen).

Zajímavé jsou proporce a význam, který je jednotlivým „slovanským nářečím“ připisován: zcela zřetelně je dominantní ruská a česká literatura; to má v první třetině 19. století

ještě svou logiku, definitivně se to mění v 19. století ve prospěch polské literatury: tradice české literatury přece jen sahají až do období románského a vrcholu dosahují v gotice Smilovy školy: ani česká renesanční a hlavně humanistická literatura není zanedbatelná, zejména ve spojení s významem Prahy jako královského a císařského sídla celoevropského významu (Karel IV., husitské války, Jiří z Poděbrad, Jagellovci, Rudolf II.).

Ještě si je nutno uvědomit, jak Šafařík užívá jednotlivé pojmy, resp. termíny: českou literaturu nazývá „böhmische Literatur“, což je označení především zemské a znamená prostě literaturu psanou v zemích Koruny české, spíše však jen v Čechách, i když myslí zjevně především literaturu psanou skutečně česky, tedy slovanským jazykem. Podobně píše nikoli o slovenské literatuře, ale o řeči a literatuře Slováků, což má také podobný nadjazykový ráz: uvědomme si, že kromě slovanského jazyka tu byla především latina a později – jako v zemích Koruny české – němčina a ještě mnohem později (de facto výrazněji od 18. století) v horních Uhrách, tedy na dnešním území slovenském, maďarština. Pojem „böhmisch“ je však poněkud sporný: jelikož slovo „tschechisch“ je poměrně nové a začalo se užívat via facti až po roce 1918, bylo slovo „böhmisch“ užíváno skutečně pro češtinu jako západoslovanský jazyk (angl. Bohemian; franc. jsou od 10. století „les Bohemians“ cikáni, tedy dnešní Romové – zjevně podle země, ze které do Francie přicházeli). Nejde zdaleka o hru se slovy: ta jsou klíčová pro pochopení významů dnes zastřených nebo znejasněných.

Jasnější pohled poskytne Šafaříkovo rozdělení jazyků, tedy „nářečí“ (Mundarten): na počátku stojí staroslověnština jako v podstatě umělý nebo uměle dotvořený jazyk založený na bázi jihoslovanské, resp. egejsko-makedonské či egejsko-bulharské – na rozdíl od obou dnešních moderních jazyků jde však o jazyk syntetický, nikoli analytický. Pak následuje ruština sestávající se z velkoruštiny, maloruštiny a běloruštiny, pak srbština, kam patří bulharština, sama srbština, dalmatština a bosenština, pak chorvatština a nakonec slovinština (slovenisch) neboli vindština (windisch). To vše jsou jazyky jihovýchodní. Ze severozápadních to jsou čeština skládající se z češtiny a moravštiny (není to omyl, neboť k připojení moravského národa moravského jazyka k českému národu a českému jazyku došlo pod tlakem národního obrození a česko-německého nacionalismu teprve v průběhu 19. století – změnu fixují *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* – v nových vydáních se jména zemí vynechávají – důvod raději neznám – Šafaříkova přítele a podporovatele, rodem Moravana Františka Palackého), slovenština, srbština (sorbisch) v Lužici horní a srbština v Lužici dolní (u Šafaříka Ober Lausitz, Nieder Lausitz), starém to území Českého státu, polština sestávající se z velkopolštiny, malopolštiny, slezštiny a dalších nářečí. To je dělení víceméně odpovídající stavu z počátku 19. století: je tu ještě mnoho přechodových jazykových, kulturních a mentálních pásem, kontury

dnešních slovanských jazyků, resp. slovanských jazyků národních států nejsou zdaleka tak ostré. Jako příklad může sloužit fakt, že Češi a Slováci v podstatě do 30. let 19. století a někdy i déle nepotřebovali pro čtení polské literatury žádné překlady a také se mnoho nepřekládalo, četlo se v originále asi tak, jak dnešní Slovák čte česky nebo Čech slovensky. V podstatě průměrně vzdělaný Čech či Slovák ostatně v té době četl s porozuměním ve všech slovanských jazycích.

Již v tomto zakládajícím díle, jež se stalo modelem i pro uvedená díla pozdější, je zřejmý problém, a to výkladová komplexnost (u něho ztížená ještě filologickým, tj. i jazykovědným pojetím díla) slovanských literatur. Lze říci, že až Wollmanova *Slovesnost Slovanů*, dílo vzniklé v podstatě „na koleně“ a za velkého spěchu, aby svým Bratislavanům, kteří mu už začali rozumět, i svým Brňanům, kteří teprve porozumět měli, když odtud roku 1928 odešel do Prahy Jiří Horák, stavělo na tomto kompaktním výkladu.

Frank Wollman v *Slovesnosti Slovanů* sleduje, jak se „slovanský duch“ odráží v světové literatuře a jejích rozmanitých podobách, přičemž se opírá o tehdy relativně nové tendence duchovědné, intuitivistické, ale také imanentní (jeho pojetí vychází ještě hodně z tematologie, neboť je pro didaktické účely praktičtější, ale překonává ji „eidologií“). Představa slovanských literatur jako kompaktního celku je Wollmanovi relevantní, jestliže se podobné nebo shodné poetologické struktury vyskytují v slovanských literaturách a jinde nikoliv. To ho pak vedlo k názoru o irelevantnosti dělení slovanského celku na Západ a Východ podle církevního schizmatu: právě folklor je mu v tom argumentem nejsilnějším.

Jak vyplývá za samotného textu knížky a z úvodní studie, je Wollmanova *Slovesnost Slovanů* dílem v jistém smyslu výjimečným nejen dobově, ale také všeobecně, tedy i pro dnešní dobu a dnešní slavistiku.¹⁴⁶ Slovanský znak či slavismus, tedy i kvalita slovanských literatur, není chápán jen jako vlastnost delimitační, ale především scelovací, integrující a dokonce přesahující, transcendující. Slovanské literatury jsou viděny jako celek, ale současně jako difference, rozpolcenost, pluralita, semenišťe a kadlub vlivů a průniků, jako vnitřně rozrůzněná, a přece celistvá entita (eidos). Slovanské literatury reflektují nejen etnicitu Slovanů a jejich historický vývoj, ale také a především prostorově administrativní kategorie, například střední

¹⁴⁶ Vycházíme zde z textace původní krátké české studie *Sedmero poznámek k Wollmanově Slovesnosti Slovanů*, která je v německé verzi součástí edice Die Literatur der Slawen. Viz *Sieben Bemerkungen zu Frank Wollmans Slovesnost Slovanů*. In: Frank Wollman: Die Literatur der Slawen. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003. s. 355-362 (aus dem Tschechischen übersetzt von Reinhard Ibler).

Evropu, Balkán, východní Evropu a v přesahu i Asii. Tyto kontexty bere Wollman masivně v úvahu, kdykoli je to možné a funkční: ukazuje slovanský svět jako vždy otevřený ostatní Evropě (italská kultura v Dalmácii, germánské působení na západní Slované, Rusko a Evropa apod.). Wollmanovou metodou je vidění jevů ve vzájemných souvislostech a propojeních, nikoli izolovaně: to autor nejen deklaruje, ale také v praxi realizuje. Například takto několika tahy načrtl problematiku středověkou, renesanční, humanistickou, reformační a rekatolizační.

Základní Wollmanovou tezí je to, že slovanské literatury vznikaly na evropských kulturních křižovatkách jako produkt mediteránního kulturního typu: právě zde Wollman anticipoval podobné snahy Dionýze Ďurišina a italských komparatistů.¹⁴⁷ Nehledě na složité historické osudy jednotlivých slovanských pospolitostí (tatarský vpád u východních Slovanů, turecké války u jižních, germanizační tlak u západních) vidí Wollman kontinuitu slovanskou a evropskou, neboť nebylo možno zabránit průniku a proudění literárních látek: navíc se Slované neuzavírali ani prouděním východním (Byzanc a Asie). Z tohoto hlediska mohl Wollman konstatovat, že „slovanské literatury byly bohatší než literární průměr západoevropský o vlastní hodnoty“¹⁴⁸, že sdílely stejné nebo podobné hodnoty, takže „na literární mapě Evropy slovanské oblasti byly by zakresleny asi týmiž anthropologickými barvami a týmiž zónami historických epoch a myšlenkových proudů; jen snad by byl rozdíl v stupni barev a v síle pruhů. Ale kromě toho přistupovaly by mezislovanské odstíny barevné a daleko složitější síť vlivů mezislovanských, zvláště v oboru látkovědy a také v typologii. Toto mezislovanské plus není způsobeno jen dědictvím byzantské kultury a orthodoxií, není jen podmíněno více méně organickým zasahováním západoevropských vlivů, leč též jejich přijetím, výběrem a způsobem zpracování.“¹⁴⁹

Z dnešního hlediska je pozoruhodné, jak přirozeně a nenásilně včlenil Wollman do svého výkladu korpus české literatury, kterou chápe jako přirozenou součást slovanského světa se všemi rysy západního, latinského a katolicko-protestantského kulturního vlivu. S tím také úzce souvisí Wollmanův narativní přístup spočívající na bohatém, metaforickém jazyku a košaté, chtělo by se říci barokně sklenuté větě. *Slovesnost Slovanů* je umně vyprávěný příběh vycházející v podstatě z cestopisné, putovatelské literatury pojednávající o tom, jak se nějaký jev střetá s jiným, jak s ním vytváří nový celek, jak působí, jak literatura a její tvar vyrůstají ze vzájemné genetické spojitosti, že izolace a tzv. čistota de facto neexistují, že vše má své

¹⁴⁷ *Il Mediterraneo. Una rete interletteraria. La Méditerranée. Un réseau interlittéraire. Stredomorie. Medziliterárna sieť.* A cura di Dionýz Ďurišín e Armando Gnisci. Roma 2000.

¹⁴⁸ Wollman, F.: *cit. dílo*, s. 234.

¹⁴⁹ Wollman, F.: *cit. dílo*, s. 233-234.

hlubinné i povrchové souvislosti, a to zjevné i skryté, že literatura je reflexí individua i národní pospolitosti. Esejističnost, uměleckost svého příběhu zdůrazňuje Wollman výběrem funkčních archaismů, které dodávají jeho dílu jakoby historickou dimenzi. Současně je však Wollmanův jazyk také moderní nebo ještě přesněji modernistický v užívání internacionalismů a vůbec evropeismů jako prostředků terminologických a také esteticky ozvláštňovacích. Homologie forem projevuje se tedy v tomto díle nejen v prolínání popisovaných literárních jevů, ale přímo v slovesné struktuře narace budované na prostupování archaizovaného a modernizovaného lexika. Estetika a umělecký tvar znamenají také jistý díl vcítění: v tom byl Wollman skutečným představitelem své generace, která vyrůstala z pozitivistických, kulturně historických kořenů, ale současně se již sytila podněty duchovnědy, psychologie a strukturní morfologie.

Na rozdíl od jiných autorů věnuje F. Wollman maximální pozornost dramatické tvorbě, která podle něho nejvýrazněji ztělesňuje duchovní život slovanských národů. Vyzvedává dramatické vrcholy z rámce literatury jako takové. Všímá si dramatických prvků i ve starším vývojovém období, později v období reformačně humanistickém, zejména však za romantismu a moderny: ukazuje, jak se kvalitativní vrcholy dramatu přelévají z jedné slovanské literatury do druhé.¹⁵⁰

Jádra Wollmanova výkladu jsou v zásadě dvě: ústní epika a lyrika a romantismus a ta jsou, jak patrně, navíc geneticky spojena. Zde sleduje základní obsahový a tvarový znak jihoslovanské a východoslovanské epiky a lyriky a západoslovanské lyriky, v níž hledá zrcadlení vztahu člověka a skutečnosti. Romantismus z orální slovesnosti vychází; Wollman přesně postřehl, že romantismus, není jen – jako v ostatní Evropě – historicky vymezeným prouděním, ale že v podstatě zaplavuje celé 19. století: navazuje na lidovou slovesnost a napojuje se přímo jako spodní proud skrze tendenční realismus nebo i mimo něj na neoromantismus a modernu („*Má-li ruská romantika asi západoevropské trvání, ostatní slovanská romantika sahá až na samý práh tzv. moderny.*“¹⁵¹).

Ukázali jsme na příkladech dvou od sebe dosti časově vzdálených děl na klíčovost kompaktního výkladu slovanských literatur, která mají ovšem nejen obecně metodologický, ale

¹⁵⁰ Wollman, F.: *Dramatika slovanského Jihu*. Praha 1930 (Syntéza předtím vydaných spisů *Srbochorvatské drama. Přehled vývoje do války* (Bratislava 1924), *Slovinské drama* (Bratislava 1925) a *Bulharské drama* (Bratislava 1928). Novým, volným pokračováním je monografie I. Dorovského *Dramatické umění jižních Slovanů*. I. část (1918-1941), Brno 1995. Srov. také slovinský překlad Slovinšského dramatu pod názvem *Slovenska dramatika*. Ed. Andrijan Lah, Ljubljana 2004. Srov. naši recenzi in: *Slavia Occidentalis*, t. 61 (2004), Poznaň 2004, s. 195-196. Editor se tu vyjádřil v tom smyslu, že F. Wollman objevil Slovincům jejich vlastní drama a jeho dějiny v situaci, kdy je oni sami ještě literárněhistoricky nerefletovali.

¹⁵¹ Wollman, F.: cit. dílo, s. 129.

i didaktický význam. Platí však nejen pro slovanské literatury, ale například i pro literaturu světovou. I tu je zvykem výklad orientovat podle jednotlivých národních literatur nebo areálů aditivním způsobem (D. Ďurišin), i když se tu kompaktní pojetí nabízí mnohem silněji. Vidíme, že

F. Wollman v *Slovesnosti Slovanů* došel k této celistvé periodizaci slovanských literatur, opíraje se o pojetí nepřetržitého slovanského kontinua, jehož pojítkem jsou slavismy vyskakující často v nečekaných kulturních epochách, jako byla renesance a humanismus, baroko nebo romantismus či moderna, jež byly zdánlivě jen kosmopolitní. To Wollmana utvrzovalo v tom, že slovanské literatury vstupují se všemi svými specifiky do literatury světové právě svou schopností propojovat a scelovat, aniž by se zříkaly své vnitřní rozmanitosti, heterogenity. Jeho dělení je známé: *Stopy mytické tvorby, Církevně slovanská vzdělanost a feudálně-národní písemnictví západoslovanské, Reformace, humanismus, katolizace, baroko, Ústní epika a lyrika, Obrodná hnutí za osvícenství, Romantické obrození, Tendenční realismus, Romantická syntéza a kosmopolitismus, Moderna*.

Na tom je nejpozoruhodnější nejen kapitola o mýtu, ale především spojení zdánlivě protikladných celků (západoslovanské písemnictví a církevněslovanská vzdělanost, reformace a baroko) a složitě viděné 19. století jako prolínání romantismu a realismu, přičemž zralý realismus je nasycen romantismem, a anticipuje tak modernu.

V předmětu *Srovnávací studium slovanských literatur* chybí někdo, kdo by byl schopen obepnout celý tento okruh. V minulosti byl takovým člověkem Ivan Dorovský, později se tento předmět všelijak reformoval, zejména proto, že si nikdo netroufal přednášet studentům celou látku srovnávacím způsobem (pokoušel jsem se aspoň prolnout východoslovanský celek se sondami na slovanský jih a západ, ale ne materiálově plnohodnotně). Pravda však je, že nikdo, ani F. Wollman, jistě ani J. Máchal nebo J. Horák neuměli všechno nebo neměli vše načteno a hloubkově a odborně přes sekundární literaturu prožito. Vidět je to na Horákových studiích z ruské literatury, jež jsou značně povrchní, málo poetologické, spíše obecně kulturní, závislé na ruských přístupech, řekl bych přímo esejistické, rétorické a patetické. Je zřejmé, že každý měl jádro svých znalostí v jisté omezenější oblasti, Wollman hlavně v jihoslovanské a v dramate jako takové, Horák spíše v komplexu česko–rusko–polském, Máchal ve folkloru, české literatuře a v obecně slovanském přehledu. To jistě není hanba, ale studenti si nicméně všimnou kvality vykládaného materiálu. Kombinovalo se i povinně výběrově ve variantách západoslovanské, východoslovanské a jihoslovanské, ale to nedává oprávnění nazývat tento předmět komplexně. Jistým provizorním řešením zůstává zase střídání přednášejících, ale to

opět nemůže vést k celistvému uchopení látky. Jediným řešením je jeden přednášející, který ani nemusí být špičkový komparatista, ale hlavně musí znát čtenářsky a kultivovaně široký materiál. Nebo to může být člověk s užšími znalostmi, jenž je však schopen na tomto materiálu zabrat hodně hluboko a na svůj výklad navěsit další materiál.

Tyto řádky vzbudí asi úsměv, neboť se nezabývají ani kvalitami powerpointové prezentace, ani e-learningem a jeho interaktivností ani způsobem manifestace barevných obrázků slovanských spisovatelů. Názornost jako jedno z pedagogických pravidel není již od časů Komenského spojeno jen s vizualizacemi, s tím, že když mluvíme o kočce, přineseme ji aspoň vycpanou nebo na obrázku: řekl bych dokonce, že to podlamuje představivost posluchačů-vysokoškoláků, u nichž se předpokládá i jistá schopnost abstrakce: mlátíme je po hlavě polopatičností, tolikrát odsuzovanou. Názornost je především názornost výkladu, ať již je verbální, nebo doprovázený vizuálními nebo třeba i zvukovými prezentacemi. Zde však narážíme na první důležitý problém autorizace prezentovaných materiálů, který způsoby prezentace komplikuje. Po pravdě řečeno, jsem vždy v silných rozpacích, když vidím projekce stažené z internetu. Ale jak to udělat: jak prezentovat třeba podobu Puškina, když si ho už nemohu sám vyfotografovat. Každý text nebo obrázek, jehož se studenti zmocní, bývá okamžitě přenesen na internet. Veškeré domluvy jsou většinou marné, někdo to vždy udělá. Zde je každá rada drahá: jednou možností je zrušení autorských a vydavatelských práv – nebo naopak jejich důsledné tantiémové zpoplatnění – jak se to bude vymáhat – nevím. Je však pravda, že tvůrci literárních textů jsou oproti tvůrcům písní nebo zpěvákům, autorům hudby apod. jednoznačně diskriminováni, zejména pokud jde o texty naučné povahy. Proto hájím názornost výkladu jeho přehledností, hierarchickou strukturací a ukotveností látky na významových nosnících.

V případě kurzu *Světová literatura pro slavisty* nejde o běžný obecný kurz; má být naopak teleologicky zaměřen k slavistice, tedy má hledat v světové literatuře takové poetiky a směry, jež se nejvíce a nejnosněji promítaly právě do slovanských literatur. Je třeba odmítnout výklad světové literatury aditivně, jak o tom píše D. Ďurišin v knize *Čo je svetová literatúra?* (1992), a – podobně jako

F. Wollman v případě slovanských literatur – procházet jednotlivými kulturními epochami a obdobími. Tento kurz jsme koncipovali takto: 1) Literární komparatistika a koncepce světové literatury a světových literatur; 2) Přehled starověkých literatur (starý Egypt, literatura Mezopotámie počínaje Sumerem, Indie, Čína, Japonsko, Tibet; v případě východní a jižní Asie nastínit i další vývoj ve středověku); 3) Antická literatura (starořecká a římská); 4) Středověká literatura evropská; 5) Období renesančně humanisticko-reformační; 6) Baroko a

rokoko; 7) Evropský klasicismus; 8) Krize klasicismu, preromantismus, sentimentalismus a romantismus; 9) Realismus v 19. století; 10) Novoromantismus a modernismus; 11) Avantgardní tendence ve 20. století, 12) Novorealismus ve 20. století a jeho vztahy k moderně a avantgardě; 13) Postmodernismus; 14) Současný stav světové literatury; 15) Vybrané téma z národních literatur.

Neocenitelné je v tom spojování literatury s jinými druhy umění: to je zcela nezbytné zejména v starověkých, ale i pozdějších formacích (středověk, renesance, baroko) a v tom nám stále poskytuje neocenitelnou pomoc v tomto smyslu zatím nenahraditelná (svou komplexností a zhuštěností) příručka, kterou jsme na počátku 90. let 20. století vydali s Jiřím Pavelkou.¹⁵² Text vznikl jako skutečně kolektivní, tedy nelze – stejně jako v případě jiných našich společných textů psaných předtím stejným způsobem – striktně delimitovat individuální autorství.¹⁵³ K tomu ještě přistupuje kolektivní dílo vzniklé za spolupráce literárních vědců z Masarykovy univerzity na sklonku druhého tisíciletí.¹⁵⁴ Zde jsem musel vstoupit do polemiky se svým přítelem Ivanem Dorovským, jenž kritizoval pojem „světové literatury“ jako diskriminační a naznačil, že mezi nimi chybí např. literatura polská. Na to jsem odpověděl v samostatném článku, jehož pasáže se potom objevily ještě v jiném, tematicky posunutém textu jako příklad řešení problému hodnot a jejich tzv. rovnosti.¹⁵⁵

¹⁵² J. Pavelka – I. Pospíšil: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*, Georgetown, Brno 1993.

¹⁵³ J. Pavelka – I. Pospíšil: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Tíž: *Úvod do literární vědy*, Brno 1979, 1981; Tíž: *Základní problémy literárněvědné metodologie*. Brno 1986, 1988. Habent sua libelli. V případě *Úvodu* se autoři museli vyhnout dvěma vedoucím tehdejších kateder, z nichž jen jeden, jehož ten první na ně vlastně zákeřně poslal, jim zcela otevřeně řekl své ideologické a cenzorské námitky, pro něž skriptum nemůže vyjít. Třetí vedoucí je na svou odpovědnost vydal (doc. Jaroslav Burian, 1922-1980). Druhá kniha, která vznikla podstatným přepracováním a rozšířením první a byla připravena k vydání v nakladatelství Československý spisovatel, byla asi záměrně odsouvána, a to pod různými záminkami, z nichž jen některé měly odbornou povahu. Nakonec již vyjít nestihla v důsledku listopadových událostí a hned v lednu 1990 ji autoři dostali od nových cenzorů vrácenu. Nejsme jako oni: zde se redaktoři ani nenamáhalí zdůvodnit, proč kniha nemůže vyjít, napsali jen, že nakladatelství má v důsledku zmíněných událostí již jiný program. Potom po realizaci „jiného programu“ zanikl Československý spisovatel i Československo. Každé lidské dílo má své chyby dané objektivně i subjektivně; pravda však je, že oba texty, byť dnes již zastaralé, jsou někde dodnes jedním z užívaných kompendií.

¹⁵⁴ *Světové literatury 20. století v kostce. Americká, britská, francouzská, italská, Latinské Ameriky, německá, ruská, španělská*. LIBRI, Praha 1999. Pod vedením prof. PhDr. Iva Pospíšila, DrSc., zpracovali PaedDr. Simoneta Dembická, PhDr. Jaroslav Kovář, CSc., Mgr. Karolina Křížová, Dr., doc. PhDr. Petr Kyloušek, CSc., PhDr. Irena Přibylková.

¹⁵⁵ *Hodnoty a rovnost v literatuře. Dvě knihy a jejich inspirativní hodnota*. Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, sv. 2, Sekce literárněvědná a kulturologická. Sekce jazykovědná. Příspěvky prezentované na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.- 27. dubna 2005. K vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek. Red.: Václav Štěpánek. Ústav slavistiky FF MU, Historický ústav AV ČR, Matices moravská, Brno 2006, s. 757-767. *The Problem of Value and Equality in Comparative Literary Studies: the Past and the Present (Some Comments on the Conception of „Area Value“)*. In: *The Horizons of Contemporary Slavic Comparative Literature Studies*. Ed. by Halina Janaszek- -Ivaničková. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2007, s. 39-49.

Zhruba jsem tam uvedl toto (parafrázováno podle uvedené české studie): Vycházejí z názorů klasiků literární komparistiky (E. R. Curtius), ale také současných badatelů (Z. Konstantinovič), autor (I. Dorovský – ip) v závěru píše: „*Domnívám se, že dějiny světových literatur mohou být zpracovány a chápány jako soubor esteticky nejlepších děl, jež vznikla v jednotlivých deseti kulturních okruzích (zónách) v průběhu staletí. Přitom kánon nejlepších děl napsaných ve všech jazycích dané kulturní zóny objektivně určují výhradně nebo především příslušníci jednotlivých národních literatur dané zóny. Z těchto zonálních dějin literatur by pak mohly vzniknout dějiny světové literatury jako součást světové kultury a civilizace.*“¹⁵⁶ S tím by bylo možné v něčem souhlasit, kdyby se zde stále neobjevoval jakýsi zastupitelský princip, který možná platí v parlamentě, ale rozhodně nikoli v literatuře, jejíž estetickou hodnotu nelze vymezovat pruhy země nebo státní politikou. Žádný kánon nemohou určovat jen příslušníci národních literatur dané zóny, kánon je nadnárodní, překračuje bezohledně jakékoli hranice, umění a estetika nepodléhají žádnému diktátu a jestli ano, tak jen dočasně. Žádná pozitivní diskriminace nemůže být stálým doprovodným prvkem vývoje, snad jen jeho dočasným a pomocným prostředkem, neboť vývoj má své vlastnosti, k nimž patří i kategorie velikosti: co je velké, má automaticky výhodu proti tomu, co je malé – s tím nelze nikde nic dělat a výjimky jen potvrzují pravidlo. V případě literatury je to dáno mimo jiné velikostí národa, počtem mluvčích a čtenářů daného jazyka, historickým vývojem a jeho tragickými událostmi.

Đurišinova koncepce světové literatury byla syntetická, tj. předpokládala, že světová literatura je soubor obecných, společných znaků světového literárního procesu: to by však znamenalo srovnat všechno, co bylo kdy na Zemi napsáno (tedy i to, co se nedochovalo), dojít ke shodám a rozdílům a formulovat pak světovou literaturu jako obecný literární genotyp nebo invariant. To je však utopie, i když to neznamená, že tato koncepce je špatná, naopak je to meta, cíl, k němuž se máme blížit. Na druhé straně nelze odmítat ani historicky podmíněné axiologické pojetí, tedy světovou literaturu jako soubor všeobecně uznávaných estetických a jiných (např. poznávacích, ideologických, didaktických) hodnot, který vzniká historicky a je historicky proměnlivý. Zde však žádné zastupitelství prostoru (zóny) nemůže hrát rozhodující roli (areál je užitečný jako realizační plocha literatury, jako průnik řady faktorů a jako prostředek lepšího a hlubšího poznání). Takto se prezentovala nejen jednotlivá díla, ale také celé národní literatury: proto pojmem „světové literatury“ jsme označovali ty národní literatury, které nejsilněji (až dosud) poetologicky působily – v důsledku různých, již zmiňovaných

¹⁵⁶ I. Dorovský: *Slovanské meziliterární shody a rozdíly*. Brno 2004, s. 49.

okolností.¹⁵⁷ Které by do clusteru „světových literatur“ patřily, je jistě diskutabilní, je však zřejmé, že mezi nimi nebude ani makedonská, ani bulharská, česká nebo slovenská (Opakuji, že pojetí „světových literatur“ není totožné s pojetím „světové literatury“). Jestli by tam měla být polská, nevím, ale rozhodně bych její velikost nepoměřoval jen počtem nositelů Nobelových cen, jde spíše o zmiňovaný „poetologický impuls“ a ten je v polské literatuře jiný než u literatury francouzské, anglické nebo španělské či dokonce portugalské (hlavně mimo Evropu) Ale je to věc názoru a také v tomto případě může platit, že *errare humanum est*.

To vše jsem vysvětlil v předmluvě k citované knize, jejíž význam byl víceméně didaktický, ale přesto se nezříkám její vědecké platnosti. Myslím, že tu i jinde je důležité vysvětlit si pojmy a připustit, že existuje i jiné pojmosloví, které netřeba apriorně odmítat, spíše se je snažit pochopit; jinak by se literární věda mohla stát sektou nebo kastou vyznavačů jediné správné víry: smyslem by však mělo zůstat přesnější poznání. Dobře chápu, z čeho vychází odmítání axiologických kritérií a v čem se zdá, že tento princip není spravedlivý (F. Wollman to několikrát vyjádřil jak ve *Slovesnosti Slovanů*, tak v *Methodologii srovnávací slovesnosti slovanské* z roku 1936; ukazoval význam slovanských literatur v silné folklórní vrstvě – na to navazuje i I. Dorovský), ale nelze jej nevidět nebo odsouvat. Myslím, že v tomto smyslu bychom se měli vrátit – o mnohé poučení a méně radikální – ke zpola zapomenuté diskusi o pojmu „vliv“, k diskusi, která byla v 70. letech 20. století započata i ukončena na stránkách *Slavica Slovaca*. Přesvědčení o hodnotách například slovanských literatur, které byly z různých mimoestetických důvodů v minulosti nespravedlivě snižovány, nesmí nyní vést k pojetí jakési apriorní rovnosti všech národních literatur, které jsou zastupovány svými nejlepšími díly: estetické hodnoty nelze zónově relativizovat, estetické hodnoty jsou vždy absolutní, nadnárodní, všelidské. To by snad nemuselo být pro nikoho urážlivé a čtenářská praxe nám to dosvědčuje. Naše kniha nejsou dějiny literatury, nejsou to ani dějiny světové literatury, jsou to „světové literatury 20. století“. Proč tomu tak je, jsme se snažili vysvětlit výše: nelíšíme se tedy v tom, co je tu kritizováno, ale v něčem zcela jiném, zásadnějším, totiž v pojetí poetologické hodnoty a poetologického působení. V úvodu, kde jsme oba pojmy, tedy „světová literatura“ a „světové literatury“ vysvětlovali, jsme uvedli, že kromě pojmu světová literatura, který se může různě vykládat a různě definovat, existuje i pojem „světové literatury“, který má svou analogii v pojmu „světové jazyky“. V případě světových jazyků můžeme vycházet jednak z jejich institucionalizace jako oficiálních jednacích jazyků OSN, jednak z počtu mluvčích nebo z významu jazyka jako komunikačního prostředku různých národů:

¹⁵⁷ *Světové literatury 20. století v kostce*. Pod vedením I. Pospíšila zpracovali S. Dembická, J. Kovář, K. Křížová, P. Kyloušek a I. Příkrylová, Praha 1999.

seznam tzv. světových jazyků pak nutně kolísá mezi angličtinou, francouzštinou, němčinou, španělštinou, ruštinou, snad i portugalštinou, čínštinou, japonštinou, arabštinou atd. Je však zřejmé, že slovem „světový“ se myslí především možnost, že onen jazyk je využíván i jinojazyčnými mluvčími a že se tu také počítá s celkovou autoritou jazyka a literární kultury. U světových literatur je to ještě složitější: každá z tzv. velkých literatur, tj. literatur, které daly světu nejvíce podnětů, byla silná v určitých obdobích (italská v renesanci, francouzská v klasicismu, anglická v sentimentalismu, ruská v realismu, přičemž všechny byly velmi vlivné v průběhu několika set let – jiné literatury zasáhly do světového literárního dění poměrně krátce a v rámci určitého hnutí, směru nebo kulturní atmosféry – např. skandinávské literatury v období moderny).

Naše pojetí v této knize, byť má co do činění i s pojmem „světová literatura“, vychází z koncepce „světových literatur“ jako konglomerátu nejvlivnějších literatur euroamerického okruhu. Vycházíme jednak z tradice, tedy z toho, jak působily a kolik poetologických stimulů poskytly světovému literárnímu vývoji v minulosti, jednak z toho, jakou sílu mají nyní. Z toho důvodu zde figurují nejen literatura francouzská, britská (anglicky psaná literatura národů Velké Británie), německá, ruská, italská a španělská, ale také americká a hispanoamerická, které patří k euroamerickému kulturnímu okruhu. Koncepce „světových literatur“ se tedy odlišuje od pojetí „světové literatury“, byť je s ním v neustálém kontaktu. Jde o aditivní soubor národních literatur, které poskytly světovému literárnímu vývoji nejvíce impulsů: jejich výběr je dílem objektivní – daný ověřitelnou silou působení těchto impulsů – dílem subjektivní vyplývající ze zkušeností a názorů autorského kolektivu; současně má proměnlivou historickou platnost. Přehled tzv. světových literatur 20. století vystihuje jen základní nosné vývojové tendence těchto národních literatur, z nichž každá má svou vývojovou logiku. Vnitřní členění jednotlivých literatur není proto unifikováno, vychází přirozeně z vnitřní dynamiky, která se někdy i dost podstatně liší. Výběrovost se netýká jen počtu tzv. světových literatur, ale také vlastního výkladu, v němž mohou některé tendence chybět nebo mohou být redukovány na minimum. V tom je tato knížka – stejně jako všechny podobné přehledy, které mají mít především informativní hodnotu – zranitelná a její koncepce poněkud riskantní. Tedy běžné *captatio benevolentiae*, neboť v těchto poněkud bahnitých sférách jde spíše o konvenci a vzájemnou toleranci, jež umožní poznat to podstatné.

Jak již ukázáno, nemusíme problémy inovací a areálu vztahovat jen k supermoderním trendům v metodologii a k nové technologii, ale i k běžné názornosti a konvenčnosti, v nichž právě problém výkladové a koncepční celistvosti, kompaktnosti hraje klíčovou roli. Studenti nemají problém s nedostatkem vizualizace, spíše jim chybí záchytné, opěrné body, jež lze

subsumovat pod dvě slova: prostor a čas. Neboť dnešní doba, která historicky záměrně vykořeňuje, trpí nedostatkem vnitřní identity a integrity a jasných odpovědí na jasné otázky, kde a kdy jsme byli a jsme. Nezřídka se setkáváme s tím, že si studenti pletou celá staletí a podle některých třeba třicetiletá válka byla v 19. století, zatímco bitva u Slavkova někdy ve středověku, o kulturních meznících ani nemluvě; jména lidí skáčou po staletích a nikde se není čeho chytit. Problém je i s cizími studenty, kteří mají ze svých zemí zcela jinou strukturu znalostí (ale často nevědí nic podstatného ani o své vlastní zemi a její kultuře a minulosti) a o české prostředí se často až demonstrativně nezajímají, což může překvapit u některých Rusů, Ukrajinců a zejména Slováků. Tady nám ani internet a Wikipedie nepomohou, proto radím vrátit se k zdravému rozumu. Všechny technologické vymoženosti, bez nichž by ani staré generace dnes nefungovaly, jsou tu jen nástrojem: tím hlavním a určujícím by měl zůstat člověk a jeho intelekt – a pokud tomu tak není, měli bychom zřetelně zpozornět.

Filologie jako zakletí i svoboda: pokusy o novou filologii

Filologie je „láska ke slovu, jazyku“ a představuje komplex zkoumání jazyka a jeho produktů, tj. literatury v širokém i úzkém slova smyslu. Dnes se filologie často chápe zúženě jako zkoumání jazyka, tedy vlastně spíše jako lingvistika, nebo také jako něco, co se týká starší vývojové fáze jazyka a literatury, v případě našich literatur jde o středověk, tedy medievistika (takto je orientován i český časopis nesoucí tradiční název *Listy filologické*; termín „filologické“ a jistě i archaický postpoziční slovosled znamená „orientovaný na starší vývojové fáze jazyka a literatury“), ale v minulosti tomu tak nebylo; jazyk a literatura tvořily v těchto zkoumáních vždy jeden celek: takto chápali filologie jak Josef Dobrovský, tak P. J. Šafařík/Šafárik ve svém německy psaném spise, v jehož názvu je vlastně komplexnost filologie obsažena (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*). Podívejme se tedy na filologii z pozice slavistiky.

Od podzimu 1819 je Šafařík profesorem a pak i ředitelem pravoslavného gymnázia v Novém Sadě v Srbsku. Ve 20. letech 19. století tu vydává časopis *Srbski letopis* a je u zřízení Matice srbské. Zde také píše již zmíněnou proslulou knihu (1826), zakládající dílo srovnávací slovanské literární komparistiky, z něhož – zdá se - vydatně čerpal Adam Mickiewicz ve svých přednáškách na Collège de France, které jsou podle našeho soudu ne zcela po právu pokládány za počátky slovanské literárněvědné slavistiky a komparistiky. Freiburský profesor a český slavista Antonín Měšťan (1930–2004) prokázal Šafaříkovu prioritu – jeho handicapem byla němčina, jíž bylo dílo napsáno – ta byla omezena – stejně jako dnes – na střední Evropu (das Mitteleuropa), zatímco Mickiewiczova francouzština mu otevřela cestu do celého tehdejšího vědeckého světa. Toto dílo bylo však jen počátkem Šafaříka-slavisty, i když na něm vlastně pracoval po celý život a přepracovával je: posmrtně vyšla část *Geschichte der südslawischen Literatur* (1864). Pavel Josef Šafařík/Šafárik jako Slovák náleží především dnešní slovenské vědě, slovenské slavistice, současně však tvořil ve státním útvaru, který byl multinacionální a multikulturní: to, že se problémy národů tehdejšího Rakouska neřešily uspokojivě, vedlo nakonec k jeho rozpadu, nicméně Šafařík vlastně jako Slovák zasáhl do řady kulturních činností, takže se k němu právem může hlásit i česká, německá a maďarská slavistika – jeho klíčové dílo vychází německy v Budíně (Budě): mezi češtinu a němčinu dělil tento slovenský evangelík svou vědeckou produkci. Jeho dílo je tedy typicky středoevropské a evropské: je slovenským i českým a německým slavistou, patří stejně tak k tradicím uherské slavistiky a kvůli jeho zásahu do kulturních dějin Srbů se k němu právem hlásí i jižní Slované.

Ostatně jeho již zmíněné klíčové komparatistické dílo, jímž se stal zakladatelem tradice srovnávací slovanské literární vědy, je na titulní straně uvedeno jménem v německé verzi *Paul Joseph Schaffarik, doctor der Philosophie, professor am Gymnasium in Neusatz, der Philologischen Gesellschaft in Jena Mitglied* – vydáno bylo jako součást císařsko-královských spisů.

Základním pojetím, jímž v *Dějínách slovanské řeči a literatury*¹⁵⁸ Šafařík pokračuje v koncepci Josefa Dobrovského, je areálový pohled, tj. komplexně územní pojetí slovanské filologie. V úvodu (Einleitung) najdeme prostorově ukotvený výklad o původu Slovanů (Abstammung, Wohnsitze u. Thaten der alten Slawen, Religion und Sitten, Cultur u. Sprache der alten Slawen, Slawischer Volksstamm im dritten Jahrzehnt des XIX Jahrhundert. Character und Cultur der Slawen im Allgemeinen, Schicksale und Zustand der slawischen Literatur im Allgemeinen. Uebersicht einiger Beförderungsmittel der Literatur unter den Slawen). Je to především obecné pojetí Slovanů a slavistiky, kulturně historický půdorys, který determinuje další výklad.

První díl (Erster Theil) logicky začíná kapitolou Südöstliche Slawen: bere tedy Šafařík jižní Slované mluvící jazykem, který se stal základem prvního slovanského spisovného jazyka – staroslověnštiny –, a východní Slované, kteří tento jazyk, především v podobě ruštiny převzali do systému psané i mluvené řeči jako syntézu východoslovanského a jihoslovanského jazyka. Má to svou logiku. Jestliže první kapitola je věnována staroslověnštině a její literatuře, hned druhý pododdíl se týká ruské řeči a literatury. Pod pojmem ruský (což původně bylo ugrofinské označení vikingů, varjagů, Normanů či Skandinávců obecně) rozumí Šafařík Velkorusy, Malorusy (Ukrajince) a Bělorusy a jazykově mluví o „russische oder grossrussische, kleinrussische a weissrussische Mundart“. Literaturu vidí jako kompaktní a není divu, že jeho líčení staršího vývojového období je dosti chudé, když si uvědomíme, že vše vlastně bylo objeveno a interpretováno až v průběhu 19. století a skloubeno v jeden umělecký celek až v století následujícím (vše vlastně začíná Petrem Velikým a končí Karamzinem a literaturou za vlády Alexandra I.). Pak následuje pojednání o jazyce a literatuře Slovano- či Slavosrbů řeckého ritu (obřadu), pak totéž u katolických Slavosrbů (Dalmatinců, Bosňanů, Slavonců) a

¹⁵⁸ Viz P. J. Šafařík: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Prof. Dr. Jan Petr, CSc., Prag. Nach einem Exemplar der Sächsischen Landesbibliothek Dresden, das uns freundlicherweise für den Neudruck zur Verfügung gestellt wurde. Das Vorwort wurde aus dem Tschechischen übersetzt von Paul Völkel. VEB Domowina-Verlag, Bautzen 1983. Slovenský překlad: *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1963. Vedecký redaktor Karol Rosenbaum, recenzenti Andrej Mráz, Oldřich Králík. Z německého originálu *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Budín 1826, přeložili, edičně připravili a poznámky napísali Valéria Betáková a Rudolf Beták. Úvodnú štúdiu napísal Karol Rosenbaum.

Chorvatů, další oddíl pak u Windů čili dnešních Slovinců. Druhý díl (zweiter Theil) je věnován severozápadním Slovanům, (nordwestliche Slawen), tedy Čechům, Slovákům, Polákům a Lužickým Srbům z obou Lužic (Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur, Geschichte der Sprache und Literatur der Slowaken, Geschichte der polnischen Sprache und Literatur a Geschichte der Sprache und Literatur der Sorben oder Wenden in den Lausitzen).

Zajímavé jsou proporce a význam, který je jednotlivým „slovanským nářečím“ připisován: zcela zřetelně je dominantní ruská a česká literatura; to má v první třetině 19. století ještě svou logiku, definitivně se to mění v 19. století ve prospěch polské literatury: tradice české literatury přece jen sahají až do období románského a vrcholu dosahují v gotice Smilovy školy: ani česká renesanční a hlavně humanistická literatura není zanedbatelná, zejména ve spojení s významem Prahy jako královského a císařského sídla celoevropského významu (Karel IV., husitské války, Jiří z Poděbrad, Jagellovci, Rudolf II.).

Ještě si je nutno uvědomit, jak Šafařík/Šafárik užívá jednotlivé pojmy, resp. termíny: českou literaturu nazývá „böhmische Literatur“, což je označení především zemské a znamená prostě literaturu psanou v zemích Koruny české, spíše však jen v Čechách, i když myslí zjevně především literaturu psanou skutečně česky, tedy slovanským jazykem. Podobně píše nikoli o slovenské literatuře, ale o řeči a literatuře Slováků, což má také podobný nadjazykový ráz: kromě slovanského jazyka tu byla především latina a později – jako v zemích Koruny české - němčina a ještě mnohem později (de facto výrazněji od 18. století) v horních Uhrách, tedy na dnešním území slovenském, maďarština. Pojem „böhmisch“ je však poněkud sporný: jelikož slovo „tschechisch“ je poměrně nové a začalo se užívat via facti až po roce 1918, bylo slovo „böhmisch“ užíváno skutečně pro češtinu jako západoslovanský jazyk (angl. Bohemian; franc. jsou „les Bohemians“ cikáni, tedy dnes Romové – zjevně podle země, ze které do Francie přicházeli). Nejde zdaleka o hru se slovy: ta jsou klíčová pro pochopení významů dnes zastřených nebo znejasněných.

Jasnější pohled poskytne Šafaříkovo rozdělení jazyků, tedy „nářečí“ (Mundarten): na počátku stojí staroslověnština jako v podstatě umělý nebo uměle dotvořený jazyk založený na bázi jihoslovanské, resp. egejsko-makedonské či egejsko-bulharské – na rozdíl od obou dnešních moderních jazyků jde však o jazyk syntetický, nikoli analytický. Pak následuje ruština sestávající se z velkoruštiny, maloruštiny a běloruštiny, pak srbština, kam patří bulharština, sama srbština, dalmatština a bosenština, pak chorvatština a nakonec slovinština (slowenisch) neboli vindština (windisch). To vše jsou jazyky jihovýchodní. Ze severozápadních to jsou čeština skládající se z češtiny a moravštiny (není to omyl, neboť k připojení moravského národa moravského jazyka k českému národu a českému jazyku došlo pod tlakem národního obrození

a česko-německého nacionalismu teprve v průběhu 19. století - změnu fixují *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* – v nových vydáních se jména země vynechávají – důvod neznám - Šafaříkova nejbližšího přítele a podporovatele, rodem Moravana Františka Palackého), slovenština, srbština (sorbisch) v Lužici horní a srbština v Lužici dolní (u Šafaříka/Šafárika Ober Lausitz, Nieder Lausitz), starém to území Českého státu, polština sestávající se z velkopolštiny, malopolštiny, slezštiny a dalších nářečí. To je dělení víceméně odpovídající stavu z počátku 19. století: je tu ještě mnoho přechodových jazykových, kulturních a mentálních pásem, kontury dnešních slovanských jazyků, resp. slovanských jazyků národních států nejsou zdaleka tak ostré. Jako příklad může sloužit fakt, že Češi a Slováci v podstatě do 30. let 19. století a někdy i déle nepotřebovali pro čtení polské literatury žádné překlady a také se mnoho nepřekládalo, četlo se v originále asi tak, jak dnešní Slovák čte česky nebo Čech slovensky. V podstatě průměrně vzdělaný Čech či Slovák ostatně v té době četl s porozuměním ve všech slovanských jazycích.¹⁵⁹

Postupně od druhé poloviny 19. století se filologie stále více štěpila na jazykovědu a literární vědu: za pozitivismu a zvláště za moderny, kdy se objevují psychologické metody a celý proces je dovršen dominancí imanentních metod ve 20. století: lingvistika se přiklání k exaktnějším přístupům, nakonec ke statistice, matematice, teorii informace, kybernetice, počítačovým metodám, literární věda spíše k esejismu, psychologii, duchovědě; v rámci imanentních metod sice probíhá nové sblížování (poetický jazyk), ale současně nové dělení a štěpení a to trvá v podstatě dosud s výjimkou některých pokusů.

Dekonstrukce v provedení J. Derridy (1930-2004) a jeho následovníků a kritiků, zejména Ch. Norrisa (roč. 1947),¹⁶⁰ rozrušila konvenční hodnotová měřítká a povzbudila návraty k libovůli a esejistické volnosti¹⁶¹ a nyní je tu snaha po „obnovení pořádku“: zní to hrozivě, ale jde jen o rámcovou restituci dohody, že psát literaturu a hodnotit ji má smysl a mělo by být společensky sankcionováno. Je zřejmé, že se obě části staré filologie již nikdy nespojí tak, jak tomu bylo v minulosti. Nicméně pokusy o novou konvergenci dnes sílí a možná také v

¹⁵⁹ Viz Pospíšil, I.: *Základní okruhy filologické a literárněvědné metodologie a teorie (elementy, materiály, úvahy, pojety, texty)*. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, Trnava 2010.

¹⁶⁰Viz překlady, např. *Gramatológia*. Bratislava 1999. Týž: *Texty k dekonstrukci: práce z let 1967-1972*. Bratislava 1993. Týž: *Tradice vědy a skrývání smyslu: komentář k Husserlovu Původu geometrie*. Praha 2003. Viz také M. Ajvaz: *Znak a bytí: úvahy nad Derridovou gramatologií*. Praha 1994. Týž: *Znak, sebevědomí a čas: dvě studie o Derridově filosofii*. Praha 2007. Z. Kožmín: *Smysl dekonstrukce: derridovské průřezy*. Brno 1998. S. Sim: *Derrida a konec historie*. Praha 2001. J. Češka: *Falešná paměť literatury*. Praha 2009. M. Petříček: *Majestát zákona: Raymond Chandler a pozdní dekonstrukce*. Praha 2000. P. de Man: *Allegories of Reading.: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. New Haven 1979. Ch. Norris: *Deconstruction: Theory and Practice*. London 1991. Týž: *Derrida*. Cambridge 1987.

¹⁶¹I. Pospíšil: *Literární věda na rozcestí. Hrst poznámek k minulosti, přítomnosti a budoucnosti*. HOST 1998/2, s. 79-83.

souvislosti s posilováním diachronního přístupu, která se nám znovu vrací, se zvýšeným zájmem o novou podobu obecné historie, o vývoj jazyka a literární historii literární.

U Alexandra Korabljova jsem kdysi našel pokus, který mě oslnil: byl poněkud jiný než spekulativní úvahy vzešlé z dosavadního stavu filologie a jejich dvou volných součástí.

Šlo o jeho knihu, která vyšla v rámci projektu Ruské akademie věd *Evoluce žánrů ruské literatury 17.-20. století - Hranice filologie* (Пределы филологии, 2008).¹⁶² Sám Korabljov z Doněcka je autorem knih *Мастер. Астральный роман* (1996-1997, Mistr. Astrální román), *Темные воды «Тихого Дона»* (*Temné vody Tichého Donu*), pojednání o tzv. Doněcké škole *Донецкая филологическая школа* (1997, 1999, 2000, 2006, 2007), monografie *Поэтика словесного творчества* (2001, Poetika literárního umění) a přehledů *Ars poetica A. C. Пушкина* (2007) a *Поэты и поэзия Бронзового века* (2007, Básníci a poezie Bronzového věku) aj., ovšem kromě četných studií. Autor vyšel z holistické koncepce (целостность художественного произведения), která se utvářela za časů velkého rozvoje sovětské literární vědy 60. – 80. let 20. století, kdy se skutečnými badatelskými centry staly tzv. provinční univerzity nebo samostatné fakulty (Tartu, Doněck, Kaluga, Kemerovo, Novosibirsk, Daugavpils aj.), které koncipovaly vlastní projekty (strukturalisticko-sémiotické bádání, syžetologie, holistické pojetí literárního artefaktu apod.).

Korabljov to hned v úvodní stati vyjadřuje tím, že filologie není jen věda, ale také láska. Preferuje ontologické pojetí artefaktu, tedy to, co se v Rusku utvářelo z autochtonních i allochtonních kořenů souvisejících s fenomenologií vlastně od 10. – 20. let minulého věku.

Jádrem Korabljovovy výpovědi je to, že zatímco význam filologie pro společenské mocenské elity paradoxně upadá, význam jejího předmětu, tedy jazyka a textů stoupá: filologie se tedy stává klíčem ke všemu, a přesto se jí opovrhuje. Zatímco za poslední etapou rozložení a destrukce bádání o literatuře pokládá dekonstrukci, novou etapou je smrt tzv. „kožené cesty“ a přímý dotek slova a literárního artefaktu – k tomu jistě vedou i náboženská, tajemství a koneckonců i estetika smrti. Strukturalismus podle Korabljova ukázal limity vědeckého přístupu. Podle něho je však „filologie specifickou jednotou vědeckého, uměleckého a náboženského vědomí“¹⁶³.

¹⁶²A. A. Кораблев: *Пределы филологии*. Министерство образования и науки Украины, Донецкий национальный университет, Российская Академия Наук, Сибирское отделение, Институт филологии, Издательство СО РАН, Новосибирск 2008.

¹⁶³Korabljov, s. 255.

Korabljov v těchto výzkumech reaguje i v tom smyslu, že filologie souvisí se životem a smrtí, že je to kategorie nejen holisticko-systémová, ale také duchovní, vlastně svým způsobem existenciální. V jistém smyslu se k němu řada dnešních badatelů přibližuje: na jedné straně je snaha nikoli o spojení, ale o nové přiblížení, vstřícný respekt a přebírání postupů, neboť objektem obou částí staré filologie je text, na straně druhé je filologie chápána jako sebereflexe člověka, jako kategorie humanitní, humánní a humanistická, kterou společnost může sice lehce postrádat, ale jejíž dlouhodobá absence si dříve nebo později projeví ve znekulturnění. Dodávám: záleží na tom, jaká společnost to bude, a nejsem si jist, zda jsme již postupně nezačali budovat společnost, již bude nebo již je nekulturnost vlastní.

Jednou z cest vedoucích k novému propojení dnes oddělených disciplín je návrat do minulosti: na jedné straně to může být chápáno jako utopie (nevstoupíš dvakrát do téže řeky), na straně druhé, jak uvedeno výše, také studium starších vývojových fází literatury, kde je dotyk jazyka a jeho slovesných produktů markantnější, k medievistice/medievalistice.

I když se dnes tvrdí, že filolog nemůže kriticky zvládnout všechny koncepty jazykovědné a literárněvědné, řadu jazyků a literatury a ovšem tisíce položek sekundární literatury, ale měl by se o to alespoň snažit: filologie vždy byla tak trochu ve svém naplnění disciplínou utopickou, jinak řečeno transcendentující, ale z objektivních důvodů nedosahující svého cíle; cíl je v dálce, naše snahy se s obzorem nikdy neprotnou, ale měly by se mu přibližovat. Dnes naopak vidíme masovou rezignaci na věcné znalosti nebo minimálně jejich podceňování; bez nich se však nemůžeme o utopický pohyb k nové filologii ani pokusit – rezignace snad pochopitelná ve věku technologické revoluce, ale její výsledky nevidíme, resp. technologie nám zatím nenahradí věcnou znalost a myšlenkovou práci s nimi.

Proto nejsem tak skeptický vůči názvu nebo pracovnímu označení „nová filologie“. Nejde ovšem o jakousi novou disciplínu, pouze o název pro novou vývojovou fázi filologie nebo přesněji filologického myšlení, neboť už nelze reprodukovat to, co bylo filologií před sto sto padesáti lety. Mnohé se zásadně změnilo, došlo k vzdalování, parcializaci, disperzi, dezintegraci i novému scelování – a to vše už nemůže současný filolog hloubkově postihnout.

Viděl bych cestu k jakési obnově, propojené, ale svou heterogenitu si udržující filologie ve všem tom, co jsem tu uváděl, komentuje práci jiných: cesta vpřed vede na jedné straně často zpět, k řetězcům reflexí a sebereflexí, na straně druhé k současné vstřícnosti, teleologickým vzájemným dotykům, aniž bychom vzdávali staré (chce se dodat: dobré) pozitivistické návyky spočívající v systémovosti i faktografii: zde nám bezprostřední duchovnost, jakási duchovnost

„an sich“ nepomůže, spíše duchovnost „für sich“, přesněji stavění paralel nebo víceméně volnějších či pevnějších kauzálních vztahů. Nová filologie se bude utvářet podobně, tedy nikoli jen na bázi teorií, ale v praktickém výzkumném konání, ve sbližování obou sfér, lingvistické a literárněvědné, k nimž zvnějšku přistupuje a je sceluje hledisko kulturně-areálové, aniž by je to nějak metodologicky omezovalo v permanentní transcendenci do stran, k bočním ziskům s tím, že budou také hledat více průniků. To je záležitost objektivně daná nejen tím, že jazyk je materiálem literárního textu a že text je výsledkem jazykové práce, ale že je to také subjektivní, volní akt, jenž je právě plodem sebereflexe.

Reformation, Counter-Reformation, and Baroque in European Literatures of the West and the East

This modest contribution has a more or less untraditional, unusual character. It will not concern the Reformation in general, but rather its literary reflection in which the religious and political movement becomes part of culture in its widest sense in general and its literary expression in particular. The Reformation process is usually understood and grasped as a German or, at least, Western European phenomenon; in its context I would like to demonstrate that there are some Pre-Reformation streams which came into existence in the period of Hussite wars and had a very differentiated shape and structure, very often contradictory. The roots of the Reformation process in its initial and ideological substance are interesting as typical phenomena of Central European social and religious thought inspired by various currents, often of Eastern origin, connected with buddhism, manicheism and zoroastrianism which gave birth to the so-called Christian heresies, originally part of early Christian teaching, later as marginal, even inimical thought the vestiges of which can be observed even in official gospels not speaking about unofficial apocryphal texts going back to Nag Hammádí manuscripts which then covered all Europe.

The second feature of this contribution is linked with the conception of the specific development of the Slavonic world in all its branches – Western, Southern and Eastern – very differentiated, but still keeping its common character, at least on its general level. Therefore this interpretation – though resigning from the complex vision of the Reformation as such – focuses on the specific Central European, Slavonic and, last but not least, Czech phenomena going back to the first half of the 15th century connected with the Reformation being its predecessors or alternatives.

As the third specific feature of this contribution I would like to point out the complex vision of all the processes the Reformation is part of forming one universal whole covering the Renaissance, Humanism, Reformation, Counter-Reformation, Baroque and Rococo and the final great return to classical heritage - Neoclassicism. Due to this conception the Reformation could be grasped only as part of these long processes revitalizing the lost medieval unity resigning from the narrow religious character and spread in space and time up to our times.

The great Reformation anniversary evokes a cluster of questions and reflections connected with the problem of the whole epoch the Reformation is just part of we were just

speaking about. The mentioned complex containing all the epochal currents from the Renaissance up to Rococo and Neo-classicism is realised in a different way in the so-called West and the East. The East of Europe or South-East of Europe may be sometimes identified with Central or, as the Germans like to say, East-Central Europe (Ostmitteleuropa). Though the term “Westmitteleuropa” is not very frequently used, its range is hardly indentifiable or at least its boundaries are more or less vague. The decisive solution could be found in the book *The Literature of the Slavs* (Slovesnost Slovanů, 1928, reedited 2012, German translation: *Literatur der Slawen*, Peter Lang: Wollman 1928, Wollman 2012, Wollman: 2003)¹⁶⁴ first published many years ago, the author of which is a Czech slavist Frank Wollman (1888-1969) who thought of the Mediterranean as a real cradle of all our civilization going back to the old civilizations and cultures of the Far, Middle and Near East with the outpost in ancient Mesopotamia and Egypt. The division into the West and the East was regarded as a mere innovation in connection with the split of the Roman Empire into the Pax Romana and Pax Orthodoxa, the Western Roman Empire which was later transformed into the Holy Roman Empire, and again later completed by “the German nation”, and the Byzantine Empire which came to an end in the 15th century, finally in 1453. The contemporary usage of the West and the East when speaking about Europe is linked with the cold war and iron curtain policy after the Second World War. It is a sad fact that this division is being used even nowadays, even in the circles of the EU, but sometimes substituted by more euphemistic expressions such as postcommunist or new countries of the EU. The paradoxical character of this modern or rather postmodern usage of the West and the East could be demonstrated by the fact that according to this political division Prague is situated in the East while Helsinki in the West. Nevertheless, we should admit that this division has a real core: it was comparatively a long process of splitting starting from the division of the Roman Empire into two halves, later through the church schism and different historical events which determined the development of various European areas. The Reformation with its complex, holistic character was not present everywhere in Europe if we consider it as a real complex process not just a religious movement

but as a global attack, a prolonged impact linked with politics, economics, culture, arts and literature. We could imagine this comparing it with the conditions in, say, chemistry in which we are used to speak about highly reactive substances on the one hand and inert substances on the other. Thus the fluent evolution of arts and literature, for example, in the Eastern part of Europe reminds us of a dot-and-dash line, a torn net of currents some of them are absent or present only as a tiny spring or a streamlet of meanings. This situation concerns, mainly, more or less the complex of Slavonic cultures, arts and literatures. There were several historical events which divided not only the whole European community, but also the Slavonic language and cultural complex as such. The first was the process of Christianization – the roots of which were related not only to Rome and Bavaria, Saxony or Saxony-Anhalt (Sachsen-Anhalt) with the centres like Regensburg and Magdeburg, but also Ireland and, finally, Byzantium. I have in mind, of course, the period of the so-called Great Moravian Empire and the mission of Saint Cyril and Methodius coming to this territory in 863 with a newly invented artificial language based on South Slavonic dialects, two graphic systems derived most probably from old Greek alphabets – major and minor – glagolitsa, Glagolitic script, and Cyrillic script. This mission was so important that it strengthened the cultural consistency of all Slavs, but mainly that of the Southern and Eastern. Probably it might not be surprising that modern Russian is nearly totally based on the grammatical structure of the artificial language invented by Cyril/Constantine from old Slavonic dialects of Southern/Aegean Macedonia, now North of Greece (Thesaloniki/Thessalonika), but not only grammar was borrowed, but also almost fifty percent of its vocabulary completed by the original East Slavonic lexemes, so that we could call Russian rightly and precisely a South-Slavonic language. The incorporation of the Crown Lands of Bohemia, Moravia and Silesia into the Holy Roman Empire, its influence upon the Kingdom of Poland and Hungary and the separate development of Southern and Eastern Slavs created a big gap in the Slavonic ethnic and language community and led to a much bigger differentiation demonstrated by the absence or presence of some of the common epochs we are speaking about. The absence of the Romanesque and Gothic styles – with the exception of some of their traces – in the territory of Eastern Slavs and substantial part of Southern Slavs – separated them from the West Slavonic cultural model connected with Western traditions. For example, the incredibly rapid expansion of the Gothic style in Central Europe could be demonstrated at the basilica in the West Moravian town of Třebíč: the same builders having come from France through Germany began to build here in the Romanesque style and finished in the Gothic in the course of 20 years (1240-1260).

The specific development of Slavonic literatures led me to the conception of the so-called pre-post effect or paradox. It concerns more the Eastern Slavs, among them more Russians than Ukrainians or Byelorussians, and Southern Slavs, at least Bulgarians, Macedonians and Serbs rather than Western Slavs. The problem consists in the fact of the imperfect imitation of Western models. The history of the so-called Western Europe was a complicated process and there is hardly any parallel which might correspond to the contemporary understanding of the East and the West. The dividing line between Western and Eastern Europe led along the line Kiel – Trieste/Triest/Trst, Prussia as the heart of Germany's unification was situated in the area from Berlin up to Königsberg and further in the Baltic area, so that the united Germany was split into two halves. The imperfect imitation of the poetics of the evolutionary patterns derived from mainly French and English literatures opened a new window to unexpected development bringing innovations; therefore in the so-called Golden Age of Russian classical literature there appeared such anomalies as *Eugene Onegin*, *A Hero of Our Times*, *Dead Souls*, *War and Peace* or *Crime and Punishment* not speaking about the grotesque-absurd dramas and novels by Mikhail Saltykov-Shchedrin or Alexander Suchovo-Kobylin which provoked the Western reader used to neat, elegant, well organized and arranged structures of Western literary patterns. The Czech phenomenologist, aesthetician and literary scholar Zdeněk Mathauser spoke about the two stages of artistic creation: *habilitas/hability*, *superhabilitas/superhability* and *metahabilitas/metahability*. Only the last with its imperfect shaping and structural disorder may open a new window to other angles and corridors of poetological development.

Though the Reformation is sometimes understood as a phenomenon leading to disintegration of hitherto existing universal structures of European thought, this, on the contrary, led to a new attempt at the restoration and renovation of former unity of thought forming one cultural and artistic whole.

The next question concerns the existence of the Reformation literature. Does it really exist? Is there anything like the Reformation belles-lettres? We could compare the situation of Reformation literature with that of Humanism which is closely linked with the concept of Renaissance literature but is more concentrated on scholarly writings, encyclopaedias, on the more or less non-fiction, professional literature. Comparing, for example, the Czech and Polish literatures of the 14th-17th centuries, we may state that while in the Gothic period Czech Gothic literature represented the peak of European literature and was comparable with English 14th century literature, then due to the Hussite wars the evolution of the Czech Renaissance was stopped or retarded and Polish literature in the Renaissance – Baroque concept aesthetically

surpassed Czech literature which developed just on the basis of scholarly humanism of non-fiction. The literature of the Reformation was based on the expurgated poetics of the Renaissance and represents a conglomerate of philosophies and concepts from natural sciences up to humanities. It would be, of course, possible to search for and find the characteristic features of Reformation literature as a specific poetological entity, e. g. moral purity, rigidity, contemplativeness, sense of consolation, simplicity, resistance to ornamental, decorative art, return to early Christian thought etc., but it is hard to proclaim all this a specific aesthetic quality. Nevertheless, the Counter-Reformation fought against the Reformation and its spirituality with the help of Baroque imagery coming into existence as early as the 16th century in Italy and later all over Europe; in Central Europe the end of the Baroque epoch might be determined as the 1730s, the time when in England sentimentalism, at least in poetry, began to flourish, not speaking about the preceding Rococo and Neo-Classicism. So, the Reformation was – speaking about arts – rather a poetic impulse, a complex poetological entity and a specific poetic machinery. This impulse evoked similar or, more frequently, contradictory poetological forces which accentuated just the opposite: decorativeness, ornamental character of arts and literature, return to Gothic piety, but even more the strengthening of religious beliefs through ecstasy, emotion, eroticism (the cult of the Virgin Mary).

The conflict in the Reformation which gave birth to various protestant denominations is partly still alive: executions, imprisonments, persecution of opponents, destroying churches, icons and vestments. One example: though the Catholic Church in the figure of the contemporary Pope participated in Luther's celebrations in Lund, especially in the Swedish university town in Skåne, even towards the end of the 20th century there is a certain tension between protestants and catholics. Another example: the name of the Kralice Bible is derived from the name of a small West-Moravian village about 40 kilometres north-west from Brno. The church was originally Catholic in the Middle Ages, then belonged to Czech or Moravian brethren. In this very village the bible was printed as the archeological excavations in the 1960s documented. At that time all the rich frescos were covered by a coat of paint and later revealed again when the church returned to the hands of Catholics after 1627, the year when the Renewed Land Regime was issued by the Habsburgs.

What the Restoration gave to humankind is widely recognized: interiorizing of religious feelings, individualism, common sense together with the restoration of medieval eschatological ideas. And moreover: the tendency to particularism, individualism, and the translations of sacral texts into national languages might have led to the awakening of national consciousness. The Reformation might stand at the beginning of European national revivals. Professor Matija

Murko (1861-1952) demonstrated it in his book on the Reformation with Southern Slavs, especially Slovenes. (Murko 1925, 1926, 1927).

Paradoxically the tendency to individualization, intrinsic grasp of religious beliefs, the return to genuineness and to original eschatological ideas led to the rise of tolerance and ecumenism and to a new attempt at the universalism through the universal Baroque art though not everywhere it bore the same name. And moreover: in Czech environment the Baroque art which at the very beginning was being rejected by the majority of protestant believers, adopted Baroque poetics in its folk, national form – statuettes made by folk artists, holy pictures and calvaries at nearly each country forks, folk poetry documented the Baroque style as a holistic poetological pattern which unified the impulses of the Reformation consisting in the restoration of religious piety, genuineness, and truthfulness with the emotional impact and ecstasy of newly awakened Catholicism covering all Europe from Britain up to Muscovy. It could be investigated how the Reformation enriched the lives of people and artistic creations in each country, but more productive in the sense of contemporary, topical state of things will be the complex view of the synthesis of all the contradictory impulses in the Baroque style as philosophy, art and way of life and emotional perception of the world.

Now let us return to a more remote past some hundred years before Luther's appearance in 1517. The predecessors of this movement are connected with Hussite wars – I have not the intention to interpret Luther's relation to John Huss and hussitism in general. There is a more important link leading to the history of Czech or Moravian Brethren who as the first non-Catholic Christian denomination in the world came into existence in the uproar of Hussite wars proclaiming the passive resistance, doing good and the restoration of eschatological ideas of early Christians. Petr Chelčický was twice quoted by Leo Tolstoy as one of his inspirators though at first he rejected it, lying that he had never read a single line by this South-Bohemian lower aristocrat who lived in the 15th century. The existing link Wycliff – Huss – Petr Chelčický represents a real chain leading to the complicated processes of the Reformation which resulted in Luther's proclamation. The Bohemia of the 15th-16th centuries gave the world quite a lot of significant personalities who formed not only the background of the Reformation and its ideological, theological and artistic impulses, but I would say the second centre of the Reformation thought leading to an attempt at a new huge synthesis of arts and sciences embodied in the work of Comenius (Jan Amos Komenský).¹⁶⁵

Besides Petr Chelčický and his writings, e. g. *Siet' viery pravé, O boji duchovním, O trojím lidu* there are some representatives of the Czech Brethren, e. g. Jan Blahoslav with his nearly Renaissance polemic with the opponents of arts, iconoclasts reminding us of Philip Sidney's *Defence of Poesy* (1583), written much later after Jan Blahoslav's *Filipika proti misomusům* (1567). His *Gramatika česká* (1571) contains the first complete artefact in the genuine Ukrainian language and the national genre – *duma*. In 1517 Prague became the place where another East Slav Franciscus/Francišak Hěorhij Skaryna (baptised as an Orthodox and Catholic at the same time) published the first volume of his translation of the Bible with the title *Bivlija ruska* which the Byelorusians refer to as the first complete work written in the language reminding us of modern Byelorussian.

Komenský research went through several stages, now we can see its restoration and renovation and its new boom. In Poland itself one of the centres of this research is the University in Siedlce in cooperation with German and other comeniologists. One of the examples of these international projects is represented by Manfred Richter's book.¹⁶⁶

The author demonstrated that under the impact of the universal Baroque style and the tragic results of religious wars Comenius came to the conclusion that there was the necessity of the universal approach towards the world's problems including religion/Christianity, philosophy as well as education, the ecumenical conception of religion and *Weltanschauung* in general, the holistic grasp of all the sciences – pansophy (pansofia). Thus, his work in its complexity became an object of contemporary multidisciplinary research of philologists, cultural historians and anthropologists, educationalists, philosophers and specialists in religious studies. Comenius as a bishop of Czech/Moravian Brethren preserved all the positive features of the universal medieval world outlook, as well as a new attempt to overcome the disintegration of post-Renaissance knowledge. Richter's book seems to be a traditional biographical work divided into several sections dealing with Comenius' life focused on his stay in Poland where his universalism developed greatly and led to the ecumenical dialogue (Leszno, Elbląg, 1645-1656, Colloquium Charitativum in Toruń and his stays in Sárospatak, Siebenburgen, Sweden, England, and the Netherlands including his nebulous dialogue with Cartesius/René Descartes). Though the author does not deny the Czech-Hungarian roots of Comenius (as Comenius puts it on his dedication to the Universal Reformation of Homeland/Všenáprava vlasti - 31 March, probably 1670: „Dedikací. Milé matce mé Vlasti, zemi Moravské jeden z věrných synů jejích - ----Jan Amos Segeš Nivnický. Po otci nazvaný Komenský -----Navracení k milosti boží a

dřevnímu květu i prospěchu...srdečně vinšuje.“¹⁶⁷). Nevertheless, his main stress is laid upon the German–Polish link of his life and his Latin works.

From this point of view Comenius is a leading figure of the processes which started in the 15th century in Bohemia and later continued in the German Reformation integrating the universal elements of Counter-Reformation, mainly in its cultural and artistic shapes – Baroque in its complex form with all its national, both aristocratic and folk features. So, the processes of the Renaissance, the Mannerism, the Baroque, the Reformation and the Counter-Reformation form an indivisible unity leading – in their best representatives and after overcoming all obstacles – to a universal image of the world.

The main problem of Richter’s book is the partial absence of Czech comeniology both of the past and the present including Josef Dobrovský, Josef Vašica (1884-1968), Antonín Škarka (1906-1972), Amedeo Molnár (1893-1990), Milan Kopecký (1925-2006), his daughter Michaela Hashemi pour Soleiman and others. Some of them edited Comenius’ work (Škarka, Molnár), some others manifested its wider contexts of Humanism and Baroque (Kopecký and others). Škarka wrote about Comenius’ spiritual hymns, edited his *Labyrint světa a lusthauz srdce* (Labyrinth of the World and the Eden of the Heart) and his sermons, Milan Kopecký co-edited *Acta Comeniana*, wrote about Czech Humanism, Baroque (in two waves: towards the end of the 1960s and since the 1990s), about Friedrich Bridel and Comenius himself, not speaking about a thematic work of a younger generation of Czech comeniologists *Slovesné baroko v středoevropském prostoru* (*The Literary Baroque in Central European Space* - Škarka 1969, 1971, Kopecký 1962, 1988, 1992, *Slovesné baroko...*1995).

There is quite a lot of comparatively new literature published in Czech about the Reformation and this is closely connected with its cultural and spiritual influence. A significant figure of the religious movements Karel starší ze Žerotína, a Czech brother who was – surprisingly – a supporter of the Habsburgs, is analysed in the brilliant book by Tomáš Knoz (Wernisch 2011, *Mezi Baltem a Uhrami...*2000, Boubín 2005, Knoz 2008, Válka 1995). This is closely connected with the world and European literature devoted in recent several decades to the problems of the Renaissance – Mannerism – Baroque – Reformation and Counter-Reformation complex (Sypher 1955, Greenblatt 1980, Procházka, Čermák 2008).

The Baroque is regarded as a direct opponent of the Reformation though the most radical protestants adopted its impulses and formed a peculiar synthesis, i. e. the synthesis of the Reformation impulses and Catholicism in England in the puritan John Milton’s *Paradise Lost*

and Paradise Regained, who similarly to Comenius, a Moravian brother and bishop of the Unity of Brethren (*The Labyrinth of the World and the Eden of Heart*) became a Baroque writer.

To more deeply understand and better grasp the kernel of the Reformation movement also means to take into account this phenomenon in all possible national forms and its synthetic structures.

The Reformation did not exist in the territory of Eastern Slavs – there was just a Church reform in the 1660s – the Orthodox priest Avvakum Petrov and his former friend, the patriarch of the Orthodox Church Nikon, later enemies – former schoolmates from the Orthodox seminar. It is significant that the result of the Russian reform of the Orthodox Church was an anti-reformist autobiography/hagiography of the strongest opponent of the reform – Avvakum, the first Russian proto-novel. The Reformation was influential in Russia in the course of several centuries along with Catholicism – due to the famous Russian freedom of choice - the result of the Reformation was an anomaly as in Russia always – Uniats, Graeco- Catholics, Orthodox Church theatre, it would demand a separate, a more detailed research. The cultural importance is connected with Baroque art through the so-called Western Rus/Russia from Poland. In Byelorussia, even the beginnings of national literature were connected with Polish protestants, e. g. Symon Budny and Vasyl Ciapinsky.

A Czech literary scholar, a specialist in the literature of the Middle Ages and that of the Baroque, a famous Czech literary theorist and critic and a connoisseur of French existentialism as well as of Czech 20th-century interwar literature Václav Černý (1905-1987) edited his anthology of European Baroque poetry under the title *Kéž hoří popel můj (Let My Ashes Burn)* in 1967 (Černý 1967, Pospíšil 1994, 1998, 2005, 2004); it included England (metaphysical poetry, e. g. John Donne), Spain, Russia (the poets born in the territory of contemporary Byelorussia, formerly called West Russia, like Simeon Polotsky, Silvester Medvedev, Feofan Prokopovych, Karion Istomin who wrote “virshi”, in fact, Polish syllabic poetry typical of the languages in which the stress is laid upon a constant syllable – last but one in Polish, the last one in French – in Eastern Slavonic languages, on the contrary, the stress is dynamic and movable). Václav Černý also discovered a certain type of the Baroque in French literature which the French researchers themselves regarded as part of Neoclassicism.

Several years ago the author of the present study participated in the international conference held in Lodz (2007) dealing with gardens as a phenomenon of culture and contributed with a study of the park-garden emblem and alternatives of literary evolution on the material of English, Russian and Czech literatures. In the present context it might be considered a sort of a minimalist study illustrating the structures of art as a synthetic process

connected with the Reformation-Baroque complex which the Reformation or the pre-Reformation started since the Czech 14th century.

So, the interest in the wide, integrational, syncretic vision of literature as part of human life, literature as part of all arts and philosophy in general goes back – in my opinion – to those very tendencies linked with the Reformation which provoked rich and radical reactions. Let me give you one example, a sort of a minimalist case study.

The famous Russian medievalist D. S. Likhachev in his monograph (Likhachev 1982) analyzes the meaning of the garden in ancient Greece, the Christian garden and the Renaissance and the Neoclassicist garden and park as a cultural and ideological space (garden as a specific library). He also warns against the loss of the art of “reading gardens“, i. e. the ability to decipher their cultural message: In the past, as Likhachev puts it, all human activities formed one unified entity; therefore the garden or park were, as a matter of fact, understood as part of nature as well as culture; the contradiction has come up later, but very gradually, since the Renaissance, though even the post-Baroque and Rococo periods still maintain the traces of the original unity of nature and culture, ethics and aesthetics, freedom and necessity or predestination. Thus, the topics of the spatial park-garden structure in literature represents certain fragments or remnants of older ideological structures or the evocation of what sometimes re-appears in the works of isolated amateur (Leo Tolstoy) or professional (Nikolay Berdyaev) philosophers as a conviction that the origin of art is religious and that religion itself formed the original, relatively stable framework of art; its later disintegration is represented as a tragedy for both humankind and art. While Leo Tolstoy in his treatise *What Is Art?* (1897-1898) criticized the French decadence including Charles Baudelaire for the split of ethics and aesthetics and also reconsidered Shakespeare as a mediocre playwright who had just imitated and deformed the works of his predecessors, Nikolay Berdyaev searched for the so-called Christian Renaissance (*христианское Возрождение*) which had preserved this unity of human and knew no alienation. The interest in the half-forgotten unity manifests, in my opinion, this desire for the lost paradise of original harmony which irreversibly disintegrated (*diseicta membra*). However, this topic has a wider context, causes and consequences; it also expressed the desire for the restoration of human’s relations to the world as such or, in other words, for the intrinsic restructuring of human beings.

The period of Rococo which will be presented here as an example of the permeation of the park-garden and literary structures represents the post-Baroque and pre-Classical (or pre-Neoclassicist) cultural formations which are very sensitive to the destruction of this unity starting from the period of “hard Renaissance” that abandoned the former Christian complex

of ethics and aesthetics up to the Reformation iconoclasms and expressive Baroque art as the attempt at the subjective and emotional renewal of the religiousness of man and his artistic creations and which was forced to face the immense dispersion of former values and the total disintegration of former intrinsic unity after long both religious and secular wars on the Continent, in England and in 16th-century Russia (Muscovy). The Reformation stood, therefore, at the very beginning of the great process of transformation of the whole of Europe, the profound changes in its national and religious structure and function. The Rococo epoch was, however, too short, too weak and less influential than it should be to overcome this disintegration by playfulness, elegance, formal perfection and embrace the balanced individual freedom, social sensitiveness and sense of eternity.

Alexander Pope (1688-1744) is often remembered as the greatest poet of the English Enlightenment; less frequently he is quoted as a thinker or even philosopher. It is not only by chance that the poet was born as a son of an Anglican vicar, who later converted to Catholicism; the fate of these sensitive men has always been connected with lability and “softness”, on the other hand with the ability to feel several cultural and religious environments – the result was the overcoming of the obstacles of a specific faith or denomination and the formation of a new synthesis or, at least, the attempt at doing so. His profound knowledge of Greek and Latin languages and literatures was one of the necessary preconditions; the return to Classics (English translation of Homer’s *Iliad* and *Odyssey*) also meant the search for reformulating his position in the world. Pope’s understanding of literary criticism expressed in his famous essay (*An Essay on Criticism*, 1711) is a certain return to the original classical concept of harmony (“good nature and good sense must ever join”) supported by satire, travesty and sense of beauty; the next attempt at the reintegration of man’s inner forces is represented in his *Essay on Man* (1733-1734): the way to the restored happiness of man leads through the restoration of broken relations into the other world; man must not be alone. The essay contains Pope’s criticism of action which was the dominant, often adored core of Shakespearean artistic vision so sharply criticized by Leo Tolstoy (Pospíšil 1992, Pospíšil 1993). Pope’s return to pastorals on the one hand, and to comic or satiric position on the other symbolized his ability to synthesize the two aspects of life, the two visions of literature and its genres (Morris 1984, Aldewereld 1986, Quennell 1968, Mack 1969). *Windsor Forest* (1713) manifests the dominant pastoral tendency in his didactic, descriptive poetry (*Pastorals*, 1709). At first he tried to overcome the split of epochs and project his readings onto the surface of the nature and culture of his time; the disintegration is being overcome by this very projection of ancient mythology and epic which cast a new light on the *disiecta membra* of the modern human.

The similar tendency of the park-garden structure as the overcoming of the inner disintegration of man can be observed in the poetic works of Gavril Romanovich Derzhavin (1743-1816).

To sum up:

- 1) The Reformation as a wide cultural current covering the aspects of theology, philosophy, philology, political science, economics, arts and literature may be understood and grasped only as part of a huge complex of phenomena sometimes called “different stages of the Renaissance style”; some others speak of different stages of the Reformation itself – the first or the second. I would prefer to use all the usual terms like the Renaissance and Humanism, Mannerism, Baroque/metaphysical art, Rococo and Neo-Classicism as one complex continuing phenomenon.
- 2) This complex in which the Reformation often played the role of the synthetic framework or just an impulse towards differentiation, particularism, disintegration, individualism paradoxically led to new attempts at universalism, synthesis, unification, ecumenism; the Czech example going back to Petr Chelčický and Comenius is quite illustrative.
- 3) We can hardly understand these phenomena without taking into consideration their different realisations in the West and in the East – from England to Russia – including their literature dealing with them. We sometimes suffer from isolation, our research often represents isolated dispersed entities and closed discursive groups. It is therefore inevitable to overcome the language barriers also in this sense.
- 4) We would not understand the place of the Reformation between the years 1400-1700 without the area-cultural approach due to its acceptance and reception which concern concrete language, cultural, artistic, and literary communities.
- 5) We could hardly identify a complex cluster of clear and evident Protestant art as a system; the same could be said about the Protestant or Catholic arts and literature. It rather represents a chain of impulses which enriched the arts in general and provoked opposite activities leading to the revitalization of Christian belief through emotions, ecstasy, eroticism, and, finally, to the attempts at a new synthesis, at the holistic vision of the world like in Comenius’ pansophy. This standpoint was expressed in the works of the prominent Czech specialist in the Reformation and pre-Reformation Amedeo Molnár (died 1990) in all his studies including the synthesis called *On the Boundary of Ages*.